

Een vooruitziende blik

Verwachtingen van Nederlanders voor de éérentwintigste eeuw
en hun herinneringen aan de twintigste eeuw

De CentERdata Millennium Enquête

Isabelle Diepstraten, Peter Ester & Henk Vinken

November 1999

Globus/Katholieke Universiteit Brabant

Program on Globalization, Civil Society and Sustainability

Inhoudsopgave

1 De klok heit twaalf	1
1.1 Maatschappelijke en persoonlijke beelden van verleden en toekomst	1
1.2 De CentERdata Millennium Enquête	2
1.3 De eeuwwisseling als drempel naar een nieuwe tijd	4
1.4 De opbouw van dit rapport	14
2 Nederlanders over de twintigste eeuw	17
2.1 Inleiding	17
2.2 Idolen, idealen en beeldbepalende gebeurtenissen in deze eeuw	18
2.3 Oorlog en vrede	24
2.4 Voorspellingen en dromen	30
2.5 Conclusies	36
3 Nederlanders over de éérentwintigste eeuw	39
3.1 Inleiding	39
3.2 Verwachtingen over maatschappelijke verschijnselen en tegenstellingen	39
3.3 Verwachtingen in het culturele en godsdienstige domein	44
3.4 Conclusies	50
4 Nederlanders en tijdsbesef	55
4.1 Inleiding	55
4.2 De tijdshorizon van Nederlanders	56
4.3 Oordelen over de begrippen verleden en toekomst	58
4.4 Visies op het begrip geschiedenis	61
4.5 Het begrip tijd en de eigen levensloop	63
4.6 Tijdsdruk en de 24-uurssamenleving	66
4.7 Conclusies	71

5	Nederlanders over maatschappij en persoonlijk leven	77
5.1	Inleiding	77
5.2	Impact van historische gebeurtenissen op de persoonlijke levensloop	77
5.3	Verwachtingen over het persoonlijke leven	85
5.4	De balans tussen werk en privé	89
5.5	Conclusies	104
6	Conclusies	109
	Over de auteurs	117
	Bijlage I Tabellen naar leeftijdsgroep	119
	Bijlage II Vragenlijst	141

1 De klok heit twaalf

1.1 Maatschappelijke en persoonlijke beelden van verleden en toekomst

Een eeuwwisseling is niet niks en zeker niet wanneer deze gepaard gaat met het aanbreken van een nieuw millennium. Hoewel nuchter bezien het slechts gaat om een volgende administratieve stap in de tijdsboekhouding van onze aardkloot, geeft een eeuwwisseling aanleiding zowel vooruit als achteruit te kijken, om als het ware de balans op te maken van al het goede en slechte dat deze eeuw bood en van de verwachtingen die men heeft van de komende eeuw. In alle opzichten vormde de twintigste eeuw wereldwijd een markante eeuw, dat geldt ook voor Nederland. Hoe de balans per saldo uitvalt is moeilijk aan te geven, zeker is wel dat zowel aan de credit- als aan de debetzijde forse posten te boeken zijn. Ingrijpende gebeurtenissen en ontwikkelingen hebben Nederland in de twintigste eeuw getekend. Twee dramatische wereldoorlogen, perioden van flagrante armoede en werkloosheid, klassenconflicten, maatschappelijke achterstelling van velen, verzuiling, watersnoodramp, milieuvervuiling, maar ook wederopbouw, economische vooruitgang, snelle technologische ontwikkelingen, emancipatie van achtergestelde groepen, enorme naoorlogse expansie van onderwijsdeelname, toegenomen openheid van de samenleving, ontzuiling en secularisering, individualisering en de ontwikkeling van Nederland tot een moderne welvaartstaat waar het over het algemeen goed toeven is.¹ Een reeks van gebeurtenissen en ontwikkelingen die het onmogelijk maken om de eeuwbalans van een afrondend eindoordeel te voorzien, immers hoe weegt men de *pro's* en *cons*? Het leven van de gemiddelde Nederlander anno 1999 is op nagenoeg geen enkel punt meer te vergelijken met het leven van diens landgenoot anno 1899. Nederland is in deze eeuw radicaal veranderd. Van een samenleving waarin volgens de mare alles dertig jaar later plaatsvond naar een samenleving waarin flexibiliteit, bereikbaarheid, grote prestatiedwang en voortdurende innovatie het maatschappelijk eisenpalet kleuren. Dit eisenpalet biedt voor vele Nederlanders een uitdagend perspectief, maar er is ook een keerzijde: vele Nederlanders ervaren een knellende tijdsdruk om aan de hoog opgeschroefde en vaak tegenstrijdige verwachtingen te voldoen. Als werknemer dienen zij permanent resultaatgericht en innovatief te zijn en hun kennis voortdurend op peil te houden door her- en bijscholing. Als echtgenoot moeten ze een veelheid aan relationele eisen het hoofd kunnen bieden en uiteraard ook hun huishoudelijk zorgtaken niet verontachtzamen. Als ouder horen

ze staande te blijven in de onderhandeling over opvoedkundige vrijheidsgraden met kinderen. Daarnaast dienen ze een interessante gesprekspartner te zijn voor hun sociale omgeving, lichamelijke vitaliteit en jeugdigheid uit te stralen, een actief vrijetijdspatroon te bezigen en behendig te manoeuvreren in het subtiele maar altijd tijdrovende proces van statusonderscheiding. Deze ontwikkelingen samen hebben een enorme druk op de gemiddelde Nederlander gezet. Aan het eind van de twintigste eeuw lijken we alles te hebben, behalve tijd en klinkt de roep om ‘onthaasting’ steeds luider. Ondertussen kondigt de 24-uurseconomie zich aan, doet de ontwikkeling zich voor dat ook de Nederlandse cultuur steeds sterker onder mondiale invloed komt te staan, lijkt de flexibilisering van de arbeidsmarkt nog niet geheel uitgebod en lijken Nederlanders op het werk en in de vrijetijd eerder nog een stapje erbij dan een stapje terug te moeten doen.

De eeuwwisseling is een mooie aanleiding om bij Nederlanders te achterhalen hoe zij oordelen over de huidige tijd en wat hun verwachtingen dienaangaande zijn voor de komende eeuw. De centrale thematiek draait om de oordelen van Nederlanders over grote gebeurtenissen (en personen) die de twintigste eeuw een eigen gezicht gaven, de invloed hiervan op het eigen leven, de verwachtingen, angsten en dromen van Nederlanders over de volgende eeuw en het idee of de richting waarin Nederland verandert hen ook persoonlijk zal raken. Wezenlijk voor dit onderzoek is derhalve welke relatie Nederlanders leggen tussen collectieve maatschappelijke gebeurtenissen en ontwikkelingen en hun eigen leven, vroeger, nu en in de toekomst.ⁱⁱ We koppelen als het ware het publieke domein aan het private domein, de collectieve biografie van de Nederlandse samenleving aan de individuele biografie van de Nederlander.ⁱⁱⁱ

1.2 De CentERdata Millennium Enquête

Dankzij een genereus aanbod van CentERdata, onderdeel van de CentER Groep van de Katholieke Universiteit Brabant, werden wij in de gelegenheid gesteld een omvangrijke vragenlijst af te nemen onder de deelnemers van het CentERpanel.^{iv} Dit panel bestaat uit ongeveer 2000 huishoudens die thuis een personal computer hebben.^v Deze computer is verbonden met de centrale computer van CentERdata. Eenmaal per week vullen de deelnemers een vragenlijst in die via een modem naar hun computer is gestuurd. De ingevulde gegevens worden vervolgens per modem weer teruggestuurd naar CentERdata. Per week worden de respondenten doorgaans maximaal een half uur ondervraagd over wisselende

onderwerpen. Ten behoeve van ons onderzoek is een steekproef getrokken van bijna 1400 respondenten die in de tweede helft van mei 1999 (week 19 en 20) de CentERdata Millennium Enquête kregen voorgelegd. De vragenlijst vormde een combinatie van open en gesloten vragen, een combinatie die optimale informatiemogelijkheden biedt. Gesloten vragen geven snel inzicht in de kwantitatieve verspreiding van meningen, oordelen en verwachtingen, open vragen geven een meer diepgaand beeld van denkbeelden en motivaties en stellen respondenten in staat hun antwoorden nader toe te lichten. De gangbare interviewtijd van een half uur bleek overigens niet toereikend om de vragenlijst in te vullen. Uit alles bleek evenwel dat dit nauwelijks op problemen stuitte door de grote interesse van de paneeldeelnemers voor het onderwerp. De steekproef (N=1391) is representatief voor de Nederlandse bevolking naar kernindicatoren als leeftijd, sekse, opleidingsniveau en inkomen. De voordelen van computergestuurd enquêteren op basis van een telepanel zijn met name de hoge snelheid van werken, grote mogelijkheden tot controle op consistentie, betrouwbaar meten van veranderingen en relatieve lage non-response. Gebruikmaken van het CentERdatapanel heeft als bijkomend voorbeeld dat tal van achtergrondkenmerken van respondenten reeds bekend zijn zodat vragen ernaar niet opnieuw gesteld hoeven te worden. Dit betekent dat de vragenlijst zich volledig op het onderwerp zelf kan concentreren. De belangrijkste thema's die in de vragenlijst aan de orde kwamen, laten zich onder de volgende noemers scharen:

De millenniumviering en de betekenis van de eeuwwisseling. We hebben respondenten uitgebreid ondervraagd over hoe zij van plan zijn de eeuwwisseling te vieren, of het jaar 2000 een speciale betekenis voor hen inhoudt en welke persoonlijke gevoelens men bij de overgang naar het nieuwe millennium koestert.

Tijdsbesef. De beleving van tijd in concrete en abstracte zin vormt de kernthematiek van dit onderzoek. Wij zijn nagegaan wat de tijdshorizon van Nederlanders is als het gaat om verleden en toekomst, hun mening over de vroegere en toekomstige samenleving, hun eigen vroegere en toekomstige leven, associaties bij het begrip verleden, de samenhang tussen verleden, heden en toekomst en het eigen persoonlijke toekomstgevoel.

Oordelen over de twintigste eeuw. Onder deze noemer is een brede baaierd aan onderwerpen aan de orde gesteld: welke personen waren volgens de respondenten in deze eeuw in de wereld en in Nederland beeldbepalend en waarom, welke (maatschappelijke) gebeurtenissen

in de twintigste eeuw hebben bij onze informanten een blijvende indruk achtergelaten en wat is de reden daarvoor, welke dingen men uit deze eeuw zou willen meenemen naar de volgende eeuw en welke dingen men juist zou willen achterlaten. Tot slot is hier gevraagd naar de voorstellingen die Nederlanders hebben van de éérentwintigste eeuw, hun voorspellingen, angsten en dromen.

Verwachtingen over de éérentwintigste eeuw. Gevraagd is of respondenten optimistisch of pessimistisch over de komende eeuw zijn, wat de redenen hiervoor zijn en hoe ze de verwachtingen van andere Nederlanders inschatten. Daarbij gaat het zowel om Nederland als zodanig als het persoonlijk leven van respondenten. Deze onderwerpen krijgen verder reliëf door de vraag te stellen of men verwacht dat een reeks van maatschappelijke tegenstellingen in de éérentwintigste eeuw zullen toenemen of verminderen, hoe het de eigenheid van de Nederlandse cultuur zal vergaan, wat de positie zal zijn van godsdienst, kerk en geloof, en of men fantasierijke beelden van de volgende eeuw deelt.

Maatschappelijke gebeurtenissen en persoonlijke levensloop. Rode draad is hier steeds de relatie tussen collectieve gebeurtenissen en de impact ervan op het eigen persoonlijk leven. Respondenten geven hier hun mening over de invloed die zij ervaren hebben van markante nationale of wereldwijde gebeurtenissen en verandering op hun eigen leven, hun persoonlijke verwachtingen voor de volgende eeuw en welke veranderingen zij voor hun eigen leven voor waarschijnlijk houden, ook wat betreft eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden

Tijdsdruk en collectieve gejaagdheid. Het leven onder hoge tijdsdruk en de toenemende concurrentie tussen tijdsaanspraken van arbeid, zorgtaken en vrijetijdsactiviteiten is kenmerkend voor de alledaagse leefsituatie van veel Nederlanders. Onder deze noemer, tot slot, is gevraagd naar ervaren tijdsdruk op het werk, thuis en in de vrijetijd, of het gevoel dominant is dat men tijd te kort komt, en zo ja waarin zich dat vooral uit, en hoe men denkt over de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving tot een 24-uursecconomie.

1.4 De eeuwwisseling als drempel naar een nieuwe tijd

We beginnen onze zoektocht naar gevoelens die de eeuwwisseling bij Nederlanders oproepen naar de wijze waarop zij deze historische overgang gaan vieren. Leidt het besef van het

aanbreken van een nieuwe eeuw tot een radicale breuk met de traditionele oudejaarsviering? Gaan Nederlanders massaal uit hun dak, of overheerst een klassiek gevoel van doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg? Tabel 1.1 geeft de cijfers.

Tabel 1.1 Het vieren van de eeuwwisseling (N=1391)

	%
- zoals elke jaarwisseling	63
- ga iets bijzonders doen	14
- niet over nagedacht	23

Bijna tweederde van de Nederlanders heeft voor de komende eeuwwisseling geen speciale plannen. Ook een substantiële groep Nederlanders (23%) zegt er niet over te hebben nagedacht. De eeuwwisseling stimuleert slechts 14% van de Nederlanders tot ‘iets bijzonders’. In de laatste week van jl. augustus had, volgens een onderzoek dat de Stichting Exploitatie Nederlandse Staatsloterij heeft laten houden, 17% van de Nederlanders concrete plannen voor de komende oudejaarsavond. Het zijn vooral de allerjongsten (onder de 20 jaar) die iets bijzonders gaan doen: zo’n 50% van hen heeft speciale plannen.^{vi}

In de CentERdata Millennium Enquête is aan ieder die aangaf met de eeuwwisseling iets bijzonders te gaan doen of het net als elke jaarwisseling te vieren, gevraagd wat ze dan gaan doen. Mensen konden vrijelijk op deze vraag antwoorden. Kijken we eerst naar de 14% Nederlanders die zeggen iets bijzonders te gaan doen. Een klein aantal respondenten wordt verwacht op de werkplek in verband met het millenniumprobleem. Een kleine dertig respondenten knopen een buitenlandse reis aan de gebeurtenis vast. Echt vast staat het meestal echter nog niet: “Ergens in een ander land. Ben er nog niet uit welk land, met veel mensen en een hoop vuurwerk” (man, 31 jaar, stekkeraar/sjorder). Een twintigtal mensen gaat naar een appartementenpark, een (theater-) hotel (“met veel entertainment”) of een “etablissement voor een passende eeuwwisselingviering”. Een respondent viert het met “een club van optimisten” (vrouw, 52 jaar, administratief medewerkster gemeente), maar de meesten vieren het toch gewoon met familie, vrienden en/of buurtgenoten. Het lijkt erop dat men het vooral bijzonder vindt omdat men voor de gelegenheid in een groter verband, met grotere aantallen bijeen wil komen. Ook van hen aarzelen velen nog of de plannen ook daadwerkelijk gerealiseerd worden. Sommigen zijn zeker van hun zaak. Vooral jongeren onder de 20 jaar zijn gewoon recht-door-zee en grijpen de eeuwwisseling aan voor veel vermaak en weinig lering. “Ik ga helemaal uit mijn naad en ga drie dagen feesten” (man, 18 jaar, scholier/student) of “Nog meer vuurwerk kopen. Ik bedoel niet veel, ik bedoel aso-veel” (man, 17 jaar,

scholier/student). Slechts weinigen zeggen de hele gebeurtenis te negeren. Een enkeling doet als volgt bijzonder: “Ik ga voor de eeuwwisseling slapen en dan wakker worden in de volgende eeuw. De gekte is dan voorbij en alles zal weer normaal zijn” (man, 33 jaar, programmeur). Ook zijn er wel een aantal mensen waarvoor oudejaarsavond vieren op zich als iets bijzonders is en deze keer dan ook eens uit de band willen springen: “Ik ga een keer echt feestvieren, met name omdat ik benieuwd ben wat andere mensen doen. Normaal vier ik oud en nieuw heel sober...” (vrouw, 28 jaar, webmaster weekblad/tijdschriftenbedrijf). De teneur is toch dat Nederlanders die iets bijzonders willen doen “met veel mensen” liefst “een heel groot feest bouwen” en dan “wat uitbundiger”. Grootse plannen en spectaculaire ideeën zijn er niet veel. Eén respondent heeft wellicht toch wel een als bijzonder te duiden voornemen: “Ja, da’s natuurlijk een verrassing. Als ik een tipje van de sluier oplicht: ik organiseer een vertelavond in het gezin. Iedereen moet vertellen wat hij/zij verwacht van 2000 en verder” (man, 47 jaar, directeur bedrijf voor technische studies). Het lijkt er kortom niet op dat Nederlanders veel voorbereiding in de viering van de millenniumwisseling hebben gestoken. Uitzondering is de volgende respondent: “We hebben met 60 anderen negen jaar voor een groot feest gespaard” (man, 43 jaar, coördinerend begeleider zorgsector).

Dan nu de meerderheid (63%) van de Nederlanders die de eeuwwisseling viert als elke jaarwisseling. De oudere Nederlanders neigen tot somberen: “Ik zal waarschijnlijk alleen zijn en kijk televisie en vuurwerk” (vrouw, 92 jaar, doet thuis de huishouding) of “gewoon met oliebollen en warme wijn; verder tv kijken en daarna het vuurwerk afwachten en als dat geluwd is naar bed” (vrouw, 86 jaar, gepensioneerd). Vele van de verklaringen van de gewoonten tijdens de oudejaarsavond komen in de buurt van deze oerhollandse knusheid, waarbij al dan niet met partner en kinderen thuis het *moment suprême* afwachten, “gewoon gezellig”, “met een glas champagne en een hartig hapje”. Een enkeling voegt daar aan toe: “Na de tv-uitzending (plusminus om 1 uur) ga ik slapen en de eerste dag van het jaar zoals elk jaar naar de H. Mis. En dan afwachten wat het millenniumprobleem voor ons in petto heeft, in ieder geval zal de ZON weer opgaan” (man, 71 jaar, gepensioneerd). Een wakkere oudere noteert: “Allereerst merk ik op dat de eeuwwisseling plaats heeft op 31 december 2000 – 1 januari 2001. Ik denk dat ik de jaarwisseling als gebruikelijk bij vrienden in huiselijke kring doorbreng” (man, 69 jaar, gepensioneerd). Verder hebben bijna alle reacties de teneur als: “in huiselijke kring een spelletje doen, een babbel opzetten en de champagneflessen ontkurken” (man, 65 jaar, gepensioneerd). Enkelen zien in deze eeuwwisseling zelf iets bijzonders: “Ik vind elke jaarwisseling over het algemeen maar een vervelende dag en een dure dag voor de gemeenschap, omdat veel mensen denken en aanvaarden dat er dan maar van alles vernield

mag worden; natuurlijk van een ander” (man, 64 jaar, gepensioneerd). “We besluiten het jaar met het lezen van psalm 90 en bidden voor onze kinderen, kleinkinderen, familie, vrienden, dichtbij en verre naasten en voor onszelf. Daarna drinken we een glas champagne en wensen elkaar VEEL HEIL EN ZEGEN” (vrouw, 63 jaar, doet thuis de huishouding). “In zeer intieme kring vier ik dit met mijn echtgenote zoals in vorige jaren. Echter nu met de gedachte dat we de eeuw van Aquarius zullen binnen gaan, dat dit een bijzondere goede eeuw zal worden” (man, 63 jaar, doet vrijwilligerswerk). “Op christelijke wijze met bijbellezing en gebed” (man, 59 jaar, bezigheden en beroep onbekend). “Gewoon dus: wat drinken, wat eten, en de christenen die denken dat het einde der tijden is aangebroken omdat hun jaartelling dat suggereert uitlachen” (man, 56 jaar, ambtelijk secretaris OR ziekenhuis). Anderen dan bovengenoemden vieren de eeuwwisseling zoals de volgende idealtypische respondent: “In huiselijke kring, met mijn gezin, oliebollen, spelletjes, televisie” (man, 56 jaar, onderwijzer basisonderwijs). De variatie zit ‘m in de afwisseling van het eerdere genoemde glaasje champagne voor een “potje bier” (man, 51 jaar, grondwerker kabelwerkbedrijf) of een “goed glas wijn” (man, 51 jaar, leraar biologie op scholengemeenschap). Dit gewoontegedrag kan gevonden worden tot onder de jongste generaties, zij het dat die er nog wel eens aan toevoegen dat ze “vervolgens naar de kroeg gaan”. Dat zijn er overigens maar enkelen. Tot de tieners aan toe is het “gewoon, het hapje en het drankje” en “het gezellig met vrienden en familie thuis” prominent.

Het trefwoord “zonder poespas” kan nogal eens worden geconstateerd in de antwoorden op de voorgaande vraag. Dit doet vermoeden dat Nederlanders geen speciale gedachten bij de eeuwwisseling als zodanig hebben. We zijn dat nagegaan. Er is in CentERdata Millennium Enquête gevraagd hoe men dacht over de speciale betekenis die het jaar 2000 voor sommigen heeft, variërend van het jaar 2000 als een drempel naar een nieuwe tijd tot het moment om met een schone lei te beginnen (zie tabel 1.2).

De Nederlander kan zich het best vinden in een nuchtere kijk op wat door sommige religieus geïnspireerde voortrekkers het ‘jubeljaar 2000’ wordt genoemd. Grote groepen Nederlanders vinden dat er ‘teveel ophef gemaakt wordt’ over het jaar 2000, dat het ‘te veel aandacht krijgt’ en dat het ‘een datum is als iedere andere’. Deze antwoorden vertonen een sterk onderling verband. Het zijn vooral 35-plussers die deze nuchterheid onderschrijven, zij het dat ook Nederlanders van onder de 35 jaar in meerderheid deze houding aannemen.

Rooms-katholieken hebben het jaar 2000 tot een heilig jaar uitgeroepen en in hun traditie is dat één van de grootste religieuze gebeurtenissen. Een jubeljaar waarin zonden vergeven

worden, waarin verbroedering tussen de mensen plaats zal vinden, van bekering en genade, en zo een jaar waarin solidariteit, hoop en rechtvaardigheid gesterkt worden en de mensen een speciaal dankwoord aan het opperwezen richten, zo legt de paus uit, voor bisschop tot gelovige leek, in zijn op internet geannoteerde apostolische brief ‘Tertio Millennio Adveniente’.^{vii} De sensitiviteit van de Nederlander voor deze betekenisgeving is niet sterk ontwikkeld. Toch kan nog een vijfde van de Nederlanders zich vinden in de katholieke jubelduiding.

Tabel 1.2 Speciale betekenis van het jaar 2000

	% (zeer) mee eens	% neu- traal	(zeer) mee oneens	gemid- delde	stan- daardde- viatie	N
a een belangrijke gebeurtenis	39	39	22	2,3	1,1	1313
b een datum als iedere andere	62	20	18	2,3	1,0	1369
c een drempel naar een nieuwe tijd	40	29	31	2,9	1,1	1352
d een jaar waarover te veel ophef wordt gemaakt	82	13	5	1,8	0,9	1367
e een moment om zonden te vergeven en met anderen in het reine te komen	21	31	48	3,5	1,2	1166
f een jaar waarin solidariteit, hoop en rechtvaardigheid gesterkt worden	22	46	32	3,1	1,0	1223
g een speciaal jaar om God te prijzen en te danken	20	32	49	3,5	1,2	1206
h een jaar dat te veel aandacht krijgt	78	14	8	2,0	1,0	1352
i een moment om met een schone lei te beginnen	35	38	27	2,9	1,1	1282

Steeds onderschrijft rond de 20% van hen de idee dat het jaar 2000 aangegrepen moet worden om ‘solidariteit, hoop en rechtvaardigheid te sterken’, om ‘zonden te vergeven’ en zelfs om ‘God te prijzen en te danken’. Met de idee dat het jaar 2000 een mooi moment is om ‘met een schone lei te beginnen’ vormen deze uitspraken samen een sterke dimensie. Mensen die zich sterk door deze dimensie laten leiden, verbinden het jaar 2000 aan de hoop op reiniging en verlossing. Dit vertaalt zich niet in overtrokken verwachtingen over de rol en betekenis van het instituut kerk in de volgende eeuw, zoals we in het derde hoofdstuk van dit rapport nog zullen zien. Het is ook niet onwaarschijnlijk dat de hoop op reiniging en verlossing eerder aards en utilitair dan religieus of geestelijk te duiden valt, waarbij zich een pragmatische Nederlander aftekent die het jaar 2000 als een mooie gelegenheid ziet om een nieuwe start te

maken en alle schepen achter zich te verbranden. De 20-34-jarigen nemen een bijzondere positie in. Relatief grote groepen onder hen keren zich tegen de reli-duiding van het jaar 2000. De 20-minners zijn veelal milder.

Het beeld van de onbewogen Nederlander doemt nog eens op als gevraagd wordt naar de persoonlijke gevoelens bij de naderende eeuwwisseling. De wat kleurloze emotionele balans van de Nederlander verschiet ook niet door de nadering van het jaar 2000, zoals uit tabel 1.3 blijkt.

Tabel 1.3 Persoonlijke gevoelens bij de eeuwwisseling (N=1391)

	%
- hoop	22
- nieuwsgierigheid	41
- opwindig	3
- bezorgdheid	16
- vrees	1
- ontzag	0
- anders	17

Slechts zeer weinigen rekenen scherpe gevoelens als ontzag, vrees of opwindig bij de naderende eeuwwisseling tot hun emotionele palet. Meer weerklank vindt de emotioneel neutrale uiting van nieuwsgierigheid (vooral onder jongeren: 67% van hen kiest dit; 65-plussers verdelen hun gevoelens relatief gelijkmatig over respectievelijk hoop, nieuwsgierigheid en bezorgdheid). Op enige afstand wordt dit gevolgd door gevoelens van hoop en bezorgdheid.

Daarmee zijn de emoties van zo'n 80% van de Nederlanders weergegeven. Bijna een vijfde kan zich in de gepresenteerde gevoelens niet vinden en net als aan alle anderen is hen gevraagd de gevoelsvoorkeur nader te beschrijven. De bijna 1400 schriftelijke antwoordtoelichtingen in het kwalitatieve deel van de CentERdata Millennium Enquête leren ons dat Nederlanders die een 'ander' gevoel toepasselijk vinden, bijna zonder uitzondering allen geen gevoel bij de nadere eeuwwisseling hebben. "Ik heb hier helemaal geen speciaal gevoel bij. Het is net als bij ieder ander jaar. Er verandert voor mij helemaal niets van de ene dag op de andere... Het nieuwe jaar begint net zoals het oude eindigde en gaat gewoon door..." (man, 77 jaar, gepensioneerd). Geen gevoel is soms toch een gevoel. Zonder zich bewust te zijn van zijn voorsprekersrol, verklaart een respondent namens velen: "Nuchterheid. Behalve het plechtige moment, kan ik er weinig bij voelen" (man, 54 jaar, bankemployee). Toch zijn er enkelen die zich verheugen op het komende nieuw jaar: "Fijn gevoel, belangrijke

geschiedkundige geschiedenis” (man, 53 jaar, directeur), “ik vind het leuk iemand te zijn die rond de eeuwwisseling leeft. Tot voor een paar jaar dacht ik bij de eeuwwisseling altijd aan de vorige eeuw” (vrouw, 45 jaar, doet thuis de huishouding). De overgrote meerderheid die geen keuze uit de voorgegeven gevoelens kan maken, kan het bar weinig schelen dat de komende jaarwisseling ook een eeuwwisseling is.

Nederlanders die opgewonden raken van de komende eeuwwisseling zijn dat “voor het onbekende” (man, 94 jaar, gepensioneerd), “omdat je niet weet wat er gaat gebeuren” (man, 53 jaar, arbeidsongeschikt), “het nieuw onbekende” (vrouw, 24 jaar, scholier/student). Deze mensen zijn “gewoon zeer benieuwd” (vrouw, 53 jaar, doet thuis de huishouding) of hebben “grote plannen die (ze) ten uitvoer wil(leen) gaan brengen” (man, 29 jaar, zoekt voor het eerst werk) en willen “uitdagingen beleven” (man, 43 jaar, consultant). De Nederlanders die bevreesd zijn voor de nakende eeuwwisseling zijn in ongeveer drie groepen uiteen te leggen. Ten eerste zijn er mensen die voor het eigen hachje vrezen en daar spelen de eigen toekomstige gezondheid en “de dreiging van allerlei invloeden van andere bevolkingsgroepen” (vrouw, 56 jaar, doet thuis de huishouding) een rol. We zullen overigens op diverse plaatsen in dit rapport vaker zien dat Nederlanders hun eigen imago van tolerantie en openheid relativeren. De tweede groep met vrees voor de komende eeuwwisseling ziet oorlogen, etnische zuiveringen en zelfs een derde wereldoorlog aan de andere kant van de eeuwwisseling doemen, want: “Mensen blijven over het algemeen hebzuchtig en op macht belust; we leren als je het goed bekijkt niet erg veel van het verleden” (vrouw, 54 jaar, doet thuis de huishouding). Ten derde zijn er mensen die voorzien dat de huidige hoogconjunctuur niet kan voortduren: “Ik heb het gevoel dat na vette jaren er nu de magere jaren komen. Er waren voorspellingen over het einde der tijden bij de eeuwwisseling. Ik vond die onzin tot het gebeuren van nu met Irak en Servië, waar het Kapitaal terrorisme gebruikt om zijn zin te krijgen. Als er een gek een atoombom krijgt (en de Amerikanen hebben die) dan kan het over zijn. Bovendien is de wereld hard aan het worden, gevoelloos tot de medemens” (man, 49 jaar, application support analist bij een groot voedingsconcern). De weinige Nederlanders die met ‘ontzag’ naar de naderende eeuwwisseling kijken, verklaren dit met een verwijzing naar het opperwezen. “Omdat ik er van overtuigd ben dat met het voortschrijden van de eeuwen het eindoordeel ook naderbij komt” (man, 63 jaar, gepensioneerd). “Ontzag voor God” (man, 34 jaar, student).

Zoals gezegd is de grootste groep nieuwsgierig. De meesten binnen deze groep trekken lijnen van continuïteit vanuit het heden, de twintigste eeuw, naar de toekomst, de éénnentwintigste eeuw. Men is “benieuwd hoe alles na de eeuwwisseling toch weer gewoon doorgaat, zoals

b.v. na vandaag” (man, 82 jaar, gepensioneerd). Ook willen velen weten of het nu werkelijk zo zal verlopen als wordt gezegd: “of het ook werkelijk anders zal zijn” (vrouw, 79 jaar, doet thuis de huishouding), “ik wil weten of de toekomstverwachtingen ook inderdaad uitkomen” (man, 70 jaar, gepensioneerd). De media hebben velen van hen alert gemaakt. Voor sommigen had de CentERdata Millennium Enquête hetzelfde effect: “Er wordt zoveel over gepraat, zie maar eens dit interview, dat je wel nieuwsgierig wordt” (vrouw, 72 jaar, gepensioneerd). Een grote groep van deze mensen koppelt deze vorm van nieuwsgierigheid overigens aan het technische millenniumprobleem waar “zo verschillend over gesproken (wordt), dat (ze) het niet meer weten” (man, 75 jaar, gepensioneerd). Ook over andere voorspellingen wordt menige wenkbrauw gefronst “De samenleving geeft vaak de indruk dat alles van tevoren bepaald kan worden, vooral economen hebben zicht tot betweters ontwikkeld. Ik vind het spannend om te ervaren wat er van terecht komt, b.v. de invoering van de euro” (man, 66 jaar, gepensioneerd). “Nieuwsgierig naar de reactie van grote groepen mensen die de eeuwwisseling zien als een nieuw begin, een andere tijd, etc... En wat als alles gewoon doorgaat?” (vrouw, 61 jaar, doet vrijwilligerswerk). De nieuwsgierigheid van de Nederlander is, mag men concluderen, niet zelden een onverholen scepticisme vanuit het idee dat de meeste dingen bij het oude blijven. Slechts voor een enkeling vertaalt de nieuwsgierigheid zich in een lichte vorm van spanning: “Bepaalde zaken zijn onontkoombaar, maar juist dat maakt me nieuwsgierig. Gaat er iets veranderen? Wat verandert er, hoe verandert het? Komen er grote wereldveranderingen? Wat gebeurt er met de mensen om me heen? Het leven blijft spannend” (vrouw, 62 jaar, bezigheden en beroep onbekend). Tot slot zijn er redelijke aantallen die zich goed voelen bij het ongewisse (“nieuwe dingen zijn altijd leuk en de toekomst brengt nieuwe dingen met zich mee. Daar ben ik dus nieuwsgierig naar” (man, 51 jaar, projectleider patrimonium). Enkelen voegen daar een hoopvolle verwachting aan toe: “ik ben benieuwd of door o.a. de mondiale toename communicatie meer begrip ontstaat voor elkaar, meer kennis wordt gespreid en meer sprake zal zijn van een eerlijke verdeling van de beschikbare middelen” (man, 60 jaar, gepensioneerd), “omdat er erg veel in beweging is gekomen de laatste jaren waarvan onduidelijk is hoe het zal aflopen. Dat gaat zowel over wereldpolitiek als over de groeiende communicatiemogelijkheden, het global village idee, als over nationale ontwikkelingen zoals de privatisering die men doordrukt en de groeiende tweedeling in de maatschappij. Daarnaast hoopvolle ontwikkelingen zoals groeiend milieubewustzijn en verzet tegen discriminatie” (vrouw, 55 jaar, universitair docent), “nieuwsgierigheid voor de nieuwe eeuw is gewekt door de verhalen erover...als er wat gebeurt, al is het maar minuscuul wat lijkt op een voorspelling, welke invloed zal dat dan

hebben op bijvoorbeeld de wereldeconomie, als die dan instort of juist enorm groeit dankzij een ongekennde solidariteit die de mens ineens blijkt te kunnen ontwikkelen?” (man, 31 jaar, plv. bedrijfsleider supermarkt), “maar eens zien of de wereld leefbaar blijft doordat de jeugd zich meer gaat inzetten door hun bewustzijn. Misschien trouw ik toch nog wel en krijg ik kinderen. Bestaan er nog betrouwbare mannen in mijn leeftijdscategorie? Wie weet zijn de wonderen de wereld nog niet uit!” (vrouw, 29 jaar, commercieel medewerkster afvalinzamelingsbedrijf). Het valt op dat de nieuwsgierigheid van jongere Nederlanders, zo zou een laatste conclusie kunnen luiden, opvallend vaker summier wordt toegelicht en veelal een neutrale duiding heeft. Prototypisch is: “ik ben gewoon benieuwd naar wat er nog allemaal gaat gebeuren” (vrouw, 19 jaar, scholier/student).

Menige Nederlander is hoopvol vanuit de oudhollandse wijsheid ‘hoop doet leven’. Niet zelden laten diegenen die voor hoop kiezen als hun gevoel bij de volgende eeuwwisseling het hierbij. Soms zijn de forse uitwijdingen tot deze kern terug te brengen: “Hoop is leven, want zonder hoop is er geen leven. Hoop is de toekomst. Hopen is verlangen naar nieuwigheden, verlangen naar het beter worden. Hoop is verankerd in onze samenleving. Hoop is de oorsprong van het totale leven” (man, 69 jaar, gepensioneerd). Velen, zo niet bijna alle respondenten, lichten hun keuze toe vanuit een rotsvaste overtuiging dat het in de toekomst beter zal gaan. Het betere heeft diverse verschijningsvormen en de meest voorkomende lijkt toch de hoop op vrede te zijn, soms verwoord als verdraagzaamheid, respect voor medemensen, tolerantie en dergelijke. Enkele respondenten funderen hun hoop in het hogere: “Mijn hoop is niet gericht op de mensen. Daarin heb ik weinig of geen vertrouwen. Mijn hoop is de zekerheid dat God de wereld bestuurt en uiteindelijk het pleit ten goede zal beslechten” (man, 64 jaar, gepensioneerd), “doordat ik geloof dat de wereld en mijn persoonlijk leven door God geleid wordt en omdat ik zeker weet dat Hij het beste met ons allemaal voor heeft. Dat geeft een basaal vertrouwen in ‘wat er ook gebeurt’. Daar heb ik geen verzekeringsmaatschappij voor nodig, al is het wel handig dat je zoveel risico’s kunt afdekken” (man, 47 jaar, directeur bedrijf voor technische studies).

Dit kordate optimisme past bepaald niet bij de Nederlanders die bezorgdheid het passende gevoel bij de eeuwwisseling vinden. De variatie aan somberheid is indrukwekkend. Vele respondenten noemen een hele batterij aan klemmende vraagstukken die hen zorgen baren. Een hoge prioriteit heeft de zorg om de mentaliteitsverandering van vandaag de dag. “Hardere mentaliteit, geen respect meer voor het leven” (man, 78 jaar, gepensioneerd), “het wordt voor onze kinderen en kleinkinderen steeds moeilijker de juiste weg te blijven vinden in een normaal leven. Iedereen doet wat hij graag wil. Dit kan natuurlijk niet. Er moet gezag komen”

(vrouw, 76 jaar, doet thuis de huishouding), “het vervagen van normen en waarden” (man, 55 jaar, productiecoördinator chemisch bedrijf). Vaak worden normen en waarden of mentaliteit niet met name genoemd, maar zoomt men krachtig in op het hedendaagse egoïsme, het gebrekkige gevoel van verantwoordelijkheid, het individualisme, de onverschilligheid van mensen, het abnormale dat normaal wordt gevonden, het langs elkaar heen leven en het snel geraakt zijn van mensen en in dat verband, uiteraard, de alomtegenwoordige criminaliteit en het zinloze geweld. Niet zelden noemen dezen in dezelfde adem de angst dat de “eigen cultuur niet behouden kan blijven”, “er teveel mensen bij komen waar wij voor moeten zorgen”, “autochtone Nederlanders een minderheid worden”, “buitenlandse jeugd het voor het zeggen lijkt te hebben”, “het aantal asielzoekers almaar toeneemt”. Van de circa 15% Nederlanders met zorgen is er zeker een kwart dat deze connectie, ieder op zijn of haar manier, maakt. Zorg om de toenemende intolerantie is echter ook een duidelijke motivatie van eenzelfde aantal Nederlanders om bij de eeuwwisseling bezorgdheid te voelen. Zij koppelen agressie aan onverdraagzaamheid en die correlatie is hetgeen hen angst inboezemt. Daarnaast zijn er zorgen om de gezondheids- en sociale voorzieningen na de eeuwwende. Oorlog, criminaliteit, agressie en algehele verloedering, veelal verklaard door de vervaging van normen en waarden en gerelateerd aan aantallen buitenlanders, zijn de trefwoorden die het zorgelijke beeld van de toekomstige wereld voor deze mensen het best samen.

Al met al mag geconcludeerd worden dat de Nederlandse gevoelshuishouding met betrekking tot de eeuwwisseling weinig gepassioneerd is. De viering zelf leidt bij een meerderheid van de bevolking niet tot een spectaculaire verandering van het gangbare ritueel. Een hoog oliebol- en appelflappen-gehalte domineert. De eeuwwisseling vermag geen aanleiding te geven tot heftige emoties, wel zijn we collectief nieuwsgierig naar wat de nieuwe eeuw zal bieden met daarnaast een flinkje hoop en een snuffje bezorgdheid over wat de toekomst brengen moge. De komst van een nieuwe eeuw en zelfs van een nieuw millennium is voor Nederlanders geen reden om de Hollandse nuchterheid te laten varen en *en masse* uit de bol te gaan. Daarmee is de toon gezet en kunnen we meer omvattend de toekomstverwachtingen van Nederlanders in kaart brengen, zowel wat betreft de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving als ook de eigen levensloop.

1.5 De opbouw van dit rapport

We presenteren de bevindingen van de CentERdata Millennium Enquête langs de volgende lijnen. In hoofdstuk twee rapporteren we over het oordeel van Nederlanders over de twintigste eeuw: wat waren beeldbepalende gebeurtenissen en publieke figuren en hoe hebben die de visie van Nederlanders op hun eigen leven bepaald. Wat zou men wel en wat beslist niet naar de volgende eeuw willen meenemen en wat zijn de dromen, angsten en voorspellingen die men heeft over de éérentwintigste eeuw? Hoofdstuk drie gaat meer en detail in op de verwachtingen van Nederlanders over de volgende eeuw, met name wat betreft mogelijke aanscherping of vermindering van maatschappelijke tegenstellingen, de vitaliteit van de Nederlandse cultuur, en de rol die Nederlanders zich gelegen zullen laten liggen aan geloof, kerk en godsdienst. Ook wordt nagegaan of Nederlanders fantasierijke ideeën over de éérentwintigste eeuw realiteit zien worden. In hoofdstuk 4 gaan we na wat het begrip ‘tijd’ betekent voor onze landgenoten, welke tijdshorizon ze hanteren, hoe ze oordelen over de begrippen ‘verleden’ en ‘toekomst’ en hoe het persoonlijk toekomstgevoel van Nederlanders geduid kan worden. Daarbij wordt met name gekeken naar de levensdomeinen arbeid, zorg en vrijetijd. We hanteren hier een generatieperspectief en geven ruime aandacht aan de ervaren tijdsdruk tussen en binnen deze domeinen en het vervagen van grenzen tussen werken, zorgen en ontspanning in het licht van mogelijke ontwikkelingen naar een 24-uursecconomie. In hoofdstuk 5 beschrijven we de relaties die Nederlanders zien tussen maatschappelijke en persoonlijke geschiedenissen en tussen maatschappelijke en persoonlijke toekomstvisies. We concentreren hierbij vervolgens op die levensdomeinen waar Nederlanders sterke veranderingen verwachten, waaronder het domein werk-privé. Hoofdstuk 6, tenslotte, vat de belangrijkste bevindingen samen en maakt de balans op van het millennium-gevoel van Nederlanders.

Een woord van dank mag hier niet ontbreken. Allereerst geldt dit uiteraard de bijna 1400 respondenten die, vaak met veel toewijding en een zekere graagte, de toch omvangrijke vragenlijst hebben ingevuld en ons een kijkje gunden in hun toekomstverwachtingen. Ook CentERdata zijn we veel dank verschuldigd, niet alleen voor het ter beschikking stellen van interviewtijd maar ook voor hun professionele en betrokken dienstverlening. Ook nu weer bleek dat het CentERpanel een uitstekend instrument is om snel en op betrouwbare wijze informatie te verzamelen onder de Nederlandse bevolking. Dit onderzoek is voorts mede

mogelijk gemaakt door gelden van de Geassocieerde Pers Diensten (GPD). Wij danken Dick van de Peyl van de GPD-redactie voor zijn begeleiding van dit gezamenlijke project.

Noten

ⁱ Zie b.v. van de vele overzichtsbundels handelend over de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw: J.C.H. Blom (1996). *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Balans; J.J. Wolter (1994). *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Muntiga en J.C. Boogman (red.) (1988). *De geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*. Houten: De Haan.

ⁱⁱ Zie voor een innoverende aanpak H. Schuman & J. Scott (1989). Generations and collective memories. *American Sociological Review*, 1989, 54: 359-381. Vergelijk Schuman, H., Belli, R.F., & Bischooping, K. (1997). The generational basis of historical knowledge. In J.W. Pennebaker, D. Paez & B. Rimé (eds), *Collective memory of political events. Social psychological perspectives*. Mahwah, NJ: Erlbaum. Belangwekkend is ook Corsten, M. (1999). The time of generations. *Time & Society*, 8, 2, 249-272.

ⁱⁱⁱ Een mooi en zeer geslaagd literair voorbeeld van deze koppeling tussen collectieve en individuele biografie vormt de recente familiegeschiedenis geboekstaafd door Geert Mak (1999): *De eeuw van mijn vader*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas.

^{iv} Van deze wijze van dataverzameling maakten wij eveneens in ons vorige boek gebruik: I. Diepstraten, P. Ester & H. Vinken, *Mijn generatie. Zelfbeelden, jeugdervaringen en lotgevallen van generaties in de twintigste eeuw*. Tilburg: Tilburg University Press, 1998 (tweede druk, 1999).

^v Zie voor nadere informatie over het CentERpanel Blankert et al. (1998), *Data quality at a Telepanel: A research program*. Tilburg: Tilburg University: CentERdata en de *Algemene Informatiebrochure* van CentERdata of men raadplege de homepage: <http://cdata4.kub.nl/>

^{vi} Zie Bijlage I voor uitsplitsingen naar leeftijdsgroep. Steeds als in de tekst gesproken wordt over verschillen tussen leeftijdsgroepen zij verwezen naar de corresponderende tabellen in deze bijlage. De 16-19-jarigen maken 6% van alle 1391 respondenten tussen 16 en 94 jaar uit, de 20-34-jarigen 26%, de 35-49-jarigen 30%, de 50-64-jarigen 21% en de 65-plussers 17%. Op 1 januari 1999 zijn er in Nederland 12.612.958 personen tussen 16 en 94 jaar (of 80% van de totale bevolking van 15.760.225 op 1 januari 1999: dus exclusief 3.147.267 kinderen onder 16 jaar, ofwel bijna 20% op het totaal, en exclusief 12.115 95-plussers, bijna 0,1%). Bezien naar bovengenoemde categorieën gaat het om respectievelijk 745.690 (6%), 3.472.474 (28%), 3.622.759 (29%), 2.653.216 (21%) en 2.118.819 (17%) personen op een totaal van 12.612.958 personen Bron: CBS (1999). Maandstatistiek van de bevolking (juni 1999, pagina's 29-30). Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek. Met andere woorden 50% van de 745.690 jongeren tussen de 16 en 19 jaar gaat iets bijzonders doen met de komende eeuwwisseling, dat zijn 372.845 jongeren!

^{vii} http://www.vatican.va/jubilees_2000 (geraadpleegd 4/9/99). Aangetekend moet worden dat dat de katholieke viering van het jaar 2000 slechts een "ordinary jubilee" wordt genoemd. Er is namelijk nog een hogere klasse: "extraordinary...proclaimed for some outstanding event". Daarvan zijn er deze eeuw twee geweest. Het jaar 1933 en het jaar 1983 toen de verlossing respectievelijk 1900 en 1950 jaar geleden was.

2 Nederlanders over de twintigste eeuw

2.1 Inleiding

De nuchterheid van Nederlanders werd in het vorige hoofdstuk breed aangetroffen als het gaat om de komende eeuwwisseling. Dit hoofdstuk zal een belangrijke relativering van deze nuchterheid opleveren. We gaan hierin na hoe Nederlanders terugkijken op de twintigste eeuw. In de volgende sectie bezien we de twintigste-eeuwse idolen, idealen en beeldbepalende gebeurtenissen voor Nederlanders. Op de eerste plaats gaat het om personen die voor Nederlanders geschiedenis geschreven hebben en op de tweede plaats om gezaghebbende figuren waardoor Nederlanders zich ook persoonlijk hebben laten beïnvloeden. Vervolgens is gevraagd naar de meest invloedrijke maatschappelijke gebeurtenissen en/of culturele veranderingen uit de laatste 70 jaar van de twintigste eeuw. In de vervoloparaagraaf gaan we in op wat Nederlanders als de mislukking en verworvenheden van de twintigste eeuw beschouwen. Gemeten zijn de subjectieve oordelen van Nederlanders over de ‘slechte’ en de ‘goede’ dingen die de twintigste eeuw getekend hebben. Oorlog en vrede, zo komt uit deze paragraaf naar voren, zijn voor Nederlanders synoniem met het slechte en het goede. De voorlaatste paragraaf neemt een voorschot op de volgende eeuw vanuit het retrospectief op de twintigste eeuw. Rekeninghoudend met ontwikkelingen die zich aan het eind van de twintigste eeuw aandienen is respondenten gevraagd scenario’s te schetsen van toekomstige ontwikkelingen. Deze vaak technologisch getinte voorspellingen worden gevolgd door wensen en dromen van Nederlanders over de volgende eeuw. Ook deze wensen en dromen blijken opgevat te kunnen worden als subjectieve oordelen over maatschappelijke omstandigheden en verschijnselen in de aflopende eeuw.

De respondenten van de CentERdata Millennium Enquête hebben steeds de kans gekregen om hun keuzes schriftelijk uitgebreid te verklaren. In het hierna volgende zal blijken dat verschillende jaargangen Nederlanders, van oud tot jong, ook verschillende maatschappelijke gebeurtenissen en veranderingen memoreren. Dit differentieel collectief geheugen hangt weer sterk samen met herinneringen aan de periode van de eigen adolescentie en jongvolwassenheid, zoals we ook in hoofdstuk 5 nog in meer detail zullen zien.

2.2 Idolen, idealen en beeldbepalende gebeurtenissen in deze eeuw

Een eeuwwisseling, zeker als deze gepaard gaat met een millenniumovergang, voedt een zekere behoefte tot reflectie en het opmaken van tal van persoonlijke en collectieve balansen. Deze paragraaf rapporteert over de keuze van markante personen die volgens Nederlanders beeldbepalend zijn geweest in Nederland en in de wereld in de twintigste eeuw. Ook is achterhaald welke beroemde persoonlijkheid uit deze eeuw de eigen visie van Nederlanders op het leven wezenlijk heeft beïnvloed. Interessant daarbij is niet alleen de vraag welke personen gezien worden als individuen die een stempel op Nederland, de wereld en de eigen levensbeschouwing van Nederlanders hebben gedrukt, maar vooral tot welke maatschappelijke sectoren deze personen behoren (politiek, cultuur, kerk, wetenschap) en of oudere en jongere Nederlanders verschillende idolenlijstjes hebben.

In de CentERdata Millennium Enquête is allereerst gevraagd naar drie personen waarvan de respondenten vinden dat deze erg belangrijk zijn geweest in Nederland in de afgelopen eeuw. Oudere Nederlanders, zo leren de bevindingen, refereren vooral aan personen afkomstig uit het politieke domein en het Koningshuis. Duidelijke favorieten zijn Willem Drees, Koningin Wilhelmina en Koningin Juliana. Velen merken bij de keuze van Drees op dat dit met name geïnspireerd is door zijn pionierswerk rond de AOW. Ook Thorbecke en Anton Philips keren regelmatig in de top drie terug. Voorts mogen Mansholt, Lieftinck, Kardinaal Alfrink, den Uyl en Anthony Fokker op de stem van ouderen rekenen. Bij de middengeneratie wordt het beeld wat diffuser. Drees en het vorstenhuis blijven de grote publieksfavorieten, maar nu treden politici als den Uyl, Luns, Lubbers en niet-politici als Toon Hermans en zelfs Johan Cruyff wat meer naar voren. Opmerkelijk is dat Nederlanders onder de 40 jaar frequent aangeven niet in staat te zijn deze vraag te beantwoorden, dit geldt met name voor de allerjongste generatie. Bij de laatsten zien we bovendien dat de naam van Drees veel minder wordt genoemd. Kortom, naarmate mensen ouder zijn blijken ze beter in staat namen te noemen van markante persoonlijkheden die gezichtsbepalend voor deze eeuw in Nederland zijn geweest. Jongeren slagen hier niet wel in. Het geheel overziend is de conclusie dat Nederlanders vooral refereren aan persoonlijkheden uit het politieke domein, met Drees als absolute topper, en de drie vorstinnen die deze eeuw Nederland regeerden als het gaat om de personen die de afgelopen honderd jaar een verschil hebben gemaakt in ons land.

Verschuiven we nu de focus van Nederland naar de wereld. Wat is hier de top drie van markante persoonlijkheden die van groot belang zijn geweest in de wereld in de afgelopen eeuw? Niet onverwacht is het beeld hier meer gemengd. Vooral Churchill en Roosevelt, in

meer negatieve zin ook Stalin en Hitler, voorts Mandela, John F. Kennedy, Ghandi, Eisenhower, moeder Theresa, Paus Johannes XXIII en ook Martin Luther King en Adenauer blijken de namen die we het meest bij de oudere generaties tegen komen. Deze namen treffen we ook bij de middengeneratie, maar opvallend genoeg Roosevelt en Stalin veel minder, daarentegen een verhoudingsgewijs grotere populariteit van vooral Mandela, Martin Luther King en Kennedy. Bij de jongste generatie zien we ook nu weer het fenomeen dat velen het antwoord op deze vraag moeten schuldig blijven. Ghandi, Martin Luther King en vooral Mandela zijn door hen veel genoemde namen, Roosevelt en Churchill verdwijnen wat uit beeld. In die zin heeft het profiel van de top drie van markante persoonlijkheden onder de jongste generatie een meer recent karakter.

Dan nu naar de vraag welke beroemde persoonlijkheid uit de twintigste eeuw de eigen visie van Nederlanders op het leven positief beïnvloed heeft en een inspiratiebron vormt. Opmerkelijk is nu dat voor alle leeftijden geldt dat zeer veel Nederlanders aangeven niet over dergelijke aansprekende voorbeelden te beschikken. Grootse en meeslepende rolmodellen zijn aan Nederlanders niet goed besteed. Kijken we naar voorbeelden die wel worden genoemd, dan ontvouwt zich het volgende beeld. Zagen we bij ouderen dat vooral Drees en onze vorstinnen een belangrijke rol worden toebedacht in het Nederland van deze eeuw, als persoonlijke inspiratiebron spelen deze vorstinnen evenwel geen rol, dat geldt echter wel voor Drees. Het lijkt erop dat het Koningshuis daarmee vooral een symbolische rol vervult, terwijl Drees als de man van de AOW wordt gezien die een directe impact op het leven van oudere Nederlanders heeft gehad. Naast Drees worden ook Paus Johannes XIII, Mandela en Martin Luther King door een aantal ouderen als inspiratiemodel aangemerkt. Indien de middengeneratie te kennen geeft een beroemde persoonlijkheid als bron van grote inspiratie te zien dan zijn het de namen van Kennedy en wederom Martin Luther King, Mandela en Ghandi. Opvallend onder de jongste generatie is dat als beroemdheden als belangrijk voor de eigen visie op het leven worden aangemerkt dit zelden politici zijn maar vooral persoonlijkheden uit de muziekwereld.

De conclusie is derhalve dat als het gaat om belangrijke personen die in Nederland hun stempel op deze eeuw hebben gedrukt het vooral politici, met name Drees, en de drie vorstinnen (Wilhelmina, Juliana en Beatrix) zijn die door Nederlanders worden genoemd. Internationaal zijn het vooral politici en vechters voor mensenrechten die belangrijk voor het aanzien van deze eeuw zijn geweest. Vertegenwoordigers van de kunstwereld, de wetenschap of het bedrijfsleven worden zelden genoemd. Indien we ons richten op beroemde persoonlijkheden die als rolmodel fungeren voor Nederlanders is de interessante conclusie

eigenlijk niet welke dit dan zijn, maar eerder het feit dat zoveel Nederlanders aangeven zonder een dergelijke persoonlijke inspiratiebron door het leven te gaan. Nederlanders denken in termen van poldermodellen en niet in termen van rolmodellen.

Veel van de spraakmakende politici die hierboven deel uit maakten van de favoriete top drie van Nederlanders verkregen deze status doordat ze betrokken waren bij belangrijke nationale of wereldwijde gebeurtenissen die tot op de dag van vandaag hun betekenis hebben. Deze gebeurtenissen hebben vaak een blijvende indruk gemaakt bij mensen achtergelaten. Om zicht te krijgen op de persoonlijk impact van dergelijke, veelal historische “events” is in de CentERdata Millennium Enquête aan respondenten gevraagd of ze twee nationale of wereldwijde gebeurtenissen in de laatste zeventig jaar kunnen noemen die volgens hen zeer belangrijk zijn geweest. De bevindingen zijn als volgt. Oudere generaties noemen vrijwel zonder uitzondering de Tweede Wereldoorlog als meest dramatische ervaring. Velen van hen wijzen op de watersnoodramp van 1953, de politionele acties in Indonesië aan het einde van de jaren veertig, de eerste mens op de maan, de eerste atoombom, het ineensstorten van de USSR, de val van de Berlijnse muur, de moord op Kennedy, de introductie van televisie en moderne informatietechnologie (intrede computer), de start van de AOW onder Drees, en medische uitvindingen als penicilline, en ook de komst van vreemdelingen naar ons land. De middengeneratie noemt vele van de vorige gebeurtenissen en wijst daarnaast op de Vietnam Oorlog, op technologische innovaties en automatisering, de Europese eenwording, de jaren zestig (flower power), de afschaffing van de apartheid. De jongste generatie noemt evenzeer de Tweede Wereldoorlog als saillante gebeurtenis en combineert dit met de val van de Berlijnse muur, noemt vaak ICT-ontwikkelingen, ook de jaren zestig, en meer recente gebeurtenissen als Kosovo.

Er is vervolgens gevraagd waarom mensen deze gebeurtenissen zo belangrijk vinden. We lichten een aantal belangrijke gebeurtenissen uit de bovenvermelde opsommingen en laten de mensen zelf aan het woord. We beginnen met de gebeurtenis die vrijwel alle Nederlanders noemen: de Tweede Wereldoorlog. “De oorlog veranderde mijn leven” (vrouw, 80 jaar), “de Tweede Wereldoorlog vond plaats tussen mijn 18de en 23ste jaar, waardoor deze vormingsjaren voor de rest van je leven een zowel positieve als negatieve invloed hebben” (vrouw, 78 jaar), “de oorlog zette het hele dagelijkse leven op zijn kop en beïnvloedde alles en iedereen” (vrouw, 76 jaar, gepensioneerd), “door de oorlog en mijn gedwongen tewerkstelling in Duitsland is mijn kijk op het leven totaal veranderd” (man, 76 jaar,

gepensioneerd), “de Tweede Wereldoorlog heeft mij getekend voor de rest van mijn leven” (man, 75 jaar, doet vrijwilligerswerk), “de ervaringen uit de oorlog staan tot op de dag van vandaag in mijn geheugen gegrift” (man, 75 jaar, gepensioneerd), “doordat we een gezamenlijke vijand hadden werden we als landgenoten in Nederland verenigd. Onderlinge verschillen in denken en geloven werden ondergeschikt aan het gezamenlijke gevoel van *Nederlander* te zijn” (man, 71 jaar gepensioneerd), “de Tweede Wereldoorlog heeft voor mij persoonlijk mijn leven een vreemde wending gegeven. Hierdoor heb ik het vertrouwen in de mensheid verloren en merk telkens weer dat mijn kijk op het leven en de mensen juist is” (man, 70 jaar, gepensioneerd), “als je de bezetting hebt meegemaakt met al die onvoorstelbare onrechtmatige en wrede gebeurtenissen blijf je je hele verdere leven bijna alles daaraan relateren. Dat moet niet, maar het gebeurt gewoon” (vrouw 68 jaar, gepensioneerd), “mijn ouders moesten het huis uit, op de vlucht, mijn vader heb ik maanden niet gezien, wij moesten van hot naar her omdat wij gezocht werden, mijn ouders en mijn broers. Dit heeft een diepe indruk op mij gemaakt” (man, 65 jaar, arbeidsongeschikt), “ik heb de Joden weg zien voeren, waaronder schoolmaatjes en burens” (man, 65 jaar, gepensioneerd), “iemand die de oorlog heeft meegemaakt draagt de gevolgen het hele leven met zich mee” (vrouw, 49 jaar, doet thuis de huishouding), “de Tweede Wereldoorlog geeft aan dat wij moeten waken voor volkerenmoorden en nieuw Hitlertjes” (man, 36 jaar, programmeur computerbedrijf), “de meest traumatische gebeurtenis die twee generaties volledig heeft beheerst en ook in de toekomst als graadmeter voor veel gebeurtenissen zal gelden” (man, 34 jaar, assistant-manager zorginstelling), “de Tweede Wereldoorlog heeft alle mensen op de wereld doen beseffen dat ‘het kwaad’ enorme proporties kan aannemen en dat vrijheid niet vanzelfsprekend is” (man, 17 jaar, scholier).

Op geheel andere wijze vormde de eerste bemande maanlanding (1969) voor velen een fascinerende gebeurtenis in deze eeuw. “De maanlanding brengt de mens weer een stap dichterbij het heelal” (vrouw 60 jaar, doet thuis de huishouding), “de landing op de maan was een evenement in de geschiedenis van de mensheid” (man, 75 jaar gepensioneerd), “de landing op de maan was voor mij een staaltje van techniek” (man, 64 jaar, gepensioneerd), “de maanwandeling was echt een technisch hoogstandje” (vrouw, 54 jaar, doet thuis de huishouding), “landing op de maan is een historische gebeurtenis, die zijn weerga voorlopig niet kent” (man, 47 jaar, buschauffeur), “de maanlanding was een mijlpaal, want het was een unicum” (man, 21 jaar, scholier/student).

Ook de moord op Kennedy (1963) is velen op het netvlies gekerfd. “De moord op Kennedy was vooral door diens vooruitstrevendheid een schok voor de wereldbevolking” (man, 73 jaar,

gepensioneerd), “de moord op Kennedy was een breekpunt in mijn wereldbeleving: de onschuld viel weg” (man, 56 jaar, onderwijzer basisschool), “je kon het met eigen ogen op de tv zien gebeuren, de hele wereld was geschokt” (vrouw, 56 jaar, medewerkster salarisadministratie), “Kennedy was zo jong en zo populair” (vrouw, 52 jaar, doet thuis de huishouding), “de moord op president Kennedy was voor mij persoonlijk heel ingrijpend, ik wist toen nog niet wat hij allemaal uitgehaald had, maar voor mij was hij op dat moment de verpersoonlijking van de wereldvrede, toe hij vermoord was dacht ik dat er oorlog zou komen” (vrouw, 48 jaar, administratief medewerkster), “deze dingen blijven in je geheugen gegrift staan, want iedereen weet wat hij de dag van de moord deed” (man, 47 jaar, buschauffeur), “de dood van Kennedy bracht een schokgolf in de hele wereld teweeg” (vrouw, 43 jaar, administratief medewerkster), “ik ben op de sterfdag van Kennedy geboren” (vrouw, 36 jaar, medewerker interne controle), “schokkend om te zien hoe kwetsbaar mensen kunnen zijn” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding).

Door een aantal Nederlanders worden medische vindingen evenzeer geplaatst in het rijtje memorabele gebeurtenissen in deze eeuw. “Wat de geneeskunde betreft heb ik mijn leven te danken aan de mogelijkheid van een open hartoperatie” (man, 76 jaar, gepensioneerd), “de uitvinding van de penicilline was een totale omwenteling” (vrouw, 62 jaar, arbeidsongeschikt), “de ontdekking van antibiotica heeft vele mensenlevens gered” (vrouw, 42 jaar, receptioniste bejaardentehuis), “meer vroegtijdige opsporing van erfelijke afwijkingen waardoor mensen zelf de keuze kunnen maken of ze dat risico aan willen gaan” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding).

Herhaaldelijk wijzen oudere Nederlanders op de AOW als een mijlpaal in de sociale zekerheidsopbouw in deze eeuw en de positieve effecten daarvan. “De AOW geeft een stuk zekerheid voor ouderen en maakt ze onafhankelijk van liefdadigheid of van de kinderen” (man, 68 jaar, gepensioneerd), “totdat de Wet Drees kwam waren de mensen op de genade van de kinderen en de kerk aangewezen als ze niet meer konden werken en geen spaargeld hadden” (vrouw, 66 jaar, doet thuis de huishouding), “men heeft materieel en sociaal een fijner leven hierdoor” (man, 59 jaar, controller), “de sociale zekerheid heeft mensen onafhankelijker van elkaar gemaakt” (man, 56 jaar, docent scholengemeenschap), “de AOW heeft het leven voor de oudere Nederlander een stuk gemakkelijker gemaakt” (man, 35 jaar, administratief medewerker Marine).

Veel Nederlanders bewaren levende beelden aan de watersnoodramp van 1953 en zien dit als een majeure gebeurtenis in deze eeuw. “Door de watersnoodramp hebben we de Deltawerken gekregen” (vrouw, 60 jaar, groepsleerkracht basisonderwijs), “de watersnoodramp heeft op

mij als kind diepe indruk gemaakt” (vrouw, 57 jaar, doet thuis de huishouding), “als tienjarige de watersnoodramp meegemaakt” (man, 57 jaar, zelfstandige), “de ramp van 1953 heeft weer eens laten zien dat de natuur zich van de mensen niets aantrekt” (man, 54 jaar, arbeidsongeschikt).

Een aantal Nederlanders refereert aan de jaren zestig als een eigenzinnige periode in deze eeuw, maar de eindevaluatie blijkt verdeeld. “De generatiekloof van de jaren zestig heeft een zedelijke, morele en geestelijke ontworteling en verval en ontaarding met zich gebracht” (man, 63 jaar, gepensioneerd), “de jaren zestig brachten grote veranderingen in het doemdenken van de mensen” (man, 55 jaar, administrateur), “de hele wereld veranderde na de flower power” (vrouw, 37 jaar, doet thuis de huishouding).

Vele Nederlanders zien de snelle opkomst van de informatie- en communicatietechnologie als een belangrijke transformatie in de Nederlandse samenleving in de laatste twee decennia van deze eeuw. “De communicatiemogelijkheden maken dat de wereld voor niemand meer ophoudt bij de eigen dorpsgrens. De mensheid krijgt meer oog voor de ander” (man, 62 jaar, beleidsmedewerker gemeente), “de communicatiemogelijkheden zorgen ervoor dat men weet wat er in de wereld te koop is. Automatisering heeft ervoor gezorgd dat vele zaken binnen ieders bereik zijn komen te liggen” (man, 56 jaar, doet huis de huishouding), “Door communicatietechnologie is de wereld ingrijpend veranderd, maar ook veel complexer geworden” (vrouw, 41 jaar, lerares), “de computer is de stoommachine van deze eeuw” (man, 35 jaar, directeur onderneming), “nog nooit heeft iets het leven zo volledig, zo snel en zo absoluut veranderd als de computer” (man, 29 jaar, werkzoekend).

Tot slot de val van de Berlijnse muur, en de vele veranderingen die deze val in Oost-Europa en daarbuiten inluidde. “De beleving van vrijheid na de val van de Berlijnse muur” (man, 57 jaar, docent agrarisch onderwijs), “de val van de muur betekende voor mij persoonlijk het einde van de tegenstellingen tussen Oost en West” (man, 43 jaar, arbeidsongeschikt), “de val van de muur betekende de definitieve overwinning van ons liberaal en democratisch bestel” (man, 41 jaar, beleidsmedewerker provincie), “van nu af aan wordt alles anders” (vrouw, 33 jaar, verpleegkundige), “de afbraak van de muur staat voor een nieuw begin” (vrouw, 32 jaar, doet thuis de huishouding).

2.3 Oorlog en vrede

De twintigste eeuw is die van oorlog en genocide. De gewelddadige strijd tussen naties en de vervolging van groepen mensen heeft een omvang gehad die de twintigste eeuw, tot nu toe, uniek maakt. Ook op mensen die geen persoonlijke ervaringen met de eerste, tweede of andere oorlog hebben, die nooit lijfelijk hebben bloot gestaan aan georganiseerde schendingen van de mensenrechten, lijken deze gebeurtenissen een nauwelijks te overschatten indruk te hebben gemaakt. We zijn in de CentERdata Millennium Enquête dieper ingegaan op de gebeurtenissen en verschijnselen die mensen tot relikwieën van de geschiedenis zouden willen verklaren en de gebeurtenissen en verschijnselen die ze tot de historische verworvenheden rekenen. We hebben letterlijk gevraagd naar de dingen die mensen het liefst achter zouden willen laten in de twintigste eeuw en de dingen mensen juist graag mee de volgende eeuw in zouden willen nemen. Respondenten konden bij beide vragen vrijelijk associëren. Dit leverde een schat aan kwalitatieve informatie op. Informatie die een bijzonder inzichtelijk bipolair eindoordeel over de twintigste eeuw biedt. In deze paragraaf rapporteren we over de rode draad die we in dit eindoordeel herkennen. We beginnen met de dingen die men in de twintigste eeuw achter zou willen laten.

De oudere Nederlander wijdt vele niet mis te verstane woorden aan de ‘slechte dingen uit de twintigste eeuw’. Oorlog, bezetting, vervolging en etnische zuiveringen worden door ouderen veel genoemd. Soms gaat dit vergezeld van een ideologische toelichting: “Godsdienstoorlogen! Genocide-oorlogen. Oorlogen om welke reden dan ook. Manipulaties van ‘Internationals’ en het echte ‘Grootkapitaal’” (man, 82 jaar, gepensioneerd). Toch is thema oorlog en bezetting niet het meest opvallende onder ouderen. Het meest opvallende is dat de Nederlander van 65 jaar of ouder hiernaast vaak een hele reeks kwaadaardige verschijnselen noemt, waarbij schrijnende armoede, honger, discriminatie, criminaliteit, onverdraagzaamheid, agressie, maar ook milieuvervuiling, het gebrek aan solidariteit (of synoniemen als individualisme, ‘het ieder-voor-zich principe’, ‘egocentrisch gedoe’, egoïsme, egoïstisch materialisme, hebzucht, e.d.) om voorrang strijden. Het valt verder op dat de oudere Nederlander nogal eens naar de politiek of de regering verwijst en hun geringe aandacht voor ongelijkheden tussen mensen en voor de staat waarin zorg- en sociale voorzieningen verkeren. De ontkerkelijking, secularisatie, bigot of fundamentalistisch geloof zijn, opmerkelijk genoeg, slechts voor zeer weinige 65-plussers thema’s.

Ook de middengeneratie noemt veelvuldig verschijnselen als (stammen- en godsdienst-) oorlogen. De oudste cohorten van deze middengeneratie (tot 65 jaar) thematiseren echter

opvallend vaak het verschijnsel discriminatie, rassen- en vreemdelingenhaat en onverdraagzaamheid tussen etnische groeperingen en ten opzichte van allochtonen. Opnieuw is er een niet gering aantal mensen binnen deze cohorten dat geen remming voelt om zich op dit thema juist tegen asielzoekers, vluchtelingen, buitenlanders, allochtonen en vergelijkbare groepen af te zetten. Het als te weinig restrictief ervaren Nederlandse beleid ten aanzien van deze groepen is iets dat men graag achter zou willen laten in de twintigste eeuw. Sommige vijftigers noemen asielzoekers zelf als degenen die achtergelaten moeten worden. De gevoeligheid van deze oudere cohorten voor ‘foute’ politieke ideologieën, systemen en gedragingen is echter evenzeer opvallend. De drang dictaturen, soms zelfs stromingen als liberalisme of socialisme (‘met of zonder nationaal’), of ook machtsmisbruik van politici achter te laten in de twintigste eeuw wordt breed gevoeld. Milieuschandalen, criminaliteit en verschillen tussen arm en rijk (ook in Nederland) zijn drie thema’s die bijna allen uit de middengeneratie opvoeren. Hoe jonger de leden van middengeneratie zijn, en dat begint al bij 55 jaar, des te vaker geven ze aan het niet te weten of geven ze antwoorden in de grove categorie ‘alle slechte dingen’. De jongere cohorten komen ook vaker met specifiek naoorlogse maatschappelijke problemen dan met de grote historische trendbreuken aanzetten. Zo wordt opvallend vaak naar toenemende werkdruk en ‘de gejaagdheid van de mensen’ verwezen, en in minder mate, zij het ook niet zelden, naar de ‘verspreiding van drugs’, de ‘nog slechte positie van de vrouw’, ‘slechte sociale voorzieningen’, ‘het afkalven van gezondheidszorg’, ‘slechte behandeling van gehandicapten en ouderen’ en naar tal van natuur- en milieugerelateerde problemen als stank- en lawaai-overlast, het toenemende weg- en vliegverkeer, ‘de rooibouw op de natuur’, ‘ontginning van natuur zonder op lange termijn te denken’, de bio-industrie, genetische manipulatie, et cetera. Het ‘toenemende geweld op straat’ en vooral de niet lang geleden gemunte term ‘zinloos geweld’ wordt de jongere leden van deze middengeneratie (tussen de 45 en 35 jaar jong) opvallend vaak gereproduceerd. Ook de jongste generatie (34 jaar en jonger) zet in op het oorlogsgeweld en het alledaagse ‘zinloze geweld’ als de keuze gemaakt moet worden welke gebeurtenissen en verschijnselen in de laatste eeuw van het tweede millennium achter kunnen blijven. Een goede tweede is het thema milieu. Het aandeel dat geen thema kan of wil noemen is binnen de jonge generatie relatief groot. Sommigen motiveren dit: “Sorry, maar van slechte dingen leer je ook weer, haal je het positieve dan weer uit en ga je weer verder. Daardoor heb ik geen slechte dingen” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding). Ook worden door deze jonge generatie trefwoorden als ‘het idee dat je steeds maar meer en beter moet’, ‘het jachten en stressen’, ‘de onrust’, ‘werkdruk’, ‘het jachtige bestaan’, ‘prestatiegerichtheid (=werkdruk)’, ‘de te hoge en

steeds groeiende werkdruk' zeer frequent geuit. Onder de oudere cohorten (tot ongeveer 30 jaar jong) binnen deze jonge generatie wordt duidelijker vaker, vergeleken met jongere cohorten en oudere generaties, verwezen naar het achterlaten van dictaturen ('communisme'), de wapenwedloop en/of de biologische en kernwapens. Ook hier een opvallend aantal jongeren die de zegeningen van de privatisering van de zorg niet zeggen in te zien en de 'terugloop van de sociale voorzieningen' samen met dit proces het liefst naar het verleden zouden willen verwijzen. Tot slot is het typisch dat binnen de jongste generatie hard geoordeeld wordt over de 'vercommercialisering van de maatschappij', de 'mediagekte' ('zoals bij prinses Diana'), 'wansmaak' en 'kitsch' op televisie ("de hebzuchtigheid van de mensen; duizenden guldens met spelletjes op tv en dan moet je die hebzuchtig blikken van kandidaten zien", man, 30 jaar, tekenaar in onderneming), in de muziek ('dreunmuziek', 'house & metal') en in tijdschriften ('Privé/Story'). Het aantal jongeren dat een probleem met buitenlanders signaleert is, in vergelijking tot oudere generaties, bijzonder klein. Jongeren kiezen er in groten getale voor racisme en onverdraagzaamheid tussen etnische groepen, samen met oorlogsgeweld, agressie en milieuvervuiling, naar de geschiedenisboekjes te verbannen. In dit verband voegt een jonge vrouw toe dat ze "zou willen dat de verschillende culturen elkaar beter leren kennen voor een betere omgang" (vrouw, 17 jaar, scholier/student).

Deze laatste oproep biedt een fraaie overgang naar het laatste thema van deze paragraaf: de goede dingen uit de twintigste eeuw die men graag naar de volgende eeuw zou willen mee nemen. We beginnen opnieuw aan de bovenkant van de leeftijdsladder. De oudste generatie van Nederland noemt vooral, en dat mag geen verbazing wekken, het levenspeil, de sociale voorzieningen (AOW tot en met het minimumloon), de onderwijskansen en de gezondheidszorg als verworvenheden van de twintigste eeuw die het verdienen mee naar de volgende eeuw te reizen. De 'betaalbare culturele voorzieningen' worden soms ook in dit rijtje opgenomen. Deze generatie noemt expliciet de verbeteringen in arbeidsomstandigheden, hygiëne en huisvesting. Het zijn niet altijd deze verbeteringen op zichzelf, maar meer het 'sociale denken', het denken in termen van solidariteit met zwakkeren in de samenleving, met mensen die in moeilijke omstandigheden verkeren, dat leden van deze generatie waarderen. Technische ontwikkelingen in huishoudelijke apparaten, computers, communicatie en informatie worden ook niet weinig genoemd. Vooral de ontwikkelingen in de media worden meer dan eens verbonden aan vrijheid van pers, meningsuiting en opinievorming. De ouderen zijn niet zelden nostalgisch: "De tevredenheid onder de mensen die ik mijn jeugd heb ervaren" (man, 75 jaar, gepensioneerd), "de solidariteit van vroeger, met een sterke

vakbeweging die zich niet bindt aan wat voor politieke partij dan ook; met de individualisering zal dat hard nodig zijn” (man, 75 jaar, vrijwilligerswerk); “de saamhorigheid die er was in de tweede wereldoorlog” (vrouw, 71 jaar, gepensioneerd), “de vastberadenheid waarmee de jeugd voor haar idealen staat” (man, 67 jaar, gepensioneerd), “de mooie jeugdijaren in betrekkelijke rust” (man, 65 jaar, gepensioneerd). De nostalgie kan tevens de volgende vormen aannemen: “Geen buitenlanders in ons land. Het eigen culturele erfgoed” (man, 69 jaar, gepensioneerd), “de veiligheid van vóór 1965...de doodstraf” (man, 67 jaar, gepensioneerd). De typische waarden van de oudste generaties vindt men ook terug: “Tevredenheid, hulpvaardigheid, minder verspilzucht, discipline, eerlijkheid, gezagsgetrouwheid” (man, 78 jaar, gepensioneerd), “orde, netheid en hygiëne, evenals het vieren van de vrijheid” (man, 67 jaar, gepensioneerd). De oudsten van Nederland zijn als geheel echter niet in een zeker traditionalisme blijven steken. Een relatief groot aantal 65-plussers, man of vrouw, noemt de ‘ingelopen achterstand van vrouwen’, ‘de verworven rechten van vrouwen’, ‘de emancipatie van de vrouw’, ‘de ruimte die vrouwen hebben gekregen’. De actuele aandacht voor natuurbehoud, de tegenwoordige zorg voor natuur en milieu en het huidige milieubewustzijn zijn eveneens verworvenheden die vele leden van de oudere generaties mee willen nemen naar de volgende eeuw.

Onder de middengeneratie, de Nederlanders die jonger zijn dan 65 jaar en ouder dan 35 jaar, doemen vooral persoonlijke toekomstvisioenen op. De oudere cohorten lijken sterk op de generatie voor hen: sociale voorzieningen, gezondheidszorg, woon- en levensomstandigheden, het hoge welvaartspeil zijn belangrijke items voor deze cohorten. Geleidelijk aan worden deze concrete verworvenheden afgewisseld met meer abstracte waarden, idealen en deugden: ‘toenadering tussen de volkeren’, ‘politieke stabiliteit’, vrije meningsuiting’, ‘democratie’, ‘democratisering van bestuur’, ‘de groei naar eenheid in het mensdom’, ‘inspraak en medezeggenschap’ en ‘gevoel voor spiritualiteit’. Prozaïsche zaken als ‘goede gezondheid’, ‘geluk’, ‘luxe’, ‘vakantie’ en soms zelfs ‘mijn tent’ of ‘mijn katten’ domineren de wensen van oudere cohorten, maar de effecten van de ‘culturele revolutie’ in de jaren zestig tekenen zich ook onder hen onmiskenbaar af. Ook treden de verworvenheden die men naar de volgende eeuw willen meenemen, ongeveer vanaf de 55-minners, meer en meer het persoonlijke domein binnen: ‘de waarde van privacy’, ‘geluk met man en kinderen’, ‘goed gezinsleven’, ‘vriendschap’, ‘mijn vrouw’, ‘goede contacten met mensen om je heen’, ‘voor mijzelf en mijn naaste familie: gezondheid en geluk’, ‘de mogelijkheden individueel te zijn’, ‘persoonlijke ontplooiing’, ‘mijn persoonlijke geluk’, ‘een enorme vrijheid om je leven zelf in te richten’, ‘individuele keuzevrijheden’, ‘het vermogen tot liefde welke in ieder mens

aanwezig is', 'al de mensen waar ik van hou', 'je eigen manier van leven zonder dat een ander daar iets over te zeggen heeft/krijgt', 'geluk, liefde en vrijheid', 'huis, kinderen en goed inkomen', 'menselijke warmte', 'meer tot en met 'vrijtijdsbestedingen', 'boeken', 'mooie muziek', 'kunst en lectuur'. Het bijzondere van deze haast obsessieve aandacht voor het persoonlijke onder deze cohorten is dat het dit is waarover Nederlanders, waaronder leden van deze cohorten zelf, zich zorgen maken. Zij, zo zagen we eerder, zien het 'egoïsme' en 'onpersoonlijke' in tal van vormen om zich heen grijpen. Dat laat onverlet dat ook deze middencohorten Nederlanders solidariteitprincipes (b.v. die op het gebied van de sociale verzekering) en gemeenschapszin relatief vaak benadrukken. Soms doet echter de combinatie tussen grote idealen en privé-noden wonderlijk aan: "De mensenrechten, vrede als het mogelijk is. Mijn magnetron, wasmachine en droger. Cursussen over stress op het werk en thuis. Tolerantie van iedereen voor iedereen" (vrouw, 54 jaar, eigen bedrijf, beroep onbekend), "de rijkdom, verdraagzaamheid, eenheid in de wereld, werk, goede vrienden, vrede, liefde, gezondheid, mijn man en mijn zeilboot" (vrouw, 45 jaar, teammanager thuiszorg), "de communicatiemogelijkheden, mijn gezin, gelijkheid voor iedereen, sociale voorzieningen, beter milieu" (vrouw, 38 jaar, vestigingsbeheerder grootwinkelbedrijf), "Verenigde Naties, vakantie, computer" (man, 37 jaar, declarant luchtvaartmaatschappij). Tevens zijn het de middencohorten van deze middengeneratie die sterker dan anderen nadruk leggen op (medisch, natuurkundig en milieukundig) onderzoek waarmee we in de toekomst minstens gevrijwaard blijven van ziektes, rampen en milieuonheil of vooruitgang op deze terreinen kunnen boeken ("de steeds groeiende verder groeiende kennis met m.b.t. ziektebestrijding, de toenemende mogelijkheden met communicatie – tv, telefoon, e.d -..."), man, 48 jaar, budgetleider bij gemeente). In dat verband worden er aan de computer ('een veel betere computer') en meer algemeen aan communicatietechnologie nogal eens specifieke heilsverwachtingen toegedicht. Het zijn verder vooral de middencategorieën binnen deze generatie die nadruk leggen op de vrijheden op tal van gebieden, de emancipatie en vooruitgang op milieugebied. Nadere inspectie leert dat leden van deze generatie die niet in de hogere beroepen verkeren een meer pragmatische nadruk leggen op basale verworvenheden: "alle goede dingen uit de twintigste eeuw zou ik mee willen nemen: vrede, geen honger, geen honger, welvaart en goede economie" (man, 47 jaar, treinmachinist), "...alle oude sociale voorzieningen" (man, 46 jaar, chauffeur internationaal transportbedrijf), "werk, goede gezondheid, beetje geld, vrouw en kinderen, iets voor bij de koffie, rust" (man, 41 jaar, technisch medewerker), "werkvoorziening, dat vrouwen ook mogen en kunnen werken, betere kinderopvang, mogelijkheid om een huis te kopen, verspreiding van allochtonen tussen de

gewone mensen” (man 40 jaar, vouwplakker kartonverwerkende grafische instelling). Tot slot valt op hoeveel van de 45-minners, in vergelijking tot oudere cohorten, aangeven nauwelijks een idee te hebben van de ‘goede dingen’ die ze mee naar de volgende eeuw zouden willen nemen, dan wel hoeveel van hen zich beperken tot ‘niets in het bijzonder’ of ‘alles’, ‘alle goede dingen, geen enkel slecht ding’, ‘alle leuke en positieve dingen’, ‘wat ik/wij nu ook heb/hebben’.

Bij de jongere generatie (van 34 jaar en jonger) klinken de baselere noden ook door: “de werkvoorziening en eventueel ook de oudedagsvoorziening” (man, 34 jaar, hoofd intern management ministerie), “betaalbare gezondheidszorg, onderwijs en oudedagsvoorziening” (man, 34 jaar, machinevoerder in verwerkings/verpakkingsbedrijf), ‘sociale voorzieningen, 36-urige werkweek” (man, 34 jaar, boekhoudkundig medewerker verfconcern), “ik hoop dat de sociale voorzieningen in Nederland zo blijven als ze zijn geworden in de twintigste eeuw...” (vrouw, 33 jaar, administratief medewerkster bibliotheekdienst), “mijn baan, mijn hond, mijn moeder, AOW” (man, 31 jaar, stekkeraar/sjorder) Velen onder de jonge generatie noemen concrete verworvenheden, met name op het gebied van de informatie- en communicatietechnologie. Sommigen zijn bijzonder concreet: “boeken, muziek, telefoon, auto, kunstwerken, licht, warmte, eten, schoenen, matras, wijn, trein, school, pen en papier, potlood, radio, tv, computer” (vrouw, 33 jaar, administratief medewerkster zorgcentrum), “fruit, muziek, tv, sociale voorzieningen, computertechnologie sport, natuur, auto, reizen, theater, vliegtuig, cd-speler, biljart, tafeltennistafel, darts” (man, 31 jaar, application engineer softwarebedrijf), “communicatiemogelijkheden (behalve de mobiele telefoon)...dat de gitaarmuziek mag blijven bestaan” (man 30 jaar, beeldbandredacteur omroepmaatschappij), “lekker eten en drinken, goede gezondheid, communicatiemiddelen huisje, boompje, beestje en auto, mijn spaarrekening, alles en iedereen die deel uitmaakt van mijn leven” (man, 24 jaar, scholier/student). Een specifiek levensfase-effect laat zich tevens herkennen in de zorgen om toekomst van opgroeiende kinderen. De volgende respondent is exemplarisch: “hopen dat de kinderen op het goede pad blijven, dat is mijn grote vraag voor de toekomst; als ouder stuur en voedt je je kind zo goed mogelijk op, maar niemand kan zich hier voor behoeden, helaas” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding). De jongere generatie heeft het, tussen de verschillende tastbare items door, veel over vrijheden in keuzes, in het kunnen zeggen wat je wilt. Verder zijn opnieuw onder hen vooral de economische welvaart, het milieu, emancipatie en de bestrijding van armoede de thema’s die in de volgende eeuw voortschrijdende of hernieuwde aandacht zouden moeten krijgen. Een laatste kanttekening: de allerjongste cohorten, rond en onder de twintig jaar, hebben opvallend vaak nauwelijks een idee wat ze op

deze vraag moeten antwoorden. In talloze gevallen volgt als alternatief: ‘mezelf’, ‘mijzelf’, ‘het persoonlijke geluk van mij’, ‘eigenlijk alles dat op mij persoonlijk betrekking heeft’. Tot slot, de allerjongste van deze generatie en haar wensen over de goede dingen uit de twintigste eeuw die ze mee zou willen nemen naar de volgende eeuw: “mijn vriendinnen, mijn familie, mijn overbuurjongen!!!!” (vrouw, 16 jaar, scholier/student).

2.4 Voorspellingen en dromen

Als voorschot op het volgende hoofdstuk over de éérentwintigste eeuw gaan we in deze paragraaf na hoe Nederlanders zich een beeld vormen over deze snel naderende eeuw. Dat beeld is haast logischerwijze grotendeels gebaseerd op ervaringen en herinneringen uit de lopende eeuw en geeft derhalve tevens een interessant beeld van welke maatschappelijke verschijnselen uit de twintigste eeuw men positief en negatief waardeert. Om te beginnen is de respondenten van de CentERdata Millennium Enquête gevraagd of zij een voorspelling voor de volgende eeuw kunnen doen. De respondenten werd toegevoegd dat dit elke wilde voorspelling mocht zijn, of die nu over vervoersmiddelen, opvattingen, producten, wetenschappen en technieken of iets anders ging. Daarna is de respondenten gevraagd wat hun grootste wens of mooiste droom is voor de volgende eeuw. We starten met de voorspellingen.

In de groep boven de 65 jaar hebben de meeste voorspellingen betrekking op de ontwikkeling van wetenschap en techniek, vervoer en medische technologie. Meestal zijn de voorspellingen op dit gebied niet nader gespecificeerd. Eén uitzondering: “Ik denk aan een levende kunstmens” (man, 73 jaar, gepensioneerd). Wel wordt er regelmatig een oordeel aan gekoppeld. Een deel ziet de toekomstige ontwikkelingen op dit gebied als positief, vooral als het gaat om medische en verkeerstechnologische ontwikkelingen: ontwikkelingen die een einde maken aan ziektes en verkeersproblemen (‘computergestuurde auto’s’, ‘auto’s op elektronische rails’, ‘vervoer door middel van afstandsbediening’) en die leiden tot een prettiger leven. Anderen benadrukken de negatieve kanten van dit soort ontwikkelingen, vooral als men doelt op algemene ontwikkelingen in techniek en wetenschap: ‘mens als God’, ‘onbeheersbaarheid’, ‘wel meer, maar niet gelukkiger’ etc. : “Ik geloof dat er veel technische vooruitgang zal plaatsvinden die uitmondt in een teveel aan mogelijkheden waardoor de mensen eerder in verwarring zullen raken en allerlei psychische afwijkingen krijgen” (man, 78 jaar, gepensioneerd), “de techniek is baas over de MENS. De techniek is een dood ding

zonder gevoel en bovenal zal er behoefte zijn aan LIEFDE, geestelijke inspiratie en contact met de SCHEPPER” (man, 71 jaar, gepensioneerd).

Daarnaast antwoorden erg veel 65-plussers geen voorspellingen te kunnen of willen doen. Twee 71-jarige gepensioneerde heren: “Ik kan geen voorspelling doen en vindt zulks teveel aandachtschenkerij aan een doodgewoon feit dat we qua telling alleen maar andere data krijgen!” en “ik heb geen voorspelling, want dan was ik allang miljonair geweest”. Mooi is: “Ik ben Jomanda niet” (man, 65 jaar, gepensioneerd).

Een goede derde vormen de specifiekere voorspellingen op het terrein van de communicatie- en computertechnologie; ontwikkelingen die meestal als positief geduid worden. Eén hele specifieke voorspelling: “Al bij de geboorte worden chips geïmplanteerd waarmee het individu herkend kan worden en communicatie mogelijk is” (man, 66 jaar, gepensioneerd).

Op redelijke afstand volgen ouderen die voorspellen dat het in sociaal opzicht helemaal mis gaat met de wereld: verloedering (‘Het wordt een grote chaos’), verval van waarden en normen, toenemende criminaliteit en sociale spanningen, toenemende ik-gerichtheid (‘De wereld zal verkillen’) en verdwijnen van de zorg voor elkaar. Treffend is het dat men sociale spanningen meer koppelt aan spanningen tussen arm en rijk en slechts een aantal malen aan etnische en/of religieuze spanningen: “De junglewet gaat het helemaal maken” (man, 75 jaar, vrijwilligerswerk), “de rijken worden rijker en de armen kunnen niet bij de pot komen om er ook uit te graaien” (man, 73 jaar, gepensioneerd).

Op de vijfde plaats volgen voorspellingen over ontwikkelingen in de ruimtevaart, het reizen naar de maan en het ontdekken van andere wezens: “Wetenschap en techniek zullen ons in staat stellen 100 tot 1000 maal verder in het heelal te kijken en andere heelallen te ontdekken. In ons ‘eigen’ heelal zullen we planeten als de aarde ontdekken” (man, 73 jaar, gepensioneerd). Redelijk wat ouderen merken iets op over veranderingen in onze eetgewoonten. Sommigen voorspellen dat we steeds meer snelle junkhappen gaan eten. Vooral oudere vrouwen wijzen er op dat “het eten steeds ongezelliger zal worden” (vrouw, 68 jaar, gepensioneerd) en dat er niet gezonder op wordt: “Gemakvoer en frisdrank in plaats van melk” (vrouw, 69 jaar, doet thuis de huishouding). Anderen wijzen op de toenemende internationalisering van het eten. Weer anderen verwachten juist dat gezonde en sobere voeding centraal komen te staan.

Het soort antwoorden van de middencategorie tussen de 65 en 35 jaar wijken niet heel sterk, maar toch in een aantal opzichten af van de oudste leeftijdsgroep. Het valt op dat men veel specifiekere voorspellingen doet, zoals ‘de eerste zwarte paus’, ‘het opheffen van de zwaartekracht op aarde’ of ‘vervanging van fossiele brandstoffen door alternatieve

energiebronnen'. De meeste voorspellingen hebben weer betrekking op wetenschap en techniek in het algemeen en techniek op gezondheids- en vooral vervoersgebied in het bijzonder. Daarnaast worden ontwikkelingen op het gebied van communicatie- en informatietechnologie en ruimtevaart nu veel vaker genoemd. De voorspellingen op het gebied van verkeer en computers voeren zelfs de boventoon bij de veertigers en vooral de dertigers in deze leeftijdsgroep.

De middengeneratie is positiever over technologische ontwikkelingen dan de oudste generatie. Er lijkt minder techniek-angst te bestaan. Sommigen zien de technologie wel heel sterk als heilsbrenger: "Ik denk dat de geneeskunde mensen een waardiger bestaan zal geven, mensen zullen alleen van ouderdom (100 jaar) overlijden" (man, 50 jaar, administratief medewerker bank- en verzekeringswezen). Ook noemt men wat vaker specifiekere en andere ontwikkelingen op dit gebied. Zo wordt bij de ook hier weer prominente verkeer- en vervoersvoorspellingen vaak genoemd dat het verkeer ondergronds zal gaan en verwachten velen dat de privé-auto helemaal zal verdwijnen. Dat deze werkende generatie vaker last lijkt te hebben van het fileprobleem, is een mogelijke verklaring voor het feit dat oplossingen voor het fileprobleem veelvuldig verwacht worden in de volgende eeuw. Bij voorspellingen over het belang van computers zien we regelmatig dat men verwacht dat mensen een chip geïmplanteerd krijgen waardoor het volgen van en communiceren met mensen makkelijker wordt. Er wordt nu ook wat vaker gewezen op nadelen op computertechnologisch gebied, vooral als het gaat om anoniemere communicatie. Dit gebeurt vooral door de vijftigers. Anderzijds en zeker door de dertigers wordt regelmatig gewezen op het belang van deze technologie voor het contact tussen landen en volken, waardoor we uiteindelijk meer begrip voor elkaar krijgen en het belang van deze technologie voor het gemak van de mens (teleshoppen, telebankieren, computergestuurde huishoudelijke taken zoals koken).

Ook is er een omvangrijke nieuwe categorie antwoorden in deze leeftijdsgroep. Deze categorie ligt in het verlengde van de categorieën 'voorspellingen op het gebied van verkeer- en vervoer' en 'computers'. Een aanmerkelijk aandeel van hen voorspelt dat mensen veel meer thuis gaan werken en dat er flexibele arbeidstijden komen. De oudste leeftijdsgroep heeft dit geen enkele keer voorspeld.

Sociale spanningen worden minder vaak voorspeld dan door de oudste generatie. Wel is hierbij het volgende opvallend. Bij mensen tussen de 43 en 60 wordt verloedering minder aan verval van waarden en normen, individualisme etc verbonden maar vooral aan etnische groepen. Sociale spanningen zijn minder arm-rijkspanningen maar meer etnische spanningen. Nu wordt een nieuw soort spanningen gesignaleerd die vooral met kennis en vaardigheden te

maken heeft: tussen mensen met en zonder veel (computer)kennis, tussen mensen die de snelle veranderingen wel c.q. niet bij kunnen benen, tussen mensen die zelf initiatief ontplooiën om voor zichzelf te zorgen vergeleken met degenen die dat niet kunnen.

Tegelijk zien we in heel de middencategorie een vrij aanzienlijke groep die een verbroedering, vrede en gerechtigheid voorspelt. In dit opzicht is men optimistischer dan de oudste generatie. Velen verwachten dat de mensen dichter tot elkaar komen, dat men de zinloosheid van oorlog zal inzien en dat de radicaliteit en onverdraagzaamheid van religieuze en ideologische overtuigingen zal afnemen. In de specifieke groep van 45- tot 60-jarigen wordt dit optimisme vaak gekoppeld aan nieuwe vormen van bewustzijn en spiritualiteit: “Mensen zullen in het algemeen naar een ruimer bewustzijn toegroeien. Er zal meer behoefte aan spiritualiteit zijn. Men zal ook meer gaan begrijpen dat de aarde een leerschool is in het evolutieproces” (man, 63 jaar, doet vrijwilligerswerk), “er komt een tweede golf ‘Ban de bom’ en flower power. Mensen worden weer religieuzer” (man, 51 jaar, hoofd afdeling milieu bij een gemeente). “ik voorspel dat de opvattingen van mensen gaan veranderen. We gaan anders denken en misschien ook doen. Beter op onszelf en moeder aarde letten” (vrouw, 50 jaar, medisch analiste in ziekenhuis). In de jongste groep binnen deze leeftijdscategorie wordt het optimisme over wereldvrede en verbroedering veel vaker gekoppeld aan technologische ontwikkelingen, vooral aan de computer.

Milieugerelateerde thema's zien we ook regelmatig en vaker dan bij de oudste generatie terug. De meesten zijn zeer optimistisch en verwachten dat we veel milieuproblemen zullen oplossen. Een enkeling verwacht dat er juist niets meer van de aarde overblijft of dat we op zijn minst terugvallen tot een situatie zoals ‘in de Middeleeuwen’ of ‘aan het einde van het Romeinse Rijk’.

In de jongste leeftijdsgroep zet het bovenstaande patroon zich voort. Mensen van 45, 40 jaar en jonger doen de meeste voorspellingen op het gebied van verkeer en vervoer evenals communicatie- en informatietechnologie. Daarnaast blijven algemenere voorspellingen over ‘de vooruitgang in wetenschap en techniek’ en medische ontdekkingen en ruimtevaart in het bijzonder belangrijk: “Met hetzelfde gemak de ruimte invliegen zoals we nu naar ons werk rijden” (man, 30 jaar, tekenaar/constructeur ingenieursbureau). Opmerkelijk is dat dertigers en twintigers wijzen op het steeds jachtiger en sneller worden van ons leven.

Op het terrein van sociale relaties worden ook nog redelijk wat voorspellingen gedaan en dan valt op, dat men wat pessimistischer lijkt. Men verwacht regelmatig een meer individualistische en onverdraagzame samenleving. Niet zelden worden hierbij allerlei soorten problemen aan elkaar verbonden: milieu, welvaart, etniciteit en religie. Een sprekend

voorbeeld: “De moderne mens wordt rijker, consumeert meer, wordt ontevredener. Bij het uitgeput raken van de grondstoffen wordt het verschil tussen rijk en arm nog groter met toenemende militaire en etnische conflicten” (man, 32 jaar, onderwijskundig medewerker IT-opleidingsbedrijf). Bij de allerjongste groep onder de 20 jaar valt vooral op dat hun antwoorden steeds algemener en korter worden of dat men geen antwoord heeft.

De allerlaatste (open) vraag van de CentERdata Millennium Enquête gaat over de grootste wens of mooiste droom over de volgende eeuw. De respondenten werd gevraagd of ze een dergelijke droom hebben en wat die dan is. Tot slot van deze paragraaf bespreken we de belangrijkste uitkomsten.

De oudste generatie noemt vooral heel algemene, op de maatschappij betrekking hebbende dromen die neerkomen op vrede, welvaart en sociale rust voor allen. Wat specifieker: vrede (“Dat er echt vrede mogelijk wordt, nu zegt men vrede maar denkt aan vreTe” (man, 72 jaar, gepensioneerd)), minder armoede, honger en ziekte en etnische en sociale tegenstellingen in de wereld, minder criminaliteit, minder tegenstellingen en conflicten en meer verdraagzaamheid en respect voor elkaar binnen een samenleving: “Een eenvoudig geneesmiddel waarmee haatgevoelens worden weggenomen” (man, 66 jaar, gepensioneerd). Regelmatig wordt gerefereerd aan godsdienst: enerzijds door respect, vrede en verdraagzaamheid te koppelen aan de verbreiding en naleving van de christelijke godsdienst, anderzijds door te pleiten voor minder onverdraagzaamheid tussen religies. Slechts een heel enkele maal wordt iets anders of specifiekers genoemd op maatschappelijk gebied: “Het geheim van het heelal en het leven ontdekken” (man, 73 jaar, gepensioneerd).

Dromen op het persoonlijke vlak worden ook regelmatig, maar minder vaak genoemd. Men wenst de gebruikelijke drie dingen: gezondheid, gelukkig zijn, rijk worden: “Dat ik die loterij win van 12 miljoen” (man, 73 jaar, gepensioneerd). Gelukkig zijn wordt meestal gekoppeld aan ‘nog een paar jaar samenzijn met familie en vooral ook kleinkinderen, liefst in goede gezondheid’.

De cohorten tussen 35 en 65 jaar uiten op maatschappelijk gebied dezelfde dromen als de oudste generatie. Kansengelijkheid en leefbaarheid van de aarde zijn nieuwe termen die we tegenkomen bij vijftigers en veertigers. Verder wijkt men niet echt van bovengenoemde groep. Opvallend is, dat het woord ‘respect voor elkaar’ iets minder vaak valt en meer en meer vervangen wordt door ‘verdraagzaamheid’, terwijl nog redelijk wat mensen vrede en gerechtigheid verbinden aan het navolgen van de christelijke boodschap. Een aantal specifiekere dromen op maatschappelijk gebied: een aantal malen noemt men ‘contacten met

bewoners uit het heelal', mooi is, zeker gelet op de toevoeging tussen haakjes "Weten wat God weet (zo die al bestaat)" (man, 53 jaar, eigen bedrijf), "Dat Kok op 1-1-2000 van zijn stoel wordt afgezet" (man, 52 jaar, chauffeur openbaar vervoersbedrijf), "Emancipatie van alle vrouwen" (vrouw, 48 jaar, administratief medewerkster ministerie van defensie), "Europese Unie krijgt democratische bestuursvorm" (man, 35 jaar, jurist bij pensioenfonds)

Op persoonlijk gebied worden nu ook erg veel dromen uitgesproken, meestal weer betrekking hebbend op de algemene dromen van gezondheid, geluk in kleine kring en rijkdom. Nieuw is dat de vrijheid van eigen keuzes, onafhankelijkheid, 'doen waar je zin in hebt' nu regelmatig genoemd worden. Dit zien we ook terug als het gaat om de eigen gezondheid: redelijk wat mensen uit deze leeftijdscategorie wensen een eigen invloed op hun levenseinde.

Er worden nu ook steeds meer specifiekere persoonlijke dromen geuit: "Wereldreis langs mooie kunstwerken" (vrouw, 64 jaar, arbeidsongeschikt), "zoals de Duitsers de uitspraak kennen 'Wein, Weiber und Gesang', een zorgeloos leven dus waarbij het je aan niets ontbreekt" (man, 60 jaar, werkvoorbereider groot chemisch concern), "dat er weer een praatradio in de ether komt, vooral 's nachts" (man, 59 jaar, inkoper ziekenhuis), "vijf vrouwen bezitten" (man, 55 jaar, beroep onbekend), "een reisje naar Australië" (vrouw, 52 jaar, administratief medewerker energiebedrijf), "te blijven zoals ik ben" (man, 52 jaar, technisch specialist gas), "een eeuwig leven" (man, 52 jaar, stafmedewerker belastingdienst), "het meisje waar ik nu verliefd op ben tot de mijne maken" (man, 51 jaar, beleidsmedewerker ministerie), "dat ik één keer een prijsje in de Staatsloterij zal mogen winnen, maar dat hoeft niet de hoofdprijs te zijn, f 10.000,- is echt genoeg!" (man, 47jaar, buschauffeur), "op een boerderij wonen met veel dieren en een supergroene tuin" (vrouw, 47 jaar, doet de huishouding), "varen in een luchtballon" (vrouw, 41 jaar, bijzonder opsporingsambtenaar bij de politie). Opmerkelijk bij de persoonlijke wensen is dat dertigers vaak persoonlijke wensen op relationeel en werkgebied hebben: een fijn gezin met een succesvolle opvoeding van hun kinderen, een leuke baan, rustiger aan kunnen doen, kinderen krijgen. Heel specifieke wensen zijn er niet echt. Een uitzondering, tegelijk wel twee heel unieke: "Teruggezet worden naar het einde van de negentiende eeuw" (man, 35 jaar, kredietbeheerder Rabobank), "ik zou graag een schrijver in mijzelf vinden" (vrouw, 35 jaar, hoofd filialen bij gemeente)

Tot slot nog de jongste categorie. Ook nu geen sterk afwijkende dromen. Wel worden de antwoorden met de leeftijd korter. De dromen op maatschappelijk gebied worden steeds minder specifiek ingevuld. Vrede, gelijkheid, welvaart en geluk voor allen: dat is voor de meeste jongeren duidelijk genoeg. Men gebruikt duidelijk minder ideologisch en politiek geladen woorden. Het gaat om 'geen oorlog, persoonlijk geluk en gezondheid voor allen'.

Het aantal dromen op persoonlijk gebied is weer groot, maar nog steeds niet overduidelijk groter dan het aantal dromen op maatschappelijk gebied. Het lijkt er vooral op dat het persoonlijke en maatschappelijke meer ineengevlochten wordt: gezondheid en geluk op aarde. Ook nu zien we bij de twintigers vergelijkbare persoonlijke dromen als bij de dertigers: een goede baan, een kind en een fijne relatie krijgen. Het lijkt er op of emancipatie nu echt begint door te dringen. Noemden vrouwelijke dertigers ook vaak een leuke en goede baan als persoonlijke droom, nu hebben vrouwen het regelmatig over hun carrière en noemen zowel mannen en vrouwen een goede balans tussen werk en privé als droom. Niet bij alle jongeren is het zo ver: “Een goede baan, een hangar vol met auto’s en een liefhebbende vrouw” (man, 18 jaar, scholier/student). Bij de allerjongsten spelen persoonlijke dromen ten aanzien van hun examens en studie soms een rol en een enkeling heeft wel een heel specifieke wens: “Dat de wetten voor sommige dingen worden versoepeld, zodat bijvoorbeeld scooters harder mogen rijden” (man, 16 jaar, scholier/student).

2.5 Conclusies

Wat kan er nu samengevat uit bovenstaande kwalitatieve gegevens van de CentERdata Millennium Enquête worden afgeleid? We kantelen de gegevens een kwartslag en bekijken vervolgens hoe Nederlanders uit de verschillende cohorten over de twintigste eeuw oordelen. De 65-plussers zijn onder de indruk van Nederlandse persoonlijkheden uit politieke, vorstelijke en kerkelijke kringen. Een defilé van premiers, koninginnen en kardinalen uit de twintigste eeuw paradeert voorbij als antwoord op de vraag wie de Nederlandse idolen van deze eeuw zijn, met als absolute topper: Willem Drees. Op wereldschaal zijn het Churchill en Roosevelt versus Stalin en Hitler die als belangrijkste figuren van de twintigste eeuw genoemd worden. Met moeite noemen de oudere cohorten beroemdheden die de eigen levensvisie hebben beïnvloed. De vorstinnen zijn afgemarcheerd en Nelson Mandela, Martin Luther King en opnieuw Willem Drees blijven als rolmodellen over. Als markante maatschappelijke gebeurtenis van de twintigste eeuw is vooral voor deze generatie de Tweede Wereldoorlog dominant. De persoonlijke ervaringen met deze oorlog zijn voor leden uit deze generatie vaak zeer indringend. De oudere cohorten Nederlanders noemen een veelheid aan andere, meer recente thema’s (van de invoering van de AOW tot de explosieve ontwikkeling in communicatietechnologie), maar WO II is toch veruit het meest genoemd. Oorlog is ook hetgeen deze generatie het liefst van alles zou achterlaten in de twintigste eeuw, gevolgd door

vervolgling, armoede, honger, discriminatie, criminaliteit en 'egocentrisch gedoe'. Het zijn leden van deze generatie die vaak wijzen op normverval en dat wijten aan een volgens hen toenemend individualisme. Het levenspeil (naast welvaart ook de arbeids- hygiënische en woonomstandigheden), de sociale en gezondheidsvoorzieningen, onderwijskansen, solidariteit en vrijheid van meningsuiting zijn de 'goede' dingen die deze cohorten mee willen nemen naar de volgende eeuw. Het vooruitzicht van de millenniumwende maakt deze generatie nieuwsgierig naar vooral wetenschappelijke en (verkeers- en medisch-) technologische ontwikkelingen, zij het dat ze niet altijd onverdeeld positief zijn over waar het met deze ontwikkelingen heen gaat. Vrede, welvaart en sociale rust worden als wensdroom op het maatschappelijk niveau voor de volgende eeuw geuit. Persoonlijk hopen ze voor het derde millennium op niets minder dan gezondheid, geluk en rijkdom.

De middengeneratie noemt ongeveer dezelfde idolen als de oudste. Opnieuw valt de naam van Willem Drees het vaakst, zij dat hij nu steun krijgt van jongere politici (Lubbers) en van niet-politici (Johan Cruyff). Op mondiaal niveau worden opnieuw de helden en anti-helden uit de grote oorlog genoemd, in toenemende mate terzijde gestaan door de wereldleiders in de strijd voor de mensenrechten (Martin Luther King, Gandhi, Mandela). Ook voor leden van deze generatie is, hoewel persoonlijke ervaringen ontbreken, de Tweede Wereldoorlog de meest saillante maatschappelijke gebeurtenis van de twintigste eeuw. Nieuwe verschijnselen voor deze middengeneratie zijn de Vietnam-oorlog, technologische ontwikkelingen, de Europese eenwording, de jaren zestig en de afschaffing van de apartheid. Oorlog is ook voor deze generatie het verschijnsel dat ze in de twintigste eeuw willen achterlaten, zij het dat daar nu discriminatie rassenhaat, onverdraagzaamheid, politiek machtsmisbruik en politieke ideologieën bijkomen. Hoe jonger de leden van deze generatie des te vaker noemen ze ook werkdruk, gejaagdheid van het bestaan, de afkalving van (sociale) voorzieningen en milieuvervuiling als thema's die ze niet meer in de volgende eeuw willen tegenkomen. Vrede en welvaart zijn ook voor hen de 'goede' dingen die ze mee willen nemen, geleidelijk aangevuld met abstractere waarden en idealen (democratisering, vrijheid). De veertigers onder hen kenmerken zich door een haast een obsessieve aandacht voor het persoonlijk welzijn en zouden het liefst alles wat voor hen persoonlijk dierbaar is mee willen nemen. De voorspellingen van deze middengeneratie zijn specifiek (vooral over verkeer en de computer) en positiever van toonzetting (sneller, beter, meer leidend tot onderlinge contacten en begrip) dan die van de oudere generatie. Nieuwe thema's zijn thuiswerken, flexibele werktijden en milieu. Toch zijn er ook pessimistische voorspellingen en die liggen op het sociale domein. Ook nu verwacht een deel van met name de oudere cohorten van de

middengeneratie toenemende sociale spanningen. Zij verbinden deze spanningen nu echter rechtstreeks aan etnische conflicten in plaats van aan arm-rijktegenstellingen of een algemene normvervaging. Ook deze generatie droomt van vrede, welvaart en sociale rust. Meer dan de oudste generatie reppen ze nu over kansengelijkheid, leefbaarheid en verdraagzaamheid, vrede en gerechtigheid (vooral in religieuze zin). Naast het trio gezondheid, geluk en rijkdom worden door hen keuzevrijheid, onafhankelijkheid en 'doen waar je zin in hebt' als persoonlijke dromen voor de volgende eeuw genoemd.

De jongste generatie van Nederland heeft nauwelijks twintigste-eeuwse idolen, zeker niet van Nederlandse snit. Op wereldschaal worden de idolen genoemd die ook op de middengeneratie indruk hebben gemaakt. Beroemdheden die de visie van deze generatie bepalen zijn wel vaker, vergeleken met de oudere generaties, afkomstig uit de popcultuur, met name de muziekwereld. Van de saillante maatschappelijke gebeurtenissen wordt opnieuw de Tweede Wereldoorlog vaak genoemd, maar ook de val van de Berlijnse muur, ICT en de jaren zestig. Deze laatste drie verschijnselen zijn voor hen, net als voor de middengeneratie, belangrijk omdat er een hoop op 'betere tijden' in besloten ligt, een nieuw begin, een kleinere wereld waarin alles voor iedereen bereikbaar wordt, een wereld die in termen van waarden en normen op zijn kop gezet werd. Over de 'slechte' dingen van de twintigste eeuw hebben de jongeren geen uitgesproken mening. Als ze al een mening hebben, ligt de nadruk op oorlogs- en alledaags geweld, op afstand gevolgd door de jachtigheid en prestatiegerichtheid, dictaturen en de wapenwedloop. Jongeren pleiten voor verdraagzaamheid en dat is ook één van de 'goede' dingen waar ze graag in de volgende mee verder willen. Prominent zijn voor deze jonge generatie in dit verband echter kansen op werk, sociale voorzieningen, (weer) ICT, mogelijkheden om (de eigen) kinderen op het rechte pad te houden, milieu- en armoedebestrijding. Deze generatie is kort van stof als het om voorspellingen voor de volgende eeuw gaat. Kernprognose lijkt het jachtiger en sneller worden van het bestaan. Daarnaast lijkt ze iets pessimistischer dan de middengroep. Men verwacht een meer individualistischere samenleving en ziet een verband tussen allerlei soorten maatschappelijke problemen. De wensdromen zijn minder specifiek ingevuld. Wat opvalt is het vervagen van het onderscheid tussen maatschappelijke en persoonlijke toekomstdromen. De jongste generatie droomt van een goede baan, kinderen krijgen, een fijne relatie en, deze drie facetten bij elkaar genomen, een prettige balans tussen werk en privé.

3 Nederlanders over de éérentwintigste eeuw

3.1 Inleiding

We sloten het vorige hoofdstuk af met de grootste wens, de mooiste droom die Nederlanders hebben voor de volgende eeuw. In dit hoofdstuk gaan we meer en detail in op de verwachtingen die Nederlanders voor de éérentwintigste eeuw koesteren. Allereerst zijn we benieuwd of de bevolking verwacht dat een reeks van maatschappelijke tegenstellingen en verschillen tussen groepen die kenmerkend waren voor de twintigste eeuw zullen toe- of afnemen in de komende eeuw. Ziet men de toekomst van ons land in het volgende millennium met vertrouwen tegemoet, of overheersen pessimistische verwachtingen? Waar zien we consensus over toekomstige ontwikkelingen, waar lopen de voorspellingen uiteen? We beperken ons niet tot het in kaart brengen van verwachte ontwikkelingen als het gaat om maatschappelijke tegenstellingen en achterstanden, maar traceren ook welke verwachtingen Nederlanders hebben voor het culturele en godsdienstige domein: zullen Nederlandse culturele gebruiken en instituties verdwijnen, zal de Nederlandse identiteit eroderen als gevolg van globaliseringsprocessen, zal de secularisering verder doorzetten, neemt de invloed van kerk en godsdienst verder af, hoe denkt men over de opkomst van de Islam? We sluiten het hoofdstuk af met een reeks van meer of minder fantasierijke, spectaculaire, en soms apocalyptische ontwikkelingen en vragen respondenten hoe (on)waarschijnlijk zij het achten dat deze ontwikkelingen zich in de volgende eeuw zullen voordoen. Overheerst een avondland-stemming, of domineert de klassiek nuchtere kijk, kenmerkend als deze is voor de Nederlandse cultuur, ook als het gaat om toekomstverwachtingen voor de komende honderd jaar? Op deze vragen geeft dit hoofdstuk een antwoord.

3.2 Verwachtingen over maatschappelijke verschijnselen en tegenstellingen

In deze paragraaf rapporteren we de verwachtingen die Nederlanders koesteren over het al dan niet verminderen van maatschappelijke tegenstellingen en achterstanden in de volgende eeuw. Maar eerst bezien we of Nederlanders de toekomst van ons land in de éérentwintigste eeuw met vertrouwen tegemoet zien of juist meer pessimistische sentimenten uiten en hoe ze

in dit verband de toekomstverwachtingen van andere Nederlanders taxeren. Tabel 3.1 toont de bevindingen.

Tabel 3.1 Optimisme over Nederland in de volgende eeuw (N=1391)

%	zelf over Nederland	Nederlanders volgens Nederlanders
1 zeer optimistisch	2	2
2 optimistisch	39	23
3 niet optimistisch/niet pessimistisch	38	38
4 pessimistisch	11	9
5 zeer pessimistisch	1	0
6 nooit over nagedacht	10	29
gemiddelde (1-5)	2,7	2,8
standaarddeviatie	0,8	0,7

We mogen concluderen dat een substantiële minderheid (41%) van het Nederlandse volk optimistisch oordeelt over Nederland in de volgende eeuw. Slechts een klein percentage (11%) is ronduit pessimistisch. Het is vooral de jongste leeftijdsgroep (16 tot 19 jaar) die optimistisch is (59%).ⁱ Bij de andere leeftijdsgroepen is ook steeds ongeveer vier op de tien optimistisch, behalve in de oudste leeftijdsgroep (65-plussers met 30%). Deze leeftijdsgroep is ook het meest pessimistisch (20%). Onder de jongeren vinden we geen pessimisten.

Interessant is nu dat het optimisme van Nederlanders door de respondenten als lager wordt ingeschat. Dit beeld wordt wat vertroebeld door het feit dat bijna 30% aangeeft hier nog nooit over te hebben nagedacht. Indien we ons beperken tot die respondenten die hier wel een schatting van willen maken, dan blijkt dat een kleine meerderheid (53%) van mening is dat andere Nederlanders noch optimistisch nog pessimistisch zijn. De werkelijke uitkomst laat zien dat dit een kleine overschatting is. Het blijkt dat als men zelf optimistischer is over Nederland in de volgende eeuw men ook de toekomstverwachting van andere Nederlanders als optimistischer inschat.ⁱⁱ

We hebben de mensen ook gevraagd redenen aan te geven waarom ze optimistisch of pessimistisch zijn over Nederland in de komende eeuw. Hier een kleine bloemlezing, te beginnen met optimistische toekomstverwachtingen. “Ik ben optimistisch omdat ons land in de vaart der volkeren niet alleen een behoorlijk partijtje meeblaast, maar ook vaak het voortouw neemt. Nederland spreekt een woordje mee” (man, 79 jaar, gepensioneerd), “ik denk dat het Nederland economisch goed zal blijven gaan. Er zal aandacht voor het milieu blijven waardoor het prettig leven in Nederland zal zijn. Oorlogsdreiging zal minder worden”

(man, 70 jaar, gepensioneerd), “wij zijn een hardwerkend volk, met een vrij sterke stabiele regering, een flinke dosis verstand, schrikken niet terug voor moeilijke situaties, wij houden van samen overleggen, zijn mans genoeg om slecht functionerende leiders op de vingers te tikken, wij redden het vast wel” (vrouw, 62 jaar, doet vrijwilligerswerk), “Hollanders hebben door de eeuwen laten zien dat ze alle problemen die voor kunnen komen de baas kunnen en meestal omzetten in een betere economie. Indien nodig kunnen zij ook de buikriem aanhalen om er later profijt van te kunnen trekken. Hollanders zijn van huis uit innovators en probleemoplossers” (man, 59 jaar, gepensioneerd), “ik denk dat mijn kinderen in een flitsende eeuw zullen leven, veel mondialer en met behulp van geavanceerde technieken contact en kennis zullen hebben van een multi-culturele samenleving” (vrouw, 49 jaar, lerares basisonderwijs), “Nederland is een van de prettigste landen van de wereld om te wonen. Ver van brandhaarden in de wereld” (man, 43 jaar, manager centrum voor doofblinden), “ik denk dat het in Nederland alleen maar beter zal gaan. Bovendien zal Nederland zich als een individuele natie kunnen blijven handhaven in het Europa van de volgende eeuw” (vrouw, 29 jaar, brand manager), “het wordt een te gekke eeuw omdat er steeds meer digitale apparaten en computers met steeds meer mogelijkheden komen” (man, 17 jaar, scholier/student). Veel respondenten, met name ouderen, wijzen op een positieve combinatie van gunstige economische vooruitzichten en het probleemoplossend vermogen dat essentieel zou zijn voor de Nederlandse landsaard. Dan nu de tegenpool: argumenten voor een pessimistische toekomstverwachting. Deze argumenten blijken frequent gevoed te worden door onbehagen over het toenemend aantal vreemdelingen in ons land. “Nederland wordt overspoeld door buitenlanders en in de verre toekomst zou het weleens een tweede Joegoslavië kunnen worden” (vrouw, 86 jaar, doet thuis huishouding), “te veel buitenlanders in ons land die onze cultuur zullen verzieken” (man, 69 jaar, gepensioneerd), “ik heb niet veel vertrouwen in de eenwording van Europa en daarbij ben ik bang dat onze taal en cultuur zullen verdwijnen” (vrouw, 66 jaar, doet thuis de huishouding), “ik vrees het ergste voor het behoud van het Nederlandse historisch karakter en cultuurgoed” (man, 61 jaar, arbeidsongeschikt), “Nederland gaat steeds voller worden. De specifieke Hollandse dingen zullen langzaam verdwijnen” (vrouw, 53 jaar, ambtenaar), “veiligheid baart mij het meeste zorg. Je voelt je niet meer veilig in huis en op straat” (man, 48 jaar, schaderegelaar), “ik ben pessimistisch omdat hier in Nederland alles kan. De regering belazert de boel. Het is een paradijs voor criminelen. Als Nederland niet verandert krijgen we nog een volksofstand” (man, 39 jaar, beveiligingsbeambte), “normen en waarden vervagen, de mens individualiseert te sterk” (man, 33 jaar, student) “mijn grootste angst is de verharding van Nederland” (man, 30 jaar,

beeldbandredacteur omroepbedrijf). Indien men de pessimistisch getoonzette toekomstverwachtingen nader analyseert dan is het opmerkelijk hoezeer de respondenten zich uiten in harde niet mis te verstane bewoordingen, vooral als het gaat om de verwachte toename van de allochtone bevolking.

Na deze algemene vaststelling van de toekomstsentimenten hebben we respondenten een groot aantal maatschappelijke vraagstukken voorgelegd met de vraag of men verwacht dat deze maatschappelijke verschillen in de volgende eeuw zullen toenemen, gelijk blijven of afnemen in de wereld en in Nederland. Worden de éérentwintigste eeuw een eeuw van gelijkheid of van onderscheid? Tabel 3.2 geeft een samenvattend overzicht.

Tabel 3.2 Maatschappelijke problemen in de wereld en in Nederland in de volgende eeuw

%	in de wereld			in Nederland		
	neemt	blijft	neemt	neemt	blijft	neemt
	af	gelijk	toe	af	gelijk	toe
- werkloosheid	26	44	30	34	42	24
- armoede	18	35	48	25	41	33
- achterstand van vrouwen	68	29	3	70	27	4
- oudedagsvoorzieningen	55	32	13	48	36	16
- spanningen tussen godsdiensten	10	34	55	15	47	38
- communicatiemogelijkheden	4	4	92	2	6	92
- werkdruk	5	23	73	5	22	73
- economische groei	16	46	38	13	46	41
- oorlog	11	51	39	22	55	24
- solidariteit	47	41	13	41	43	16
- gezondheidsvoorzieningen	33	38	29	32	38	30
- genetische manipulatie	4	10	86	5	19	77
- milieuvervuiling	23	28	49	33	29	38
- computer-analfabetisme	61	17	21	63	19	18
- betaalbaarheid sociale voorzieningen	54	35	9	55	36	10
- criminaliteit	4	27	70	5	27	68
- spanningen tussen etnische groepen	3	30	67	7	37	56
- asielzoekers	6	23	71	6	24	70
- files op de snelwegen	4	21	75	3	20	77
- discriminatie	12	40	48	12	40	48
- bevolkingsgroei	11	28	61	14	33	53

De conclusie is helder: Nederlanders maken nauwelijks verschil tussen maatschappelijke verschijnselen en problemen die zich in de volgende eeuw in de wereld en in Nederland meer of juist minder zullen aandienen. Achterstand van vrouwen, computeranalfabetisme maar ook de betaalbaarheid van sociale voorzieningen (AOW, WW, bijstand) zullen naar het oordeel van de mensen afnemen, terwijl verschijnselen c.q. problemen als

communicatiemogelijkheden, werkdruk, genetische manipulatie, asielzoekers, criminaliteit, spanningen tussen etnische groepen en files op de wegen zullen toenemen in de perceptie van Nederlanders. Het zijn deze zaken waarover in meerderheid consensus over bestaat. Deze consensus is het hoogst als het gaat om het ingeschatte belang van communicatiemogelijkheden in de volgende eeuw, zowel in de wereld als in Nederland: negen van de tien Nederlanders verwachten dat deze mogelijkheden zullen toenemen. Wat communicatiemogelijkheden, werkdruk, genetische manipulatie, asielzoekers en criminaliteit (in de wereld) betreft zijn geen verschillen tussen leeftijdsgroepen waargenomen. Ongeacht hun leeftijd denken Nederlanders denken dat deze verschijnselen toenemen. Het belangrijkste verschil tussen leeftijdsgroepen zit in het oordeel over economische groei (zowel in de wereld als in Nederland). Jongeren (tot 19 jaar) zijn in vergelijking tot oudere leeftijdsgroepen zeer optimistisch over de economische groei (85% van hen denkt dat de economie in Nederland groeit) en ook onder de 20-34-jarigen hebben er in meerderheid vertrouwen in. Er is op onderdelen ook sprake van een zekere divergentie in de inschatting of problemen zullen vermeerderen of verminderen, dat geldt met name de werkloosheid, armoede (in Nederland), gezondheidsvoorzieningen, en milieuvervuiling (in Nederland).

Voor een aantal specifieke bevolkingsgroepen is, waar het Nederland betreft, nader gevraagd of de maatschappelijke verschillen tussen deze groepen in de komende eeuw zullen toenemen, gelijk blijven of afnemen. Tabel 3.3 vermeldt de uitkomsten.

Tabel 3.3 Verschillen tussen groepen Nederlanders in de volgende eeuw

%	neemt	blijft	neemt
	af	gelijk	toe
- buitenlanders in Nederland en Nederlanders	30	37	33
- mensen met verschillende geloven	21	42	37
- mensen in verschillende regio's of provincies	35	50	15
- arme en rijke mensen	7	38	55
- werkenden en niet-werkenden	11	43	46
- mensen met en zonder een vaste baan	16	40	44
- hoger en lager opgeleide mensen	10	41	49
- ouders en kinderen	21	55	24
- mannen en vrouwen	40	53	8
- generaties onderling	22	53	25
- mensen die wel en mensen die niet met de computer kunnen omgaan	41	20	39
- mensen met veel en mensen met weinig vrijetijd	9	48	43

De antwoorden tonen een zekere verdeeldheid onder Nederlanders. Duidelijk is dit wat betreft de verwachting of verschillen tussen Nederlanders en buitenlanders in ons land in de

volgende eeuw groter of kleiner zullen worden. Eenderde voorspelt dat deze verschillen zullen afnemen, maar ruwweg even grote proporties verwachten juist dat deze verschillen groter zullen worden dan wel gelijk blijven. De consensus is ver te zoeken op dit maatschappelijk gevoelige punt. In zekere geldt deze verdeeldheid ook voor de verwachting of verschillen tussen mensen met en mensen zonder kennis van informatie- en communicatietechnologie, verschillen tussen mensen met andere geloofsovertuigingen en verschillen tussen ouders en kinderen. Een krappe meerderheid van Nederlanders voorspelt dat verschillen tussen arme mensen en rijken mensen in de volgende eeuw zullen toenemen en een substantiële minderheid verwacht dit voor verschillen tussen hoger en lager opgeleide mensen, tussen werkenden en niet-werkenden, tussen mensen met en mensen zonder een vaste baan, en tussen mensen met veel en mensen met weinig vrije tijd. Onderwerpen waar kleine meerderheden verwachten dat de verschillen in de komende eeuw gelijk zullen blijven zijn: onderscheid tussen mensen uit verschillende regio's en provincies, tussen ouders en kinderen, tussen mannen en vrouwen, en tussen ouders en kinderen. Kortom, er is sprake van een tamelijk gevarieerd beeld als het gaat om verwachtingen die Nederlanders hebben over het al dan niet toenemen van maatschappelijk onderscheid tussen verschillende bevolkingscategorieën in de volgende eeuw. De visies van de diverse leeftijdsgroepen over de verschillen tussen groepen Nederlanders lopen nauwelijks uiteen. Het meest evident is dit ten aanzien van het onderscheid tussen mensen uit verschillende regio's, werkenden en niet-werkenden, ouders en kinderen en mensen die wel versus mensen die niet met de computer om kunnen gaan. Bij deze onderwerpen vinden we geen leeftijdsonderscheidingen. Het sterkst is het leeftijdsverschil bij het oordeel over de kloof tussen arme en rijke mensen: met name jongeren (onder de 20 jaar) denken dat de kloof gedicht wordt, de 20-34-jarigen denken het sterkst van alle leeftijdsgroepen dat deze kloof juist groeit (62% van hen denkt dat) en kleine meerderheden onder de oudere leeftijdsgroepen denken precies zo.

3.3 Verwachtingen in het culturele en godsdienstige domein

In de antwoorden op de toelichting op de vraag of optimistisch of pessimistisch is over Nederland in de volgende eeuw kwam meermalen naar voren dat men zich zorgen maakt over het in de knel geraken van de Nederlandse identiteit in het komende millennium. Om dit thema nader te verkennen is achterhaald of Nederlanders zich primair Nederlander, Europeaan of wereldburger voelen dan wel zich primair verbonden achten met het eigen

dorp/stad of streek/provincie. Hanteren Nederlanders als gevolg van globaliseringsprocessen en de Europese eenwording een identificatieniveau dat uitstijgt boven eigen omgeving en land, of gaat dit juist gepaard met het benadrukken van verbondenheid met de eigen regio en het Nederlandschap? Zijn Nederlanders localisten of kosmopolieten? Tabel 3.4 geeft het antwoord.

Tabel 3.4 Identificatiehorizon

	%	N
op de eerste plaats voel ik me...		
- vooral verbonden met mijn dorp/stad	31	405
- vooral verbonden met mijn streek/rprovincie	13	173
- bovenal Nederlander	37	483
- bovenal Europeaan	6	80
- bovenal wereldburger	12	155
totaal	100	1297
op de tweede plaats voel ik me...		
- vooral verbonden met mijn dorp/stad	22	282
- vooral verbonden met mijn streek/provincie	26	325
- bovenal Nederlander	31	395
- bovenal Europeaan	13	167
- bovenal wereldburger	7	90
totaal	100	1259

Nederland mag dan een rijke traditie kennen als wereldhandelsnatie en zich met ijver begeven in het internationale debat, Nederlanders zelf weten zich allereerst en vooral verbonden met de eigen regio en voelen zich Nederlander. Identificatiegevoelens die zich uitstrekken boven de eigen landsgrens worden vooralsnog door een beperkt deel (minder dan 20%) van onze landgenoten omarmt. Nederlanders kijken traditioneel vol interesse over de rand van de eigen natie naar Europa en de wereld, vooral wanneer daar iets van gewin te halen is, vertoeven met graagte in het buitenland, maar ontlenen hun identiteit aan het binnenland. De blik op de wereld is daarbij steeds geworteld in het zich vereenzelvigen met eigen land en regio. Vooral het accent dat Nederlanders leggen op het belang van verbondenheid met de eigen regio (dorp/stad, streek/provincie) is opmerkelijk. Dit lijkt haaks te staan op alom aanwezige en waarneembare processen van internationalisering, globalisering en Europeanisering. Uit ander onderzoek blijkt echter dat Nederlanders dit soort processen vooral op nuttigheidsoverwegingen en pragmatisme beoordelen, zonder dat dit gepaard gaat met gevoelens van affectieve identificatie.ⁱⁱⁱ Bovendien is een “global identity” letterlijk “foot

loose”, identiteit heeft te maken met collectieve herinneringen, groepsbewustzijn, gedeelde en unieke cultuur en dat is nu juist wat een kosmopolitische wereld ontbeert.

Er zijn nauwelijks noemenswaardige oriëntatieverschillen tussen jongere en oudere Nederlanders gevonden. Wel valt uit de samenhang tussen de eerste en de tweede voorkeur in de identificatiehorizon op te maken dat mensen die localistisch kiezen (stad/dorp en streek) er in hun tweede keuze één stap bij doen (naar respectievelijk de streek en Nederland), dat mensen die Nederland als eerste horizon hebben op de tweede plaats vooral kiezen voor stad en dorp en dat mensen die zich supranationaal identificeren (Europa en de wereld) vervolgens naar het nationale niveau afdalen.^{iv} Al met al geeft dit aan dat er nauwelijks evidentie is voor het vermoeden dat de nationale cultuur als oriëntatieobject is uitgespeeld en dat moderne mensen een mondiale identificatie met een regionale of lokale paren.

Dit is het goede moment om te achterhalen hoe Nederlanders de facto oordelen of een aantal typische Nederlandse culturele gebruiken en traditionele instituties in de volgende eeuw het loodje zullen leggen dan wel gewoon zullen voortbestaan. We hebben de respondenten een reeks van deze gebruiken en instituties voorgelegd en hen gevraagd hoe het deze zal vergaan in de volgende eeuw. Tabel 3.5 bevat de resultaten.

Tabel 3.5 De Nederlandse cultuur in de volgende eeuw (N=1391)

%	zal ver- dwijnen	blijft voort- bestaan
- Nederland als eigen staat	24	76
- de Nederlandse taal	10	90
- Nederlandse gerechten (b.v. drop, haring, het broodje kroket, oliebol)	4	96
- Nederlandse feestdagen (b.v. Sinterklaas)	18	82
- het Nederlandse Koningshuis	24	76
- het Nederlandse leger	44	56
- Nederlandse dialecten	14	86
- Nederlandse bedrijven	12	88
- het gevoel Nederlander te zijn	18	82
- de Nederlandse zeden en gewoonten	20	80
- het Nederlandse lied	14	86
- Nederlandse sporten en spelen (b.v. Elfstedentocht, kaatsen, klootschieten, korfballen)	6	95

Op het eerste gezicht lijkt het wel mee te vallen met de vermeende teloorgang van saillante en unieke Nederlandse culturele gebruiken en instituties in de komende eeuw. Straffe meerderheden verwachten dat de Nederlandse taal, gerechten, feestdagen, dialecten, liederen, sporten en spelen de tand des tijds zullen doorstaan. In veel gevallen, uiteraard met uitzondering van het voortbestaan van de Nederlandse taal en dialecten, gaat het hier niet echt

om culturele essentialia. Wat anders wordt het als we inzoomen op dominante nationale instituties: weliswaar verwacht een meerderheid dat deze instituties ook de volgende eeuw zullen doorkomen, maar gezien het eminente historische, politieke en culturele belang is het toch veelzeggend dat een kwart van de Nederlanders verwacht dat Nederland als eigen staat en het Koningshuis zullen verdwijnen terwijl ruim 40% vermoedt dat dit ook voor het Nederlandse leger zal gelden. We zijn ook nagegaan of de mate waarin men zich verbonden voelt met de eigen regio, Nederland, Europa en de wereld samenhang vertoont met de hier beschreven verwachtingen ten aanzien van Nederlandse culturele gebruiken en instituties. Dat blijkt alleen het geval bij voorspellingen over het behoud van de Nederlandse taal, het Koningshuis, Nederlandse dialecten en het gevoel Nederlander te zijn. Naarmate mensen zich minder met de eigen regio en Nederland identificeren is men per saldo wat meer geneigd om te verwachten dat deze culturele gebruiken en instituties in de komende eeuw zullen verdwijnen.^v Leeftijdsverschillen spelen, tot slot, in de oordelen over de Nederlandse cultuur nauwelijks een rol van betekenis.

Typisch Nederlandse gerechten, feestdagen, liederen, sporten en spelen mogen dan wellicht tot het domein van culturele essentialia gerekend worden, meer nog geldt dat voor culturele instituties als kerk en godsdienst die eeuwenlang de Nederlandse samenleving hebben gedomineerd en gevormd. Hoe denken Nederlanders nu over de rol van kerk, godsdienst en zingeving in de aanstaande eeuw? Verwachten ze dat deze rol aan belang zal inboeten of wellicht juist zal toenemen? Tabel 3.6 biedt inzicht (zie volgende pagina).

Nederlanders verwachten dat vooral de rol en de invloed van de kerk als instituut dramatisch zal afnemen in de volgende eeuw. Meer dan 70% stelt dat het kerkbezoek zal afnemen, de invloed van de kerk op de samenleving zal verminderen, en mensen zich minder in hun persoonlijk leven door de kerk zullen laten leiden. Kortom, Nederlanders verwachten dat de secularisering van de godsdienst verder zal toenemen. Over de rol van het geloof in een persoonlijke God is men wat meer ongewis, zo ook het geloof in reïncarnatie. Een significante meerderheid is echter van mening dat de invloed van alternatieve godsdiensten zoals New Age en de invloed van de Islam in Nederland in de komende eeuw groter zal worden. Met name wat de invloed van de Islam betreft houden jonge en oude Nederlanders er een geheel andere mening opna: vooral de 50-plussers denken in groten getale (steeds rond de 75% dnekt dit) dat deze invloed toeneemt. Ook onder 35-49-jarigen is het nog een meerderheid die dit denkt (55%). Onder de 20-34-jarigen en vooral onder de 16-19-jarigen zijn diegenen die dit denken in de minderheid (respectievelijk 42% en 25%).

Tabel 3.6 Kerk en geloof in de volgende eeuw

%	neemt af	blijft gelijk	neemt toe
a het bezoeken van kerkdiensten	73	22	5
b het geloof in een persoonlijke God	30	46	24
c de invloed van alternatieve godsdiensten (zoals New Age)	13	30	57
d de invloed van de kerk op de samenleving	70	25	5
e de mate waarin mensen zich in hun persoonlijk leven door de kerk laten leiden	71	24	5
f de invloed van de islam	10	33	58
g het geloof in reïncarnatie	16	52	32

Op basis van deze bevindingen kan geconcludeerd worden dat in de ogen van Nederlanders de invloed van de kerken, zoals we die traditioneel kennen, op het maatschappelijk en persoonlijk leven verder zal verminderen in de éénentwintigste eeuw, terwijl de rol van religieuze “nieuwkomers” aan belang zullen winnen.

Tot zover de predicties van Nederlanders over het domein van het hogere en geestelijke. Hoe staat het met hun verwachtingen ten aanzien van het domein van de fantasie? Verwachten ze in de volgende eeuw spectaculaire gebeurtenissen, science-fictionachtige ontwikkelingen, apocalyptische tijden, kosmische drama's, ondergangstaferelen, technische wonderen? We hebben respondenten een reeks van dergelijke fantasierijke mogelijkheden voorgehouden met de vraag of men deze voor waarschijnlijk of onwaarschijnlijk houdt indien men aan de komende eeuw denkt. Tabel 3.7 rapporteert (zie volgende pagina).

Nederlanders worden over het geheel genomen niet overmand of geplaagd door heftige fantasieën als het gaat om de volgende eeuw. Dit beeld wordt echter wreed getemperd door de bevinding dat maar liefst bijna de helft van Nederlanders verwacht dat er in de komende eeuw een nieuwe wereldoorlog uitbreekt. Wellicht is deze verwachting gevoed door het gegeven dat op het moment van het afnemen van de interviews de Kosovo-crisis in volle hevigheid speelde. Een niet onaanzienlijke meerderheid acht het waarschijnlijk dat mensen in de volgende eeuw meer op zichzelf teruggeworpen worden en dat wetenschap en techniek steeds meer ons leven zullen bepalen. Dit laatste roept niet alleen negatieve beelden op. Zo vindt een meerderheid het waarschijnlijk dat er een remedie tegen kanker wordt gevonden, dat mensen

gemiddeld ouder worden, een substantiële minderheid acht het denkbaar dat we voor de geboorte van kinderen hun fysieke kenmerken kunnen kiezen en erfelijke afwijkingen kunnen herstellen.

Tabel 3.7 Fantasieën van Nederlanders over de volgende eeuw

	% (zeer) waar- schijnlijk	% neu- traal	% (zeer) onwaar- schijnlijk	gemid- delde	stan- daarde- viatie	N
hoe waarschijnlijk acht u het...						
a dat we in de volgende eeuw andere levende wezen op andere planeten ontdekken	26	25	49	3,4	1,2	1316
b dat mensen in de volgende eeuw steeds meer op zichzelf worden teruggeworpen	70	21	10	2,2	0,9	1307
c dat God in de volgende eeuw op aarde terug zal keren	7	17	76	4,2	1,0	1234
d dat wetenschap en techniek in de volgende eeuw meer ons leven beheersen	91	6	4	1,7	0,8	1350
e dat we ons in de volgende eeuw met een druk op de knop naar andere plekken op aarde kunnen verplaatsen	13	21	66	3,9	1,1	1338
f dat in de volgende eeuw de aarde zal vergaan	7	24	69	4,0	1,0	1251
g dat we in de volgende eeuw onverwacht bezoek krijgen van buitenaardse wezens	11	22	67	3,9	1,1	1316
h dat we in de volgende eeuw naar de maan of andere planeten op vakantie kunnen gaan	38	25	38	3,1	1,2	1342
i dat er in de volgende eeuw een nieuwe wereldoorlog uitbreekt	48	39	13	2,5	0,9	1330
j dat er in de volgende eeuw een oplossing voor kanker komt	75	20	5	2,2	0,8	1367
k dat in de volgende eeuw vele ziektes zullen verdwijnen	45	29	27	2,8	1,1	1361
l dat in de volgende eeuw mensen gemiddeld veel ouder worden	69	21	10	2,3	0,9	1343
m dat in de volgende eeuw Engels de enige voertaal is	19	28	53	3,5	1,0	1344
n dat er in de volgende eeuw geen grenzen tussen landen meer zijn	27	27	46	3,3	1,1	1342
o dat in de volgende eeuw bijna niemand meer een vaste baan heeft	25	30	46	3,2	1,0	1321
p dat we in de volgende eeuw vóór de geboorte kunnen kiezen hoe onze kinderen eruit zien (b.v. kleur ogen)	42	26	32	2,9	1,1	1342
q dat we in de volgende eeuw bij het ongeboren kind alle erfelijke afwijkingen kunnen repareren	44	27	29	2,8	1,1	1333
r dat er in de volgende eeuw geen dictaturen meer zijn	4	14	82	4,2	0,9	1317

Over de verwachting dat in de volgende eeuw Engels de enige voertaal zal zijn, er geen grenzen tussen landen meer zullen zijn, en bijna niemand meer een vaste baan heeft, is de bevolking verdeeld. Dat God in de volgende eeuw op aarde weer zal keren wordt (zeer) onwaarschijnlijk gevonden, hetzelfde geldt voor de verwachting dat de aarde zal vergaan, we bezoek zullen krijgen van buitenaardse wezens, of we ons elektronisch naar andere plekken

op aarde kunnen bewegen. Een kwart sluit niet uit dat we in de volgende eeuw levende wezens op aarde zullen ontdekken, meer dan een derde van de Nederlanders, tenslotte, vindt het waarschijnlijk dat we in de komende eeuw naar de maan of naar andere planeten op vakantie kunnen gaan. Wat dit laatste punt betreft, blijken de doorgaans toch reislustige Nederlanders nogal uiteen te lopen in hun verwachtingen.

Nader inzoomend op de fantasieën van leeftijdsgroepen zien we geen enkel noemenswaardig verschil opdoemen. Over de mogelijk heersende rol van wetenschap en techniek, de kans dat er een nieuwe wereldoorlog uitbreekt, de hoop dat vele ziektes zullen verdwijnen, de voorspelling dat grenzen tussen landen verdwijnen en dat er allerlei genetische ingrepen vóór de geboorte van kinderen kunnen plaatsvinden, over al deze zaken denken Nederlanders, jong of oud, exact hetzelfde. Ten aanzien van de andere onderwerpen treden er wel leeftijdsverschillen op, maar die zijn feitelijk zo zwak dat harde conclusies uitgesloten zijn. De conclusie die zich wel laat trekken is dat wederom met uitzondering van een mogelijke nieuwe wereldoorlog, de toekomstverwachtingen voor de volgende eeuw weinig spectaculair zijn. De meerderheid van de Nederlandse bevolking kenschetst de voorgehouden, vooral meer fantastische, en niet-medische ontwikkelingen als niet waarschijnlijk/niet onwaarschijnlijk of ronduit onwaarschijnlijk. De klassieke voorkeur van Nederlanders om extremiteiten te vermijden, blijkt ook hier.

3.4 Conclusies

Vatten we de bevindingen uit dit hoofdstuk samen dan ontstaat het volgende beeld. Een behoorlijke minderheid van Nederlanders is optimistisch over hoe het Nederland in de éérentwintigste eeuw zal vergaan. Men wijst hier met name gunstige economische vooruitzichten en het feit dat Nederland wel een stootje kan velen zoals het dat ook in het verleden heeft laten zien. Het kleine deel dat ronduit pessimistisch is, relateert dit vaak aan de aantallen buitenlanders in ons land en de vrees dat ons cultuurgoed verloren gaat. Gevraagd naar of een reeks van maatschappelijke verschijnselen en problemen in de wereld en in Nederland in de komende eeuw zullen afnemen of juist toenemen, blijkt allereerst dat mensen wat dit oordeel betreft geen onderscheid maken tussen de wereld en Nederland. Met name communicatiemogelijkheden worden een grote toekomst toegekend. Problemen die men in de volgende eeuw ziet verhevig zijn vooral de werkdruk, genetische manipulatie, criminaliteit, aantallen asielzoekers en ook de files op snelwegen. Grootste kanshebbers onder de

maatschappelijke problemen die juist zullen verminderen zijn de achterstand van vrouwen en computer-analfabetisme. Nederlanders zijn sterk verdeeld over werkloosheid, armoede, gezondheidsvoorzieningen en milieuvervuiling (in Nederland). Het zijn dus niet zozeer klassieke maatschappelijke problemen die men ziet vermeerdere of verminderen maar betrekkelijk recente samenlevingsproblemen die zich in de éérentwintigste eeuw zullen intensiveren. Dit ligt wat anders als het gaat om tegenstellingen tussen specifieke groepen, hier stelt een kleine meerderheid dat de tegenstellingen tussen arme en rijke mensen in Nederland in de volgende eeuw groter zullen worden en een substantiële minderheid meent dat dit het geval zal zijn voor tegenstellingen tussen werkenden en niet-werkenden, tussen mensen met en mensen zonder een vaste baan en tussen hoger en lager opgeleidenen. Ook hier zien we dat Nederlanders verwachten dat de verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen personen die wel en niet met een computer kunnen omgaan, zullen afnemen. Kortom, naast grote groepen Nederlanders die prognosticeren dat die issues die tot ‘de waan van de dag’ behoren en nu de media domineren de volgende eeuw toenemen, zijn er behoorlijke groepen Nederlanders die verwachten dat klassieke ongelijkheden zich versterkt zullen doen laten gelden.

Anders dan hun vermeend kosmopolitische inslag doet vermoeden, identificeren Nederlanders zich eerst en vooral met de eigen regio (dorp/stad, streek/provincie) en Nederland. Het gevoel wereldburger te zijn is in weerwil van globaliseringstendenzen niet zeer verbreid. Met de veronderstelde teloorgang van typisch Nederlandse gewoonten en gebruiken lijkt het wel mee te vallen, grote meerderheden verwachten dat deze ook in de volgende eeuw zullen blijven voortbestaan. Anders ligt dit voor centrale culturele instituties. Weliswaar geldt ook hier dat de meerderheid van onze landgenoten meent dat deze ook in de éérentwintigste eeuw hun stempel zullen blijven drukken op de Nederlandse samenleving, toch mag niet onvermeld blijven dat een kwart verwacht dat het Koningshuis en Nederland als zelfstandige staat zal verdwijnen en bijna de helft stelt dat eenzelfde lot het Nederlandse leger is beschoren. Kortom, als het gaat om culturele marginalia is er weinig aan de hand in de ogen van de Nederlander, dit beeld is wat minder rooskleurig wat betreft culturele essentialia. Dit fenomeen zien we ook terug in het domein van godsdienst, kerk en levensbeschouwing. Nederlanders verwachten in meerderheid dat kerkbezoek in de volgende eeuw zal afnemen en dat de maatschappelijke rol en invloed van de kerk verder zal afkalven. Alternatieve godsdiensten zullen daarentegen aan belang winnen en vooral de invloed van de islam zal toenemen. Meer spectaculaire toekomstbeelden zijn aan Nederlanders niet wel besteed, wel verwacht men een grotere rol van wetenschap en techniek, vooral in de medische sector

vermoedt men de nodige nieuwe vindingen. Fantasierijke, niet-medische toekomstontwikkelingen vinden geen breed onthaal. Pijnlijke uitzondering op deze conclusie is dat de helft van de Nederlandse bevolking verwacht dat er in de éérentwintigste eeuw wederom een wereldoorlog zal uitbreken. Dit vormt een schaduw over het anderszins weinig extreme toekomstbeeld van de Nederlanders.

Tot slot van dit hoofdstuk resumeren we de aangetroffen leeftijdsonderscheidingen. Het zijn jongeren (met name de 16-19-jarigen, op de voet gevolgd door de 20-34-jarigen) die het meest optimistisch zijn over de toekomst van Nederland en die ook verwachten dat de economische groei in de volgende eeuw toeneemt. Daarnaast zijn zij er het minst van alle leeftijdsgroepen van overtuigd dat de invloed van de Islam toeneemt. De allerjongsten denken voorts, in tegenstelling tot alle anderen, dat de kloof tussen arm en rijk in de volgende eeuw gedicht wordt. Over alle andere onderwerpen denken de verschillende leeftijdsgroepen grosso modo hetzelfde. Dat betekent dat ook flinke proporties jongeren, ondanks hun zonnige toekomstbeeld, verwachten dat de volgende eeuw door een nieuwe wereldoorlog getekend wordt.

Noten

ⁱ Zie opnieuw Bijlage I: tabel 3.1.

ⁱⁱ F-waarde=65.45 en df=4 significant bij $p < .001$, $\eta^2 = .47$. Gemiddelden getoetst met ANOVA.

ⁱⁱⁱ Vergelijk P. Ester & L. Halman (Red.) (1994). *De cultuur van de verzorgingsstaat. Een sociologisch onderzoek naar waardenoriëntaties in Nederland*. Tilburg: Tilburg University Press.

^{iv} Van diegenen die in de eerste plaats voor stad en dorp kiezen, kiest 45% vervolgens voor de streek en 49% voor Nederland, van diegenen die eerst voor de streek kiezen, kiest 61% ten tweede voor Nederland en 32% voor stad/dorp, van diegenen die eerst voor Nederland kiezen, kiest 43% voor de stad en 26% voor de streek, van diegenen die ten eerste voor Europa kiezen, kiest 56% ten tweede voor Nederland en 27% voor de wereld, en tot slot van diegenen die op de eerste plaats voor de wereld kiezen, kiest 39% vervolgens voor Nederland en 38% voor Europa.

^v Chi-kwadragen (bij steeds 4 vrijheidsgraden) en p-waarden (tussen haakjes) zijn respectievelijk 14.95 ($p < .01$), 17.28 ($p < .01$), 10.13 ($p < .05$) en 15.20 ($p < .01$) voor de items 'de Nederlandse taal', 'het Nederlandse Koningshuis', 'Nederlandse dialecten' en 'het gevoel Nederlander te zijn'. De verbanden zijn niet sterk. De Cramer's V's zijn respectievelijk .11, .13, .09 en .11.

4 Nederlanders en tijdsbesef

4.1 Inleiding

Over het begrip tijd is een kleine bibliotheek vol geschreven en recentelijk is daar het pamflet van NRC-columniste Ileen Montijn aan toegevoegd.ⁱ Tijd, zo is de dominante boodschap van vele van deze publicaties, kan eigenlijk pas sinds kort op maatschappelijke en wetenschappelijke aandacht rekenen. In het verleden en in andere maatschappijtypen was en is de omgang, rekening en beleving van tijd anders dan wij nu gewend zijn. In de Middeleeuwen was tijd cyclisch en bepaalden seizoenen en andere steeds terugkerende gebeurtenissen (heiligendagen) de agenda, met de komst van de Verlichting komt daar het vooruitgangs- en stadiadenken voor in de plaats (lineaire tijdsdenken), geleidelijk aan werden nieuwe tijdvakken niet als betere, maar als unieke perioden gezien en nu we in postmoderne tijden zijn aanbeland is vooruitgang (steeds beter) geen functioneel begrip meer, worden we gestuurd door een drang tot voortdurende innovatie (niet beter, maar nieuw) en staat de tijd stil.ⁱⁱ Zelfs het denken in eeuwen is volgens sommige wetenschappers zo recent dat we binnenkort feitelijk pas de tweede eeuwwisseling van de geschiedenis meemaken (de eerste die door brede bevolkingsgroepen bewust mee werd gemaakt was die naar de twintigste eeuw).ⁱⁱⁱ

In dit hoofdstuk zoeken we uit wat tijd voor Nederlanders betekent, zowel in kwantitatieve zin (de lengte van de tijdhorizon) als in kwalitatieve zin (de beleving van het verleden en de toekomst als beter of slechter). We kijken vooruit en achteruit, dus naar de toekomst en naar het verleden. Daarnaast maken we onderscheid in tijd in maatschappelijke (als het over Nederland en de wereld gaat) en in persoonlijk zin (als het over het eigen leven gaat). We maken het thema tijd concreet door in te gaan op de veelgehoorde zorgen over onder andere de noodzaak nu eigenhandig de eigen toekomst financieel zeker te stellen, het gevoel voortdurend tijd te kort te komen en het vervagen van grenzen tussen werken, zorgen en ontspannen in de ‘24-uurseconomie’. In paragraaf 4.2 gaan we in op de tijdshorizon van Nederlanders. Daarna presenteren we in paragraaf 4.3 hoe mensen over het verleden en de toekomst oordelen en staan we in paragraaf 4.4 even stil bij de specifieke betekenis die Nederlanders hechten aan het begrip geschiedenis. In paragraaf 4.5 staat de betekenis van de

begrippen verleden en toekomst in de eigen levensloop centraal. Paragraaf 4.6 presenteert de ervaren tijdsdruk in relatie tot de 24-uurssamenleving en paragraaf 4.7 zet de belangrijkste conclusies op een rij.

4.2 De tijdshorizon van Nederlanders

Allereerst hebben we de mensen gevraagd aan te geven hoever ze vooruit respectievelijk terugdenken bij de begrippen toekomst en verleden. Zowel als het gaat om hun eigen, persoonlijk leven als om de toekomst en het verleden van Nederland en de wereld. Tabel 4.1 toont de bevindingen.

Tabel 4.1 De tijdshorizon als Nederlanders vooruit- en achteruitkijken (N=1391)

	Nederland & de wereld	persoonlijk leven
de toekomst		
- het komende jaar	8	10
- de komende 2 tot 5 jaar	18	20
- de komende 10 jaar	22	22
- de periode van de rest van mijn leven	25	38
- de periode tot één of twee generaties na mij	10	-
- de periode over honderd jaar en later	1	-
- nooit over nagedacht	16	10
het verleden		
- het afgelopen jaar	2	3
- de afgelopen 2 tot 5 jaar	3	6
- de afgelopen 10 jaar	5	12
- de periode van mijn leven tot nu toe	30	73
- de periode van één tot twee generaties voor mij	26	-
- honderd of meer jaar voor mijn geboorte	24	-
- nooit over nagedacht	9	7

nb: - = geen antwoordmogelijkheid

Vooruitkijken. De toekomsthorizon van de meerderheid van de Nederlanders is niet langer dan hun eigen leven. Zolang het over de toekomst van hun eigen leven gaat is dat niet verwonderlijk. Toch hebben toekomstgedachten over hun eigen leven slechts voor 38% betrekking op de resterende periode van hun leven. Interessanter is dat bijna een kwart niet verder kijkt dan de komende tien jaar en een vijfde niet verder dan de komende twee tot vijf jaar. Een tiende denkt niet verder vooruit dan het komende jaar of heeft hier nog nooit over nagedacht.

Mede met het oog op het politieke beleid voor de lange termijn en komende generaties is het interessant te vernemen dat de tijdshorizon van Nederlanders nog beperkter is als het gaat om de toekomst van Nederland en de wereld. Deze toekomst heeft voor slechts een kwart Nederlanders betrekking op de periode van de rest van hun eigen leven. Een bijna even grote groep (22%) kijkt op dit punt niet verder dan de komende 10 jaar of zelfs niet verder dan de komende twee tot vijf jaar (18%). Een niet geringe groep (16%) heeft nog nooit over het onderwerp van deze vraag nagedacht. Bijna een tiende kijkt niet verder dan het komende jaar, terwijl ruim een tiende bij de toekomst van ons land en de wereld verder kijkt dan de duur van hun eigen bestaan. De toekomsthorizon verschilt nauwelijks naar leeftijd. De enige opvallende afwijking heeft betrekking op de jongste groep. Mensen onder de 20 jaar hebben relatief veel vaker nog nooit over deze vraag nagedacht (een kwart versus rond de 15% binnen de overige groepen) óf men kijkt relatief veel vaker vooruit voor de duur van de rest van hun leven (de helft versus een kwart binnen de overige leeftijdsgroepen). De bovenstaande twee dimensies van toekomstbesef hangen onderling wel sterk samen.^{iv} Mensen die ver vooruitkijken in hun eigen leven doen dat ook voor de mensheid als geheel en andersom.

Terugkijken. Als we de klaagzangen over het gebrekkig historisch besef van Nederlanders mogen geloven, zou de tijdshorizon van Nederlanders nog wel eens beperkter kunnen zijn als we hen vragen hoever ze terugdenken in het verleden. Volgens de uitspraken van Nederlanders zelf is echter het tegendeel het geval. Als mensen aan hun eigen verleden denken, denkt een overgrote meerderheid (73%) aan gebeurtenissen uit hun gehele levensloop. Rond 12% beperkt zich tot terugkijken op de afgelopen tien jaar, terwijl een tiende niet verder terugdenkt dan vijf jaar geleden respectievelijk nooit over deze vraag heeft nagedacht. Ook als het gaat om gedachten over het verleden van Nederland en de wereld heeft men blijkbaar genoeg herinneringen aan voorbije gebeurtenissen. Nu kijkt slechts 30% niet verder terug dan het eigen leven, maar de helft kijkt nog verder terug: ruim een kwart denkt hierbij aan gebeurtenissen in de periode van één of twee generaties vóór hen, terwijl bijna een kwart zelfs denkt aan gebeurtenissen van honderd of meer jaar vóór hun geboorte. Nu reikt bij slechts een tiende het historisch besef niet verder dan tien jaar of nog korter en heeft opnieuw een tiende nog nooit over deze vraag nagedacht.

Kijken jongeren of juist ouderen nu minder ver terug op de vroegere maatschappij? In de groepen boven de vijftig jaar denkt het grootste aandeel hierbij aan de periode van hun leven tot nu toe, terwijl men in de groepen onder de vijftig jaar vooral denkt aan de periode van één of twee generaties voor hen. Absoluut gezien dus geen verschil in het aantal jaren dat men

terugkijkt. Er moeten echter twee nuanceringen aangebracht worden. Allereerst neemt het aandeel mensen dat honderd jaar of meer terugkijkt af met de leeftijd. Mensen die echt ver terugkijken zijn vooral in de jongste twee groepen te vinden! Een tweede nuancering is de volgende. Ouderen verbinden hun tijdshorizon betreffende het verleden veel sterker aan hun eigen levensduur dan jongeren. In vergelijking tot hun eigen levensduur kijken jongeren dus relatief veel verder terug dan de oudste twee leeftijdsgroepen. De groep 35 tot 50 jarigen zweeft hier een beetje tussenin. Ook nu is er samenhang tussen het aantal jaren dat men terugkijkt gelet op de twee dimensies: de maatschappij en het persoonlijk leven.^v Mensen die ver terugkijken als het gaat om hun eigen leven doen dat ook voor de maatschappij en andersom.

Toekomst- en verledenhorizon vergeleken. Bij het verleden kan men dus een veel langere periode overzien dan bij de toekomst. Het terugkijken beperkt zich niet tot de tijdshorizon van het eigen leven. Bij het verleden kunnen de mensen zich blijkbaar over een lange periode iets voorstellen, de toekomst lijkt in de ogen van velen te ongrijpbaar om ver vooruit te kijken. Wel lijkt er samenhang te bestaan in de mate waarin men terug- én vooruit kan kijken: hoe verder men vooruit kijkt, des te verder men ook terugkijkt. Dit geldt sterk als het gaat om het eigen leven, maar opvallend veel minder sterk als het gaat om het vooruit- of terugkijken op de maatschappij.

4.3 Oordelen over de begrippen verleden en toekomst

De tijdshorizon van mensen maakt duidelijk wat het tijdsbesef in kwantitatieve zin inhoudt, maar nog niet hoe men het verleden of de toekomst kwalificeert. Hebben Nederlanders een cyclisch of lineair beeld van het verloop van de tijd? Zijn Nederlanders vooruitgangsdenkende of nostalgici? Tabel 4.2 toont hoe Nederlanders het verleden en de toekomst waarderen, zowel betreffende de maatschappij als hun persoonlijk leven.

Oordeel over vroegere en toekomstige maatschappij. Veel Nederlanders lijken er weinig voor te voelen om verleden, heden en toekomst van de maatschappij onderling te vergelijken in de zin van ‘er een rangorde in aan te brengen van goed naar slecht’. De meeste Nederlanders (42%) verwachten dat het in de *toekomst* met Nederland en de wereld hetzelfde gesteld is als nu. Bijna een kwart ziet de toekomstige maatschappij zonniger in, terwijl een bijna even grote

groep juist pessimistischer is. Daarnaast heeft 12% er nog nooit over nagedacht. Van een echt vooruitgangsgeloof is over het algemeen gezien dus geen sprake.

Tabel 4.2 De waardering van verleden en toekomst (N=1391)

	Nederland & de wereld	persoonlijk leven
het verleden		
- vroeger was hetzelfde als nu	32	39
- vroeger was het beter	17	14
- vroeger was het slechter	35	35
- nooit over nagedacht	16	13
de toekomst		
- in de toekomst is het hetzelfde als nu	42	43
- in de toekomst wordt het beter	24	35
- in de toekomst wordt het slechter	22	10
- nooit over nagedacht	12	11

Er is één uitzondering. De allerjongste groep heeft relatief wat vaker nog nooit over deze vraag nagedacht. Maar wat vooral opvalt is dat ze echte optimisten zijn. Ruim 60% ten opzichte van rond een kwart binnen de overige leeftijdsgroepen verwacht dat het in de toekomst beter zal gaan met de maatschappij. Deze bevinding kan uitgelegd worden als een typisch leeftijdseffect. De vraag is of dat ook echt zo is. Mogelijk is deze bevinding meer het gevolg van het feit dat deze mensen juist op dit moment jong zijn. Een periode van almaar stijgende welvaart, krapte op de arbeidsmarkt, gezamenlijk ingrijpen van wereldmachten in lokale politieke conflicten. De vraag is of de groep mensen die begin jaren tachtig onder de 20 jaar was, toen ook zo'n optimistische toekomstvisie ten toon gespreid zou hebben.

De bevinding dat de meeste Nederlanders verleden, heden en toekomst niet duidelijk op een slechter-beter-ladder plaatsen, wordt nog versterkt wanneer naar het oordeel over het *verleden* van onze maatschappij gekeken wordt. Hoewel de meeste Nederlanders (35%) de vroegere maatschappij als slechter beoordelen, ziet een bijna even grote groep (32%) de vroegere maatschappij als hetzelfde als de huidige en nog een aanzienlijk deel (17%) is van mening dat het vroeger beter was dan nu. Hierover heeft 16% nog nooit nagedacht. Ook op dit gebied hangen de oordelen zwak samen met leeftijd. Mensen boven de vijftig jaar zijn relatief vaker (tussen de 40 en 50%) van mening dat de vroegere maatschappij slechter was dan de huidige dan mensen onder de 50 jaar (rond de 25%). Mensen tussen de 20 en 50 jaar zien de maatschappij relatief vaker weinig veranderen, terwijl de allerjongste groep beduidend vaker nooit over deze vraag heeft nagedacht.

De oordelen over het verleden en de toekomst van de maatschappij hangen sterk samen: de meesten zijn ofwel echte vooruitgangsgelovigen ofwel nostalgici ofwel zien weinig verschillen tussen heden, verleden en toekomst van de maatschappij.^{vi}

Oordeel over vroegere en toekomstige eigen leven. Als het om de *toekomst* van het eigen, persoonlijk leven gaat, is men optimistischer dan over de toekomstige maatschappij. Hoewel ook nu de meesten (43%) denken dat hun toekomstig leven hetzelfde is als nu, is nu ruim een derde (35%) optimistisch over hun eigen toekomst en slechts een tiende pessimistisch. Ruim een tiende (11%) heeft hierover nog nooit nagedacht. De mensen onder de 20 jaar hebben weer relatief vaker niet over deze vraag nagedacht. Nu zijn de mensen tot 35 jaar beduidend vaker optimistisch dan de oudere groepen. Ook wijken de oudste twee groepen af van het gemiddelde oordeel. Zij zijn relatief vaker pessimistisch over de toekomst van hun eigen leven en vooral relatief vaker van mening dat hun toekomstig leven hetzelfde zal blijven.

Als het gaat om de vergelijking tussen het vroegere en huidige eigen leven zien we eenzelfde tendens als bij de vergelijking tussen het toekomstige en huidige eigen leven. Nu is bijna 40% van mening dat hun *vroegere leven* hetzelfde was als hun huidige leven, is ruim een derde (35%) gecharmeerd van vooruitgangsgedachten en dus positiever over hun huidige leven en kan 14% pessimistisch genoemd worden, omdat ze het vroegere leven als beter beoordeelt dan het huidige eigen leven. Nu zien we weinig en zeker geen eenduidige verschillen naar leeftijdscategorie. De jongste groep geeft weer zoals gebruikelijk veel vaker dan oudere groepen aan nooit over deze vraag te hebben nagedacht. Verder wijkt de groep boven de 65 jaar af doordat ze relatief veel vaker het eigen vroegere leven als slechter beoordelen dan het huidige.

Bekijken we vervolgens weer de samenhang in het oordeel over verleden, heden en toekomst, maar nu met betrekking tot het eigen leven. Je zou verwachten dat er ook op het terrein van het persoonlijk leven echte optimisten zijn. Van mensen die hun huidige leven als positiever beoordelen dan hun vroegere leven verwacht je dat ze ook positiever zijn over hun toekomstig leven. En andersom verwacht je het bestaan van een groep nostalgici, die het eigen verleden positiever zien en negatiever aankijken tegen hun eigen toekomst dan hun huidige leven. Er blijkt echter slechts een zeer zwakke samenhang te zijn tussen de visie op verleden, heden en toekomst op persoonlijk gebied.^{vii}

Interessant is het om de bevindingen uit deze en de vorige subparagraaf te vergelijken. Vergelijken we de opvattingen over het toekomstig eigen leven met de verwachtingen ten aanzien van de toekomstige maatschappij, dan wordt duidelijk dat de verwachtingen over het eigen leven in de 21ste eeuw hoger gespannen zijn dan de verwachtingen over de maatschappij. De samenhang tussen deze twee oordelen is echter redelijk sterk.^{viii} Mensen die optimistisch zijn over het toekomstig eigen leven zijn dat over het algemeen ook over de toekomstige maatschappij. Daarnaast is er een grote groep die pessimistisch is in beide opzichten of denkt dat er op beide terreinen weinig verandert.

Vergelijken we het oordeel over het eigen verleden met het oordeel over de vroeger maatschappij dan zien we weinig verschillen. Men is niet optimistischer of pessimistischer over het persoonlijk leven dan over de vroegere maatschappij. De samenhang tussen deze twee oordelen is wel weer sterk.^{ix} Mensen die het vroegere eigen leven als slechter beoordelen vinden dat over het algemeen ook over de vroegere maatschappij. Daarnaast bestaan er echte nostalgici: zij vinden zowel hun eigen vroegere leven als de vroegere maatschappij beter dan het eigen leven en de maatschappij van vandaag. En ook de groep nuchtere mensen is weer aanwezig die denkt dat het huidige eigen leven en de huidige maatschappij weinig anders zijn dan beide in het verleden.

Tot slot maken we nog een vergelijking tussen bovenstaande bevindingen en de vorige paragraaf over de tijdshorizon. Het oordeel over de toekomst van de maatschappij respectievelijk het eigen leven en het verleden van de maatschappij respectievelijk het eigen leven hangt nauwelijks samen met de reikwijdte van de tijdshorizon van Nederlanders.^x Mensen die relatief ver terugkijken zijn dus bijvoorbeeld niet negatiever of positiever over het verleden dan mensen die minder ver terugkijken. Hetzelfde geldt voor mensen die ver vooruitkijken: zij zijn niet negatiever of positiever over de toekomst dan mensen die kort terugkijken.

4.4 Visie op het begrip geschiedenis

In de vorige paragraaf werd duidelijk hoe mensen tegen het verleden aankijken: als iets dat slechter, hetzelfde of beter is dan het heden. Hiermee kon iets gezegd worden over de manier waarop mensen het verleden kwalificeren. Voor het begrip verleden wordt ook vaak het begrip geschiedenis gebruikt. Een begrip dat de laatste jaren regelmatig in het nieuws is. De

Nederlander zou ‘geen historisch besef meer hebben’, ‘niets meer over geschiedenis weten’, ‘zich niet meer voor geschiedenis interesseren’, ‘het belang van geschiedenis voor de inrichting van het heden’ niet meer inzien et cetera.^{xi} Dergelijke uitspraken zijn zelden op feiten gebaseerd. Wat verstaan Nederlanders nu echt onder het begrip geschiedenis?

Tabel 4.3 Het begrip geschiedenis voor Nederlanders (N=1391)

	%
- een schoolvak verder niks	8
- iets waar ik meer over wil weten	17
- iets wat voorbij is en niks met mijn eigen leven te maken heeft	5
- iets wat toont hoe onze tijd zo geworden is	51
- iets wat ons kan helpen de hedendaagse problemen op te lossen	16
- iets waaruit voorspellingen voor de toekomst kunnen worden gedaan	5

In de geschiedwetenschap zijn van begin af aan globaal genomen twee visies op het belang van het verleden te onderscheiden. De ene visie benadrukt het belang van het verleden als bestaansverheldering voor het heden: iets wat toont hoe onze tijd zo geworden is. De andere visie benadrukt dat het belang van het verleden in het verleden zelf gezocht moet worden: de geschiedenis als een terrein dat op zichzelf de moeite van het kennen waard is, iets waarover je gewoon meer wilt weten (*l’histoire pour l’histoire*).

De meerderheid van de Nederlanders heeft een visie op het verleden die overeenkomt met één van beide opvattingen over het belang van het verleden binnen de geschiedwetenschap: het verleden als verklarende factor, als bestaansverheldering voor het heden. Opmerkelijk is dat de op één na grootste groep de andere visie de voorkeur geeft: iets wat op zich boeit. Andere visies, die binnen de geschiedwetenschap nauwelijks aanhang vinden, worden slechts door een kleine minderheid van de Nederlanders verkondigd. Een utilitaire visie op het verleden wordt door ongeveer een vijfde van de Nederlanders aangehangen: het verleden kan gebruikt worden om hedendaagse problemen op te lossen of voorspellingen voor de toekomst te doen. Slechts 13% verkondigt de visie dat men het belang van geschiedenis niet inziet. Hiervan is voor 8% geschiedenis niets meer of minder dan alleen een schoolvak, terwijl slechts 5% zegt dat het verleden een afgesloten niet meer ter zake doende gebied is. De berichten in de media stoelen dus nauwelijks op werkelijke opvattingen van de Nederlanders over het begrip geschiedenis.

Vaak heeft men in de media de jongeren in het bijzonder op het oog. Zeker zij zouden geen enkele betekenis hechten aan de geschiedenis. Onze bevindingen tonen echter een veel

gevarieerder beeld. De belangrijkste conclusie is dat jongeren in ieder geval niet totaal anders tegen het begrip geschiedenis aankijken dan oudere groepen. In alle leeftijdscategorieën zijn de meesten (steeds rond de 40%) van mening dat geschiedenis toont hoe het heden zo geworden is. Dit geldt in de categorie van 20 tot 35 jaar zelfs voor een overgrote meerderheid van 66%. Alleen de groep jonger dan 20 jaar ziet de geschiedenis relatief iets vaker als een afgesloten, niet meer ter zake doende hoofdstuk. Dit geldt voor 17% van de jongste groep tegenover rond de 5% binnen alle andere leeftijdsgroepen. Daarnaast ziet de jongste leeftijdsgroep de geschiedenis relatief minder vaak als iets dat op zichzelf boeit. Deze laatste betekenis wordt inderdaad relatief iets vaker bij mensen van 50 jaar en ouder aangetroffen. Maar de verschillen zijn niet echt groot. Tellen we de twee antwoordcategorieën op die overeenkomen met de twee visies op geschiedenis binnen de geschiedwetenschap, dan blijkt de jongste groep inderdaad relatief minder vaak een visie op geschiedenis te hebben die met geschiedwetenschappelijke visies overeenkomt. Opmerkelijker is misschien de bevinding dat de groep 20 tot 35 jarigen de grootste groep in zich bergt die een visie op geschiedenis heeft die overeenkomt met een geschiedwetenschappelijke visie.

4.5 Het begrip tijd en de eigen levensloop

In de vorige paragrafen werd duidelijk welke betekenis Nederlanders hechten aan het begrip tijd in de meer abstracte betekenis, zowel met betrekking tot de maatschappij als de persoonlijke levensloop. We zijn dieper ingegaan op de betekenis van tijd voor de eigen levensloop van mensen. Allereerst door in te zoomen op de betekenis die mensen hechten aan hun eigen verleden.

Uit paragraaf 4.2 bleek dat Nederlanders veel verder terugkijken dan vooruitkijken, terwijl in paragraaf 4.4 duidelijk werd dat geschiedenis door mensen belangrijk wordt gevonden: een meerderheid ziet de geschiedenis als bestaansverheldering van het heden. Ook wanneer hen gevraagd wordt hoe ze met het eigen verleden omgaan, blijkt het eigen verleden voor de meesten een duidelijke betekenis te hebben. Nagenoeg de helft koestert het verleden als herinnering, terwijl 36% aan het verleden denkt om het huidige eigen leven beter te begrijpen. Slechts 7% kan zich niet veel meer van het eigen verleden herinneren en 8% wil er liever niet over nadenken.

De mensen onder de 20 jaar vormen nu weer de afwijkende groep en wel in twee opmerkelijke opzichten. Zij zeggen relatief veel vaker (een kwart ten opzichte van ongeveer

5% binnen de overige leeftijdsgroepen) dat ze zich niet veel van hun verleden herinneren en denken relatief veel minder vaak aan hun verleden om hun huidige leven beter te begrijpen (17% ten opzichte van rond de 35% binnen de andere leeftijdsgroepen).^{xii} Ten aanzien van de twee andere opvattingen over de omgang met het eigen verleden wijken ze niet af van de andere groepen. Voor een aanzienlijk deel van de allerjongsten lijkt het eigen leven nog te kort om er meer betekenis aan te hechten dan een herinnering. Dat juist de jongsten zich relatief het vaakst niet veel van hun eigen verleden kunnen herinneren, valt moeilijker te verklaren. Mogelijk zijn ze daarvoor teveel bezig met het hier-en-nu. Anderzijds is dit enigszins in tegenspraak met bevindingen uit paragraaf 4.2. Daar bleek dat juist de jongste groep relatief gezien veel verder terugdenkt in de tijd als het gaat om het verleden van de maatschappij. Speelt hierbij misschien mee, dat deze groep veel vaker met geschiedenis bezig zal moeten zijn dan oudere groepen vanwege het feit dat ze op school met het vak geschiedenis geconfronteerd worden?

Vervolgens zijn we nagegaan welke betekenis mensen ervaren als het gaat om de samenhang in hun levensloop. We hebben mensen de volgende vraag gesteld: “Bestaat er volgens u samenhang tussen verleden, heden en toekomst in de levensloop van mensen? Geldt dat alleen voor bepaalde levensdomeinen of is het hele verloop van het leven eigenlijk maar toeval en is er nauwelijks samenhang?”^{xiii} Voor drievijfde van de Nederlanders hangen levensdomeinen respectievelijk verleden, heden en toekomst samen. Een vijfde ziet alleen per levensdomein samenhang tussen verleden, heden en toekomst, maar ziet tussen de levensdomeinen zelf weinig verband. Tot slot is nog een vijfde meer gecharmeerd van chaostheoretische opvattingen: het hele leven van mensen hangt in alle opzichten van toeval aan elkaar. Deze opvattingen lopen dwars door alle leeftijdsgroepen heen.

Voor de overgrote meerderheid hangen de levensdomeinen dus zowel onderling als in het verloop van hun leven samen. Betekent dit nu ook dat ze heel planmatig met hun eigen toekomst omgaan? Gelet op de bevindingen in tabel 4.1, waar duidelijk werd dat Nederlanders een vrij beperkte tijdshorizon hebben als het gaat om hun eigen toekomst, zou dat toch een verrassende uitkomst blijken. We hebben mensen gevraagd uit drie verschillende oordelen over het omgaan met de eigen toekomst het oordeel te kiezen, waarin ze zich het beste kunnen vinden.^{xiv} Dan blijkt 55% zich niet met de toekomst bezig te houden, 35% is alvast dingen aan het plannen, terwijl 11% er liever niet over wil nadenken. Mensen tot 50 jaar gaan overduidelijk veel vaker planmatig met hun eigen toekomst om dan vijftigplussers,

die relatief vaker van mening zijn dat de toekomst vanzelf komt. Opmerkelijk is dat zowel de jongste als de oudste categorie relatief vaker liever niet aan de eigen toekomst wil denken. Mogelijk zijn dit sporen van een hedonistische houding bij de jongsten en van doodsangst bij de oudsten. Voor de jongste groep lijken we hiermee een extra bevestiging te krijgen van hun betrokkenheid bij het hier-en-nu. We zagen al eerder dat ze zich weinig bezighouden met het eigen verleden.

Om meer in concreto te kunnen bezien hoe Nederlanders met de toekomst als gegeven omgaan, is een reeks uitspraken voorgelegd die inhaken op hoe planmatig men op verschillende domeinen de toekomst van het persoonlijk leven invult. Van moderne Nederlanders wordt verwacht dat ze op tal van domeinen vooruit kunnen kijken. Zowel de werktijd als de niet-werktijd, de tijd naast en ná de beroepsloopbaan, vergen meer planmatig denken. We besteden aandacht aan de mate waarin men het eigen leven, zowel op het gebied van vrijetijd, sociale contacten als financieel-economische toekomstvoorzieningen, met een vooruitziende, planmatige blik organiseert. In tabel 4.4 (op de volgende pagina) staan de resultaten. We bekijken eerst de meer abstractere uitspraken: of mensen bij de toekomst stil willen staan, het prettig vinden om over de toekomst na te denken, tijd als een kostbaar goed zien, hun leven uitstippelen en vroeg beginnen met plannen maken. Een redelijk grote groep Nederlanders leeft liever bij de dag (58%), een minderheid vindt het prettig om over de toekomst na te denken (43%), een iets grotere minderheid vindt dat tijd niet verspild mag worden (46%), ook een minderheid heeft het leven uitgestippeld (31%) en een nog kleinere minderheid vindt het van groot belang zo vroeg mogelijk toekomstplannen te maken (27%). Opnieuw lijkt het erop dat Nederlanders in abstracte termen geformuleerd niet zo planmatig en toekomstgeoriënteerd zijn.

Het idee dat mensen nog maar weinig lidmaatschappen aangaan uit een soort zelfbescherming, om hun drukke leven niet nog meer te belasten, vindt weinig weerklank. Slechts een kwart (24%) van de Nederlanders denkt er zo over. Ook ongeveer een kwart (23%) staat 's morgens op uit bed en begint de dag met een planning. Sociale contacten liggen nog niet onder een hevig planregime. Precies 20% van de Nederlanders plant sociale contacten lang van te voren. Anders is dat zo gauw financiële onzekerheidsvermijding in beeld komt. Zo'n zes van de tien Nederlanders (58%) spaart voor moeilijke tijden, vijf op de tien (50%) legt geld opzij voor de oude dag en bijna vier op de tien (36%) vindt van het grootste belang een deel van het inkomen aan verzekeringen te besteden. Het financiële domein wellicht uitgezonderd zijn Nederlanders nauwelijks actief met hun toekomst in de weer.

Tabel 4.4 Leven met een vooruitziende blik

	% (zeer) mee eens	% neu- traal	% (zeer) mee oneens	gemid- delde	stan- daardde- viatie	N
- de toekomst is onvoorspelbaar, ik leef liever bij de dag	57	25	18	2,4	1,1	1354
- ik ben zo min mogelijk lid van clubs of verenigingen, zodat ik meer tijd overhoud	24	32	45	3,2	1,0	1314
- ik vind dat iemand elke morgen zijn dag moet plannen	23	35	42	3,2	1,0	1341
- ik ga liefst ongebonden, met zo weinig mogelijk verplichtingen door het leven	35	30	35	3,0	1,1	1349
- ik vind het prettig over de toekomst na te denken	43	43	15	2,7	0,8	1301
- ik vind het belangrijk geen tijd te verspillen	45	36	18	2,7	0,9	1332
- ik vind het belangrijk nu een deel van mijn inkomen in verzekeringen te stoppen	36	34	30	2,9	1,0	1272
- het verdere verloop van mijn leven heb ik redelijk goed uitgestippeld	31	41	28	3,0	0,9	1234
- ik vind het belangrijk nu te sparen voor 'moeilijke' tijden	58	28	14	2,5	0,9	1315
- ik vind het belangrijk zo vroeg mogelijk toekomstplannen te maken	27	43	30	3,0	0,9	1293
- het liefst plan ik de tijd die ik aan sociale contacten besteed ruim van tevoren	20	36	40	3,2	0,9	1310
- ik vind het belangrijk nu geld opzij te leggen voor mijn oude dag	50	32	18	2,6	1,0	1295

We vinden bij een viertal uitspraken belangrijke leeftijdsverschillen. In tegenstelling tot de cohorten onder de 50 jaar starten 50-plussers de dag het liefst met een planning en vinden ze het belangrijk hun sociale contacten het liefst ruim van te voren te agenderen. Anders dan de alleroudsten, 65-plussers, en de allerjongsten (tussen 16 en 19 jaar) vinden de verschillende cohorten tussen 20 en 64 jaar het van groot belang een deel van hun inkomen in verzekeringen te stoppen en geld opzij te leggen voor de oude dag.

4.6 Tijdsdruk en de 24-uurssamenleving

Er zijn vele maatschappelijke aanwijzingen dat Nederlanders onder een steeds hogere tijdsdruk leven. Oorzaak daarvoor is de tijdbelasting die het gevolg is van meer gevarieerde

en tijdrovende combinatiepatronen van arbeidstaken, scholing, huishoudelijke taken, zorgtaken en vrijetijdsbesteding. Daarbij komt dat de arbeidsdruk als hoog wordt ervaren in Nederland. De psychische belasting van deze hoge arbeidsdruk heeft o.a. geleid tot een knellende WAO-problematiek, ook onder jongeren. Om tegenwicht aan deze tijdsdruk te bieden is zelfs een nieuw Nederlands woord bedacht: de noodzaak van “onthaasting”. Daarnaast zijn er echter geluiden die roepen om een doorstoot naar een permanente 24-uurseconomie waarbij economische activiteiten zich onafhankelijk maken van traditionele dag-, nacht- en weekritmes. Deze geluiden zijn echter verre van omstreden, naast voorstanders zijn er aperte tegenstanders. Een 24-uurseconomie komt weliswaar tegemoet aan de wens van tijdssoevereiniteit bij consumenten maar genereert anderzijds een permanente maatschappelijke gejaagdheid waarbij traditionele rustmomenten als de avond en het weekend wegvallen.

Tijdsdruk en de noodzaak het beschikbare tijdsbudget te verdelen over een scala van concurrerende activiteiten is een nijpend probleem waar vele Nederlanders mee worstelen. In een laat-moderne samenleving als de Nederlandse concentreren verdelingsvraagstukken zich niet alleen op arbeid en inkomen maar evenzeer op (vrije)tijd. Niet alleen geld is een schaarse hulpbron, tijd is dat evengoed. Toekomstvorsers verwachten dat tijdssoevereiniteit en de om voorrang strijdende competitieve tijdsaanspraken van arbeids-, zorg- en vrijetijdstaken in de komende eeuw alleen maar belangrijker zullen worden, en de voor het grootste deel van deze eeuw kenmerkende tegenstelling tussen arbeid en kapitaal zullen doen vervagen.

In deze paragraaf brengen we in kaart in welke mate Nederlanders vinden dat ze onder tijdsdruk staan, voor welke activiteiten dat dan met name geldt, of ze het idee hebben baas over eigen tijd te zijn, hoe ze denken over de 24-uurseconomie en wat hun mening is over de verdeling en relatie tussen arbeid en vrijetijd. We hebben in de CentERdata Millennium Enquête allereerst gevraagd hoe vaak men het gevoel heeft tijd te kort te komen. Tabel 4.5 toont het resultaat.

Tabel 4.5 Hoe vaak heeft u het gevoel tijd te kort te komen? (v20a) (N=1391)

	%
1 heel vaak	15
2 vaak	25
3 soms	38
4 zelden of nooit	23
gemiddelde	2,7
standaarddeviatie	1,0

Het zijn met name de jongeren en vooral de jong-volwassenen die aangeven (heel) vaak tijd te kort komen. Voor ouderen en gepensioneerden geldt dit, weinig verrassend, veel minder. Tijdsdruk blijkt daarmee met name een levensfaseprobleem te zijn.

Er is uitgebreid doorgevraagd naar de zaken waarvoor men tijd te kort komt. We beperken ons tot een weergave van onderwerpen van mensen die zeggen (heel) vaak tijd te kort te komen. Bij de oudste generatie gaat het vooral om zaken in de hobby- en ontspannings sfeer en de druk die ouderdomsgebreken met zich brengen. “Ik ben erg oud en langzaam geworden daarom heb ik ‘s avonds altijd maar de helft gedaan van wat ik van plan was” (vrouw, 86 jaar, gepensioneerd), “ik heb zoveel hobbies en interesses dat een week wel 30 dagen mag hebben om ze allemaal te kunnen volgen” (man, 76 jaar gepensioneerd), “lezen, ontspanning, vakanties, rust, muziek, gezin” (man, 71 jaar, gepensioneerd), “door de ziekte van mijn vriendin - ze kan heel slecht zien - ben ik veel tijd aan haar verzorging kwijt. Maar ik wil niet mopperen, omgekeerd was ik afhankelijk” (man, 71, gepensioneerd), “soms kan ik niet eens normaal eten zonder gestoord te worden door de telefoon of bezoek” (vrouw, 64 jaar, doet thuis de huishouding), “oude relaties en familie bezoeken. Goede boeken lezen. Goede gesprekken voeren over onderwerpen die ertoe doen. Meer tijd te hebben voor vrijwilligerswerk op plaatsen die er toe doen”(man, 64 jaar, doet vrijwilligerswerk), “elke dag ben je meer van plan dan je daadwerkelijk voor elkaar krijgt” (man, 60 jaar, bezigheden onbekend). De tussengeneratie wijst met name vaak op het tijd te kort te komen door problemen die voortvloeien uit de combinatie van werk, ontspanning en zelfontplooiing. “lezen, zowel vakliteratuur als romans, sporten, contacten met vrienden en familie, gewoon af en toe iets lekker niets doen” (man, 53 jaar, cursuscoördinator), “voor het op de juiste manier het werk te kunnen afmaken. Op de tijden dat jij daar behoefte aan hebt die dingen te kunnen doen, die je dan wilt doen” (man, 57 jaar, inkoper verzekeringsbedrijf), “schilderen en leuke dingen knutselen, eigenlijk echte hobbies, belangrijkere dingen doen dan alleen het huishouden” (vrouw, 54 jaar, eigen bedrijf), “luiëren!” (vrouw, 51 jaar, medewerkster hogeschool), “voor mijn kinderen, echtgenoot, huishouden, zelfstudie, ontspanning, familiebezoek, vrienden, lekker boodschappen doen of te winkelen” (vrouw, 47 jaar, medewerkster kerkelijke instelling), “het is een algemeen gevoel van niet tot rust te komen, altijd bezig te zijn” (man, 48 jaar, teammanager luchtvaartmaatschappij), “gewoon de leuke dingen doen, zoals eens rustig de stad ingaan, lekker klungeldingen doen” (vrouw, 45 jaar, koffiedame provinciehuis), “eens een avond uit. Een goed gesprek voeren. Gewoon rustig kunnen nadenken zonder dat iedereen alles van mij moet” (vrouw, 38 jaar, doet thuis de huishouding), “niks doen., lezen, sporten, creatief zijn, piano spelen, sociale contacten, koken,

schoonmaken, slapen, uitgaan, nadenken” (man, 36 jaar, jurist bij gemeente), “verdieping en creatieve uitspattingen” (vrouw, 33 jaar, bezigheden onbekend), “slapen, wandelingetje, rustig tv kijken, klusjes in huis, winkelen” (man, 31 jaar, engineer softwarebedrijf), “het lezen van een goed boek, gezellig samen zijn met mijn geliefde echtgenoot en samen praten, praten en dan bedoel ik *echt praten* met goede bekenden, tijd voor elkaar nemen!” (vrouw, 31 jaar, doet thuis de huishouding). De jongste generatie komt vooral tijd te kort om ‘leuke’ dingen te doen, alleen of samen met vrienden. “Soms zie ik mijn vrienden te weinig omdat ik te druk ben met mijn werk en mijn sport. Ik maak nu weer meer tijd voor mijn vrienden omdat zij belangrijk in mijn leven zijn” (vrouw, 28 jaar, detailplanner papierfabriek), “ontspannen, klussen in en om het huis, bezoeken van vrienden, lekker luieren op de bank” (man, 25 jaar, scholier/student), “leuke dingen” (vrouw, 23, scholier/student), “om samen met mijn vriendin van het leven te genieten” (man, 20 jaar, scholier/student), “uitgaan, tv kijken, sex, zwemmen, skaten” (man, 17 jaar, scholier/student), “muziek luisteren, uitgaan, uitslapen, e-mail behandelen” (man, 17 jaar, scholier/student). Kortom, het is duidelijk dat alle generaties vormen van tijdstekorten kennen, zij het dat, zoals we zagen, verschillende accenten worden gelegd. Deze accenten variëren van de behoefte aan zelfreflectie en bezinning, het onderhouden van sociale contacten, creativiteit, cultuurdeelname en sportbeoefening tot het “doen van leuke dingen” en het fysiek tot rust komen.

Nu 40% van de Nederlandse bevolking (inclusief ouderen) aangeeft (heel) vaak tijd te kort te komen, wordt het interessant te achterhalen hoe Nederlanders denken over het tempo van de moderne tijd, de relatie tussen arbeid, inkomen en vrijetijd en discussies over de 24-uurseconomie. In de CentERdata Millennium Enquête is wat deze onderwerpen betreft een aantal specifieke vragen aan de respondenten gesteld. Tabel 4.6 vat de resultaten samen.

Het gevoel dat het moderne levenstempo wel erg hoog ligt en de mogelijkheden tot bezinning wegdrukt, is tamelijk wijd verbreid onder de Nederlandse bevolking. Tweederde van de Nederlanders is van mening dat het tempo waarin alles verandert te snel gaat, niettemin geeft een substantiële minderheid (46%) aan het gevoel te hebben baas te zijn over de eigen tijd. Maar liefst meer dan acht van de tien Nederlanders vinden dat mensen meer tijd moeten hebben voor reflectie en bezinning en een even groot deel stelt dat mensen hun leven te veel door klok en agenda laten bepalen en dat mensen tegenwoordig veel te veel willen. Een ruime meerderheid (bijna 80%) kan zich niet vinden in de stelling dat het leven niet snel genoeg kan gaan. Eenzelfde aandeel verwerpt de uitspraak dat een hoog tempo van leven spannend is.

Tabel 4.6 De 24-uurssamenleving

	% (zeer) eens	% neutraal	% (zeer) oneens	gemid- delde	stan- daardde- viatie
- de winkels moeten dag en nacht en zondagen open zijn	15	18	67	3,8	1,1
- het tempo waarin alles verandert gaat te snel	46	34	20	2,6	1,0
- ik het gevoel baas te zijn over mijn eigen tijd	47	27	26	2,7	1,1
- alle diensten (van winkels, maar ook van de gemeente, van bibliotheken, etc.) moeten op elke moment van de dag beschikbaar zijn	20	21	60	3,5	1,1
- mensen moeten, b.v. via zaktelefoons, bereikbaar zijn	11	23	66	3,8	1,0
- mensen moeten meer tijd hebben om eens rustig na te denken	87	11	3	1,7	0,8
- mensen laten hun leven te veel door de klok en de agenda bepalen	88	9	3	1,8	0,7
- de zondagsrust is een verworvenheid die we moeten respecteren	61	25	14	2,3	1,1
- werk is voor mij haasten en tijdgebrek, vrijetijd is voor rust en ontspanning	43	35	22	2,7	1,0
- de meeste mensen moeten op zaterdag en zondag vrij zijn	61	24	15	2,4	1,0
- ik ben bereid met minder inkomen genoegen te nemen als me dat meer vrije tijd zou geven	32	33	34	3,0	1,1
- ik vind een hoog tempo van leven spannend	21	34	46	3,3	1,0
- werktijd, tijd voor zorg in het huishouden en vrijetijd kan ik goed scheiden	58	27	16	2,5	0,9
- mensen willen tegenwoordig veel te veel tegelijkertijd	85	13	2	1,9	0,7
- de grens tussen werktijd en vrije tijd wordt steeds vager	54	26	20	2,6	1,0
- het leven kan me niet snel genoeg gaan	6	14	80	4,1	0,9

De relatie tussen arbeid, zorgtaken en vrijetijd houdt Nederlanders sterk bezig. Meer dan 40% deelt de mening dat voor hen werken gelijk staat aan haasten en tijdgebrek, en de eigen vrijetijd staat voor rust en ontspanning, terwijl de helft van de Nederlanders van oordeel is dat de grens tussen werktijd en vrijetijd steeds meer vervaagt. Niettemin geeft bijna 60% aan zelf de scheiding goed te kunnen maken tussen werktijd, tijd voor huishoudelijke zorgtaken en vrijetijd. Als het echter om de eigen portemonnee gaat blijken Nederlanders meer verdeeld. Eenderde is bereid met minder inkomen genoegen te nemen als dat meer vrije tijd oplevert,

een even grote proportie is daartoe evenwel niet bereid of onthoudt zich van een ferm oordeel. Nadere inspectie van de data leert dat werkenden nauwelijks meer tegen een dergelijk inkomensoffer zijn dan niet-werkenden.^{xv}

Zaken die direct of indirect aan de 24-uurseconomie zijn gekoppeld, mogen zich niet verheugen in warme ondersteuning door Nederlanders. Minder dan eenvijfde steunt de idee dat winkels 24 uur per dag en ook op zondag open moeten zijn, ruim tweederde is ronduit tegen; 60% van de bevolking wenst de zondagsrust te respecteren en is ook van mening dat de meeste mensen op zaterdag en zondag vrij moeten zijn. Zes van de tien Nederlanders verzetten zich tegen de notie dat allerlei publieksdiensten op elk gewenst moment van de dag beschikbaar moeten zijn. Tweederde is het oneens met de stelling dat mensen via moderne communicatiemogelijkheden permanent bereikbaar moeten zijn. Jonge Nederlanders (vooral de 20-34-jarigen, op de voet gevolgd door de 16-19-jarigen) onderscheiden zich van oudere Nederlanders in hun steun voor winkels die dag en nacht en zondag open zijn, hun negatieve oordeel over de zondagsrust als verworvenheid en over mensen die op zaterdag en zondag vrij moeten zijn. Het zijn deze jongeren die meer dan ouderen ontkennen dat ze ‘baas zijn over hun eigen tijd’ en die ‘een hoog tempo van leven’ juist ‘spannend’ vinden. De allerjongsten, dit in tegenstelling tot alle andere leeftijdsgroepen, vinden ook vaker dat ‘het leven niet snel genoeg kan gaan’. In alle gevallen zijn het, ook onder jongeren, minderheidsgroepen die zich achter een gehaaste 24-uurssamenleving scharen. Kortom, het draagvlak voor dit type samenleving met bijbehorende 24-uurseconomie is in Nederland smal.

4.7 Conclusies

Regelmatig worden er in de media ideeën geventileerd over het tijdsbesef van Nederlanders. Ze zouden tegenwoordig ‘niets meer met het verleden hebben’. Het verleden van de maatschappij en van hun eigen leven zou ze niet meer interesseren ze zouden vooral bij de dag leven of juist obsessief gericht zijn op de toekomst. Dit laatste zou te maken hebben met een nog steeds sterk aanwezige vooruitganggedachte onder de mensen, of een totaal omgekeerde visie, met een krampachtige poging greep te krijgen op een toekomst, die diep in het hart angst inboezemt, een poging om onzekerheden onder controle te krijgen. De CentERdata Millennium Enquête toont een heel ander verhaal.

Nederlanders kijken niet ver vooruit in de toekomst. Dit geldt zowel voor het persoonlijk leven als, en zelfs nog iets sterker, voor de toekomstige maatschappij. De toekomsthorizon is

bij de overgrote meerderheid korter of hooguit even lang als de eigen levensloop. De bevindingen over het beperkte toekomstbesef stemmen weinig optimistisch als we denken aan maatschappelijke problemen die we nu veroorzaken maar zich doen voelen vele generaties na ons eigen bestaan. Milieuvervuiling is een overduidelijk voorbeeld uit een lange reeks. Gelet op de beperkte toekomsthorizon, zeker ook ten aanzien van de toekomstige maatschappij, zou de Nederlander wel eens weinig gevoelig kunnen zijn voor dergelijke lange termijn items.

Naast een beperkte toekomsthorizon blijken de meeste mensen ook weinig optimistische of juist pessimistische verwachtingen te hebben over de toekomst. Van vooruitgangs- of doemdenken is bij de meerderheid geen sprake. Over het toekomstige persoonlijk leven is men wel wat vaker optimistisch dan over de toekomstige maatschappij. De toekomstgedachten zijn dus bij de meeste Nederlanders niet te beschrijven als een vooruitziende of (on)heilsbrengende blik. Men lijkt zich weinig bij de toekomst te kunnen of willen voorstellen. De toekomsthorizon laat geen verschillen naar generatie zien. Wel zijn de jonge generaties beduidend optimistischer over de persoonlijke toekomst en denken vooral zij dat het er beter op wordt.

De meerderheid van de Nederlanders geeft dan ook aan zich eerder niet met de toekomst bezig te houden dan bezig te zijn alvast allerlei dingen voor de toekomst te plannen. De 50-plussers doen dit laatste relatief nog minder, terwijl de allerjongste én alleroudste groep relatief veel vaker aangeven zelfs helemaal niet over de toekomst te willen nadenken. Beide groepen zijn het ook die er weinig voor voelen om een deel van het inkomen in verzekeringen of oudedagsvoorzieningen te stoppen. In het algemeen geldt dat men zich weinig met de toekomst bezighoudt. Het financieel-economische domein vormt hierop een uitzondering, zeker onder de 20-64-jarigen. Als echter een bepaalde groep is die in praktische zin in de toekomst van het persoonlijke leven investeert, zijn het de 50-plussers. Een aanzienlijk deel van hen leeft het liefst bij de dag, maar willen die dag met een strakke agenda beginnen en de tijd die ze aan sociale contacten besteden ruim van tevoren plannen. Als het gaat om tijd in abstracte zin zeggen 50-plussers ‘wel te zien wat de toekomst brengt’, als het diezelfde tijd in het dagelijks leven betreft zijn zij waarschijnlijk de eersten die de agenda trekken.

Tijdsdruk is een thema dat ook in dit hoofdstuk aan de orde is gekomen. Slechts een kwart van de Nederlanders zegt nooit echt tijd te kort te komen en precies 40% zegt dit vaak tot zeer vaak te komen. Vooral jongeren en jongvolwassenen staan onder tijdsdruk en dan vooral voor de ‘leuke’ uithuizige bezigheden in het vrijetijd domein. Als oudere leeftijdsgroepen tijd te

kort komen zeggen ze eerder dat hun behoefte aan ontspanning, zelfontplooiing en -reflectie, creativiteit en deelname aan het sociale en culturele leven onderling sterk concurreren. Bij jongeren is dat het gevolg van werkdruk. Nederlanders lijken niet te zitten te wachten op een verdere verhoging van het levenstempo, tenminste als we af gaan op hun oordelen over de 24-uurssamenleving. Hoewel velen zeggen baas over de eigen tijd te kunnen zijn, vinden tegelijk forse meerderheden dat de mensen zich teveel door de klok en agenda laten leiden, willen ze meer tijd voor bezinning, een ouderwetse zondag (respect voor de zondagsrust en niet werken in het weekend), gewoon gesloten winkels in de nachtelijke en zondagsuren en hebben ze geen behoefte aan diensten (van winkels, gemeenten e.d.) die dag en nacht beschikbaar zijn of aan een toekomst waarin iedereen altijd bereikbaar is. Jongeren, en dat is begrijpelijk vanuit hun sterk gevoelde tijdsdruk, zijn juist wel vaker voorstanders van de 24-uurssamenleving. Zij zien de zondagsrust minder als een te respecteren verworvenheid, vinden niet per se dat iedereen op zaterdag en zondag vrij moet zijn en kunnen open winkels 's nachts en op zondag wel waarderen. Nog eens een 55% van de Nederlanders vindt dat de scheiding tussen werktijd en vrijetijd vervaagt. Niettemin is slechts eenderde van de Nederlanders bereid genoeg te nemen met minder inkomen als dat meer vrijetijd zou betekenen. Een zelfde aandeel Nederlanders ziet dit helemaal niet zitten.

Tot slot het verleden. Het verleden heeft voor Nederlanders duidelijk veel meer betekenis, zowel in persoonlijk als maatschappelijk opzicht. Allereerst blijkt dat Nederlanders veel verder terug- dan vooruitkijken, zowel betreffende hun eigen leven als de maatschappij. De verledenhorizon reikt bij de meerderheid verder dan de periode van de eigen levensloop en dit geldt relatief sterker voor mensen onder de 35 jaar. Dat het verleden een duidelijke betekenis heeft voor mensen blijkt niet alleen uit bovenstaande bevinding, maar ook nog uit twee andere bevindingen. Allereerst uit de betekenis die mensen hechten aan het begrip geschiedenis. Voor de meerderheid betekent geschiedenis iets dat toont hoe onze tijd zo geworden is. Vervolgens blijkt dat het eigen, persoonlijke verleden voor ruim een derde ook de betekenis heeft van bestaansverheldering van het huidige leven: 'iets waardoor ik mijn huidige leven beter begrijp'. De grootste groep, bijna de helft, daarentegen koestert het eigen verleden als herinnering. Maar ook een dergelijke betekenisverlening wijst er op dat het verleden geen neutrale of onbeduidende betekenis heeft voor mensen. Hoewel mensen dus verder terug- dan vooruitkijken en het verleden voor mensen een duidelijke functie vervult, blijkt dat de meesten weinig verschil zien tussen het verleden en het heden. Net als ten opzichte van de toekomst, zien we dus ook ten opzichte van het verleden geen grote groepen vooruitgangs- of

doemdenkers. Er blijkt bovendien ook geen samenhang te zijn tussen de lengte van iemands tijdshorizon en de mate van verandering die mensen waarnemen ten opzichte van verleden of toekomst. Wel hangen de oordelen over de veranderingen in maatschappij en het persoonlijk leven met elkaar samen. Degenen die optimistisch, neutraal of juist pessimistisch zijn over de eigen toekomst zijn dat ook over de toekomstige maatschappij. Degenen die het eigen verleden als slechter, gelijk of juist beter beoordelen dan het huidige leven doen dat ook voor de maatschappij. Bovendien hangen ook de oordelen over de maatschappelijke veranderingen in het verleden, het heden en de toekomst samen: men ziet het met de maatschappij steeds beter gaan, hetzelfde blijven of juist steeds slechter gaan. Hoewel we de meerderheid van de Nederlanders dus niet als vooruitgangs- of doemdenker kunnen bestempelen, tonen deze samenhangen wel dat er een kleine groep is die in alle opzichten als vooruitgangsdenkens benoemd kan worden en een kleine groep die in alle opzichten doemdenkers genoemd kan worden. Tot slot, zien we dat alle generaties dezelfde denkbeelden over de betekenis van het verleden hebben. Of het beter of slechter was denken ze hetzelfde, over de rol van geschiedenis ook, en (uitgezonderd de allerjongste cohorten van 16 tot en met 19 jaar) ook over de persoonlijke betekenis van het verleden.

Als één van de belangrijkste conclusies blijft staan, dat het verleden voor mensen meer betekenis heeft dan de toekomst. Een mogelijke verklaring is dat mensen aan het verleden een identiteit ontleen. Het verleden vormt een structurerende factor in de levensloop, terwijl de toekomst deze rol niet kan vervullen omdat ze nog ongewis is. Het tijdsbesef van Nederlanders aan het einde van het millennium wordt gekleurd door een zeker fin-de-siècle-gevoel. Niet in de betekenis van grote angst voor de toekomst. Wel in de zin van een zekere romantische inslag, waarbij het verleden een belangrijke betekenis heeft voor de mensen en men met de toekomst weinig doet.

Noten

ⁱ I. Montijn (1999). *Over de tijd*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact. Zie voor een meer gedegen en literair fraaier cultuurhistorisch overzicht van het fenomeen tijd A. de Laet (1992). *Nu is er ook toen. Een geschiedenis van de tijd*. Kapellen/Kampen: DNB-Pelckmans/Kok Agora.

ⁱⁱ Een fraai overzicht van het ontstaan van de christelijke jaartelling en een prachtig voorbeeld over hoe in andere maatschappijtypen (waaronder die achter het IJzeren Gordijn) met tijdrekening wordt omgaan biedt A. van Hooff (1999). 2000, een ongedenkwaardig jaartal. *Kleio*, 40, 6 (september 1999): 11-14. Befaamd zijn onder historici de begrip ‘gelaagdheid van de tijd’ en ‘ongelijktijdige gelijktijdigheid’, waarbij het accent ligt op het feit dat het historisch proces niet één tempo kent, maar dat er op één moment sommige verschijnselen snel en andere langzaam of niet veranderen. Snelheid of onbeweeglijkheid is domeinspecifiek, hangt sterk samen met het maatschappelijk verschijnsel dat onder de loep wordt genomen. Zie voor een korte resumé H. Beliën & G.J. van Setten (red.) (1996). *Geschiedschrijving inde twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (pag. 188 e.v.). Amsterdam: Agon. Een sociologisch standaardwerk over cyclische, lineaire (voortuitgangs- en stadiadenken) en (post)moderne tijdspercepties is te vinden bij H. Nowotny (1994). *Time. The modern and postmodern experience*. Cambridge: Polity Press.

ⁱⁱⁱ Zie S. Hendriks & J. Klein (1999). De eeuw heeft vele namen en gezichten. *Kleio*, 40, 6 (september 1999): 27-31.

^{iv} Chi-kwadraat is 682.25, df=15, significant bij $p<.001$. Cramer’s $V=.45$. E.e.a. exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^v Chi-kwadraat is 472.81, df=15, significant bij $p<.001$. Cramer’s $V=.36$. Ook exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^{vi} Chi-kwadraat is 254.79, df=4, significant bij $p<.001$. Cramer’s $V=.34$, exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^{vii} Chi-kwadraat 64.37, df=4, significant bij $p<.001$, Cramer’s $V=.17$, exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^{viii} Chi-kwadraat is 511.80, df=4, significant bij $p<.001$, Cramer’s $V=.49$, exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^{ix} Chi-kwadraat is 195.90, df=4, significant bij $p<.001$, Cramer’s $V=.29$, exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^x Chi-kwadraat tussen maatschappelijke toekomsthorizon en het oordeel over de maatschappelijke toekomst (beter, gelijk, slechter) is 58.39, df=10, significant bij $p<.001$, Cramer’s $V=.16$. Die tussen persoonlijke toekomsthorizon en oordeel over de persoonlijke toekomst is 24.41, df=6, significant bij $p<.001$, Cramer’s $V=.10$, die tussen horizon van het maatschappelijk verleden en het oordeel over dit verleden is 35.30, df=10, significant bij $p<.001$, Cramer’s $V=.13$, en tot slot die tussen horizon van het persoonlijk verleden en het oordeel over dit verleden is 20.52, df=6, significant bij $p<.01$ en Cramer’s $V=.09$. Steeds exclusief ‘nooit over nagedacht’.

^{xi} Zie I. Diepstraten (1999). *Back into the future? Kritiepunten op en adviezen over het huidige geschiedenisonderwijs belicht*. Tilburg: Fontys Hogescholen/Vakgroep Geschiedenis.

^{xii} Zie Bijlage I: Tabel 4.x.

^{xiii} Zie Bijlage I: Tabel 4.y.

^{xiv} Zie Bijlage I: Tabel 4.z.

^{xv} F-waarde is 5.12, df=1, significant bij $p<.05$, $\text{Eta}=.06$, getoetst met ANOVA. Werkenden scoren gemiddeld 3,1 op een schaal van 1 ‘zeer eens’ tot 5 ‘zeer oneens’ en niet-werkenden een 3.

5 Nederlanders over maatschappij en persoonlijk leven

5.1 Inleiding

In de vorige hoofdstukken hebben we gezien hoe Nederlanders oordelen over de maatschappelijke thema's die de twintigste en éérentwintigste eeuw volgens hen zullen domineren, wat de betekenis van tijd voor hen is en welke tijdshorizon zij hanteren bij dit terug- en vooruitkijken, ook als zij denken aan hun persoonlijk leven. Dit hoofdstuk wil nadrukkelijker aandacht schenken aan de relatie die er tussen maatschappelijke en persoonlijke geschiedenissen enerzijds en tussen maatschappelijke en persoonlijke toekomstvisies anderzijds bestaat. We pakken deze thema's samen en behandelen de relatie tussen collectieve en persoonlijke herinneringen en tussen collectieve en persoonlijke toekomsten. Het eerst komt de vraag aan de orde of Nederlanders gebeurtenissen kunnen duiden die voor hen persoonlijk een belangrijke markeringswaarde hebben gehad. Vervolgens kijken we naar de redenen voor optimisme over het persoonlijke leven. We bezien daarna wat er in het persoonlijke leven van Nederlanders voor veranderingen in het verschiep liggen en hebben daarbij speciale aandacht voor toekomstvisies over beroepskansen en carrièremogelijkheden. In de concluderende paragraaf vergelijken we de bovenstaande resultaten met die uit vorige hoofdstukken, waarbij we speciaal aandacht hebben voor de relatie tussen de beleving van gebeurtenissen op het maatschappelijke en persoonlijke niveau.

5.2 Impact van historische gebeurtenissen op de persoonlijke levensloop

De respondenten van de CentERdata Millennium Enquête is gevraagd of ze (maximaal twee) nationale of wereldwijde gebeurtenissen of veranderingen in de laatste 70 jaar van de twintigste eeuw kunnen noemen die voor hun eigen leven of dat van hun familie bijzonder belangrijk zijn geweest. Zoals we al in hoofdstuk 2 zagen is de Tweede Wereldoorlog volgens Nederlanders de meest bepalende historische gebeurtenis van deze eeuw. Terwijl inwoners van de meeste andere Europese landen al eerder een wereldoorlog letterlijk aan den lijve hadden ervaren, werd het Nederlanders pas met de Tweede Wereldoorlog voor het eerst duidelijk wat effecten van een wereldconflict kunnen zijn. Op het totaal aantal verschillende

gebeurtenissen dat wordt genoemd wordt WO II veruit het meest genoemd. Onder de oudste generaties gebeurt dit, zoals is te verwachten, evident vaker dan onder jongere generaties. Van alle antwoorden van de 65-plussers en van de 55- tot 65-jarigen gaat eenderde over de Tweede Wereldoorlog (op een totaal van ongeveer 30 verschillende onderwerpen bij beide cohorten).

Zoomen we op de antwoorden in dan blijkt een eenvoudig ‘Wereldoorlog 2’ sporadisch te worden gespecificeerd: “Sluiting van de universiteit voor hen die geen loyaliteitsverklaring tegenover de bezetter tekenden” (man, 86 jaar, gepensioneerd), “de joden die bij ons waren ondergedoken” (vrouw, 74 jaar, doet vrijwilligerswerk), “het weghalen van de joodse gemeenschap” (vrouw, 71 jaar, gepensioneerd), “toen mijn vader als krijgsgevangene in het jappenkamp verbleef” (vrouw, 67 jaar, gepensioneerd), “levend van onder een trommelvuur uit gekomen” (man, 69 jaar, gepensioneerd), “voor mijn vrouw dat bijna haar hele familie in de oorlog is vergast door de nazi’s” (man, 57 jaar, arbeidsongeschikt). Soms noemen deze oudere generaties niet zozeer de oorlog zelf, maar “het einde van de 2^e wereldoorlog” (man, 74 jaar, gepensioneerd), “de opbouw van Nederland na de oorlog en de daarop volgende opleving van de economie” (man, 75 jaar, gepensioneerd), “De bevrijding 5 mei 1945: VRIJHEID” (man, 67 jaar, gepensioneerd). Referenties aan de periode van de wederopbouw zijn schaars, ook onder de jongste cohorten van deze oudere generaties (rond de 5% van de antwoorden van de oudste en minder dan 10% van die van de jongste cohorten). Anders dan generatiesociologen menen, ziet slechts een zeer gering deel van de huidige 55-plussers de wederopbouwperiode (of equivalenten als een periode van werken aan welvaart, de opbouw van de verzorgingsstaat met voorzieningen als de AOW en de economische groei in de jaren vijftig), als tekenend voor hun persoonlijk leven.¹ Ook de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië is een opvallend weinig gehoorde saillante gebeurtenis voor deze oudste generaties. Ook weinig frequent, maar ten opzichte van jongere generaties relatief vaak, zijn referenties aan de verbeterde onderwijskansen: “dat door studiebeurs een zoon tot doctor kon promoveren” (vrouw, 73 jaar, doet thuis de huishouding), “democratisering van allerlei zaken, als b.v. onderwijs” (man, 62 jaar, gepensioneerd), “het kunnen studeren ondanks afkomst” (man, 61 jaar, gepensioneerd), “de mogelijkheid om te studeren, ook voor arbeiderskinderen” (vrouw, 61 jaar, doet thuis de huishouding), “door de welvaart en voorzieningen konden mijn drie arbeiderskinderen met succes studeren” (man, 59 jaar, chauffeur binnenland transportbedrijf), “ik kreeg als arbeiderskind de kans om na de lagere school verder te leren en daardoor een betere toekomst” (vrouw, 58 jaar, beroep onbekend). Een enkele maal verwijzen de oudste generatiecohorten naar culturele omwentelingen, variërend van “de tweede

wereldoorlog en later de seksuele revolutie” (man, 73 jaar, gepensioneerd) tot “emancipatiebeweging zowel voor vrouwen als voor mannen” (vrouw 68 jaar, gepensioneerd), “discriminatie van vrouwen, werd ontslagen omdat ik ging trouwen (vrouw, 56 jaar, gepensioneerd), “de veranderde opvattingen over seksualiteit, niet meer met als doel de procreatie, maar de recreatie (vrouw, 56 jaar, docent op scholengemeenschap). Wat wel zeer frequent valt te vernemen is een ontbreken van een inhoudelijk antwoord, variërend van een simpel ‘niet dat ik weet’, ‘er is niets bijzonders gebeurd’, tot “weet ik zo direct niet, heb een zeer fijne jeugd gehad en weinig gemerkt van invloeden wereldwijd” (vrouw, 69 jaar, doet thuis de huishouding). Deze ‘weet niet’-antwoorden zijn na de Tweede Wereldoorlog het vaakst te beluisteren (20% van de antwoorden van de oudste en 30% van de antwoorden van de jongste cohort van deze oudere generaties).ⁱⁱ

Onder de 45- tot 55-jarigen, alsmede onder de 35- tot 45-jarigen, daalt het aandeel referenties aan de Tweede Wereldoorlog tot ‘slechts’ één op de zeven antwoorden (ongeveer 15%). De eerste groep blinkt met name uit door ontkennende antwoorden: bijna de helft van het totaal aantal antwoorden van de 45-55-jarigen varieert van ‘weet niet’, ‘niets meegemaakt’ tot ‘geen idee’.ⁱⁱⁱ Er zijn feitelijk geen onderwerpen die er bij dit cohort uitspringen. Naast de tweede Wereldoorlog wordt een totaal aantal van rond de veertig onderwerpen genoemd (van ‘Indië’, ‘Hongaarse Opstand’, ‘positie van de arbeider’ tot ‘Parijs 1968’), maar elk van deze onderwerpen heeft een zeer minimale aanhang (wordt gemiddeld hooguit drie of vier keer genoemd). Nieuwe thema’s, nieuw ten opzichte van de oudere cohorten, zijn de emigratiegolf, de dood van Kennedy en Martin Luther King, verwante begrippen rondom het hierboven genoemde Parijs 1968 (flower power, provo, kabouters), de Koude Oorlog, een enkele muziekgroep (The Rolling Stones) en, zoals was te verwachten, “mijn ontmoetingen met oosterse filosofieën en denkrichtingen met Krishna Murti als exponent” (man, 48 jaar, produktiemedewerker). Ook deze nieuwe thema’s worden overigens door zeer weinigen genoemd. De voor deze cohorten typische sociale gebeurtenissen, bij voorbeeld de altijd als zo bijzonder revolutionair gepresenteerde culturele omwentelingen van eind jaren zestig/begin jaren zeventig en dito protesten tegen het gezag, de universitaire organisatie of Vietnam, komen niet aan de orde. Onder de 35-45-jarigen is het niet veel anders. De 35-45-jarigen zijn de voorlopige uitblinkers in de ‘weet niet’-antwoorden (meer dan de helft van hun antwoorden).^{iv} De resterende antwoorden zijn, behalve aan de Tweede Wereldoorlog (zoals gezegd ongeveer 15% van de antwoorden), gewijd aan bijna 40 verschillende thema’s en opnieuw zijn er nauwelijks onderwerpen te noemen die vaak worden genoemd. Slechts drie antwoorden verwijzen direct naar de ‘woelige jaren zestig’: “De jaren 60: ik kwam uit een

beschermd milieu en alle normen en waarden werden opnieuw bepaald” (vrouw, 43 jaar, administratief medewerker bij een uitzendbureau), “de economische welvaart in Nederland, flower-powerperiode” (man, 38 jaar, assistent-accountant), “De Jaren Zestig” (man, 37 jaar, afdelingsdirecteur bank). Er zijn nog wel een beperkt aantal indirecte verwijzingen, waarbij gerefereerd wordt aan het verdwijnen van de verzuiling, aan zelfontplooiingsmogelijkheden, aan de emancipatie van homoseksuelen, e.d., maar gezegd moet worden dat ook deze indirecte referenties weinig te lezen zijn. Relatief vaak (maar nog slechts een aandeel van 5% van alle antwoorden) worden thema’s rondom informatie- en communicatietechnologie genoemd. Nieuwe thema’s, thema’s die we voor het eerst bij dit cohort vinden (en ook bij de 16-34-jarigen: zie verder), zijn de bedrijfssluitingen, de ontslagen en de crisis van de jaren tachtig: “Sluiting mijnen, sluiting expeditiecentra ptt post” (man, 38 jaar, medewerker ptt post), “het opheffen van de Fokkerfabriek” (vrouw, 38 jaar, media- en bibliothecaris scholengemeenschap). Echter, ook deze voor een ‘verloren generatie’ typische thema’s worden zeer weinig genoemd.

Ook onder de jongste cohorten (16-34-jarigen) leeft de Tweede Wereldoorlog, zelfs iets meer dan onder de middengeneratie (35-55-jarigen). In één op de zes antwoorden (rond de 18%) van deze generatie wordt een directe verwijzing gemaakt naar WO II als dé gebeurtenis die een gewichtige impact op de eigen persoonlijke of familiegeschiedenis heeft gehad, soms met enige aarzeling (“Ik denk dat de oorlog belangrijk is geweest”, vrouw, 31 jaar, doet thuis de huishouding) en uiteraard vaker ‘in commissie’, dat wil zeggen eerder als belangrijk voor de familiegeschiedenis dan voor hun eigen persoonlijk leven: “Het eind van de oorlog, want zo konden de joden bij mijn opa en oma naar huis toe” (vrouw, 34 jaar, doet thuis de huishouding), “mijn moeder heeft het bombardement van Rotterdam meegemaakt” (man, 31 jaar, stekkeraar/sjorder), “de Tweede Wereldoorlog kostte mij mijn opa” (man, 30 jaar, beeldbandredacteur omroepbedrijf), “mijn ouders hebben alle twee de Tweede Wereldoorlog meegemaakt” (vrouw, 26 jaar, afdelingshoofd supermarktbedrijf). De jongste generatie is absolute winnaar in het vermelden van ‘kleinere’ sociale events. Naast de elfstedentocht, enkele popartiesten (zoals Elvis Presley en Kurt Cobain), noemt de volgende respondent in één adem: “De uitvinding van de Lego-steentjes en part-time werken” (vrouw, 20 jaar, scholier/student). Nog vaker zegt de jongste generatie geen antwoord te weten: rond de 56% van de antwoorden hebben deze strekking.^v Tot slot, worden er naast WO II door de 16-34-jarigen een totaal aantal van bijna 50 verschillende onderwerpen genoemd (waaronder de computer, de economische crisis van de jaren tachtig, de val van de Berlijnse muur, democratie, emancipatie, mobiliteit, de afschaffing van de dienstplicht, de euro, de ov-

jaarkaart, etc.), waarbij er nauwelijks enkele te noemen zijn, behalve wellicht de computer (5% van de antwoorden), die vaker dan eens genoemd worden.

Als vervolg op de vraag naar de historische gebeurtenissen die een belangrijke invloed hebben gehad op het persoonlijke leven of op dat van de familie is gevraagd wat deze invloed precies inhoudt. De antwoorden zijn indrukwekkend. Men schildert ingrijpende en niet zelden zelfs traumatische effecten van de ‘grote maatschappelijke gebeurtenissen’ in het private domein. We presenteren hier enkele sterke citaten en vatten dan de algehele strekking samen. De Tweede Wereldoorlog is voor alle Nederlanders, van welke geboortecohort dan ook, hét saillante historische thema van deze eeuw, ook als het gaat om effecten op het persoonlijk leven. De oudere cohorten hebben vooral pijnlijke, maar soms ook opwekkende persoonlijke ervaringen met de oorlog: “ik weigerde de loyaliteitsverklaring te tekenen en moest mij derhalve melden om tewerkgesteld te worden in het vijandelijke Duitsland of onderduiken. Dat laatste deed ik (...) in een huisartsenpraktijk waardoor de maatschappelijke schijn werd gewekt reeds arts te zijn en derhalve ongemoeid werd gelaten...ik leerde er mijn latere vrouw kennen met wie ik thans meer dan 50 jaar getrouwd ben” (man, 86 jaar, gepensioneerd), “WO 2 betekende oorlog, daarna een ander beroep zoeken (ik was militair), krijgsgevangenschap, ontsnapping, vlucht naar Engeland, verder militaire dienst overzee...Na de oorlog opnieuw onder onzekere omstandigheden leven, nu in Indonesië” (man, 80 jaar, gepensioneerd), “de dood van mijn vader in Neuengamme” (man, 78 jaar, gepensioneerd), “...bevrijding uit het Jappenkamp (man, 71 jaar, gepensioneerd), “mijn broer is in die oorlog omgekomen, vader heeft in concentratiekampen gezeten, maar is gelukkig weer thuis gekomen” (man, 65 jaar, gepensioneerd), “mijn vader werd in 1944 gefusilleerd, hetgeen grote invloed heeft gehad op het leven van mijn moeder, mijn broer en zusje en mijzelf” (vrouw, 59 jaar, juridisch assistent toerisme-organisatie), “1. moeders familie vermoord 2. vaders leven verwoest” (man, 45 jaar, applicatiebeheerder). Een enkel keer geven de oudere cohorten duidelijk aan in psychisch of sociaal opzicht aan de gevolgen van de oorlog te lijden, vooral omdat ze die in hun ‘mooiste levensjaren’, de formatieve jaren, meemaakten. “Tussen mijn 18^e en 23^e jaar was het oorlog, dit zijn de jaren waarin een belangrijke basis wordt gelegd voor je verdere leven, het worden vaak ‘de mooiste jaren van je leven’ genoemd; deze jaren hebben een wrange bijmaak gekregen” (man, 77 jaar, gepensioneerd), “door plaatsing tijdens de oorlog is mijn jeugd totaal verpest en heb zoveel dood en verderf meegemaakt dat ik er tot op heden last van heb” (man, 76 jaar, gepensioneerd), “Het is aan iemand die het niet heeft meegemaakt niet uit te leggen wat het betekent jarenlang onderworpen te zijn aan gemene overheersers, vooral een

knul die het van zijn 15^e tot 20^e jaar meegemaakt heeft is dan blij dat er bevrijders komen” (man, 74 jaar, gepensioneerd), “in mijn woonplaats van destijds was de oorlog zeer hevig en ingrijpend. Ik vergeet nooit hoe radeloos en angstig mijn ouders waren. Voor een kind is dat een indringende ervaring” (man, 60 jaar, gepensioneerd). Als er duidelijke negatieve effecten aangewezen worden dan doelt men veelal op de extra moeite die men, soms door een studieonderbreking, moest doen om aan het werk te komen, bij voorbeeld: “Op het eind van de oorlog was ik 17 jaar. Ik moest toen onderduiken. Als soldaat naar Indië (ruim 3 jaar), waardoor ik in het burgerleven een behoorlijke achterstand opliep. Dat heeft jarenlang (20 tot 30 jaar) geduurd)” (man, 73 jaar, doet vrijwilligerswerk) of meer algemeen “...ons gezin viel uiteen, maar kwam gelukkig weer bijeen, na 1945. Een menselijke ontwikkeling stagneert in tijden van oorlog” (vrouw, 68 jaar, gepensioneerd).

De oudere generatie is openlijker in het duiden van positieve effecten van de oorlog dan negatieve. Menigmaal memoreren de 65-plussers het geleerd hebben voort te leven en te relativeren, het hebben van een positieve instelling, de verkregen bredere kijk op het leven, het tegen een stootje kunnen, de hulpvaardigheid, het vertrouwen op vriendschap en solidariteit, de saamhorigheid binnen de familie, een verhoogde betrokkenheid bij huidige vergelijkbare situaties, het geleerd hebben wat de waarde van ‘vrijheid’ is, etc. als positieve effecten. Een fraai voorbeeld: “De tijd van de bezetting heeft mede mijn jeugd beïnvloed en mijn vorming voor mijn verdere leven. Het heeft mijn houding bepaald t.o.v. de waarde van de ‘vrijheid’ als een kostbaar goed, dat we niet moeten inruilen voor losbandigheid en normloosheid. Daardoor had ik moeite met het losse levensgevoel van de jaren zestig” (man, 68 jaar, gepensioneerd). En: “vrijheid – bevrijding van angst, geweld en honger na 5 mei 1945, is voor mij het mooiste moment en geeft mij voortdurend het gevoel van een bezit dat je zeer moet koesteren” (man, 67 jaar, gepensioneerd).

Het einde van de oorlog en de wederopbouwperiode worden niet zelden als een zegen gezien, ook op het persoonlijke vlak: “...in de jaren vijftig ondervond ik de heilzame werking van de wederopbouw. Geen jaren van dufheid, maar hard werken en optimisme over de toekomst. Dat de emancipatiebeweging mij heeft gevormd is zacht uitgedrukt. Ik heb er op zijn minst mijn levenslange economische zelfstandigheid aan te danken” (vrouw, 68 jaar, doet thuis de huishouding), “door het harden werken van mijn groot- en ouders hebben ze mij en wij weer onze kinderen de waarden van alles en geen verkwisting geleerd; daardoor en door hun studies hebben onze kinderen nu uitstekende banen en wij een prima vuttersbestaan. Dit alles is niet aan komen waaien” (vrouw, 59 jaar, doet thuis de huishouding). Soms zitten er nadelige effecten aan de periode van zuinigheid: “mijn moeder gooit nooit eten weg: mijn

vader is er dik en ongezond door geworden” (vrouw, 25 jaar, lerares scholengemeenschap). Ook bij andere onderwerpen, zoals de verbeterde sociale voorzieningen, de toegenomen welvaart, de verruimde studiemogelijkheden, de grotere mobiliteit en invloed van de media, halen de oudere cohorten met graagte aan dat deze ontwikkelingen een verbreding van de horizon hebben betekend en minder afhankelijkheid inhield: “Als wij als vier schoolvriendinnen samen in een auto onderweg zijn, zeggen wij tegen elkaar ‘dat hadden wij vroeger niet gedacht’” (vrouw, 73 jaar, doet thuis de huishouding).

Af en toe komen respondenten met een citaat waarin de relatie tussen gebeurtenissen op maatschappelijk niveau en op het persoonlijke vlak buitengewoon treffend tot uitdrukking komt: “N.a.v. het 2^e Vaticaans Concilie was mijn priesteropleiding gericht op ingrijpende vernieuwingen in de r.k. kerk... door Rome en de Nederlandse bisschoppen werd hard aan de noodrem getrokken. De in gang gezette ontwikkeling werd zodanig geblokkeerd, dat ik voor mij persoonlijk geen andere oplossing zag dan het priesterambt te verruilen voor een profane ambtelijke baan” (man, 63 jaar, gepensioneerd) of “bij de inval van Rusland in Hongarije was ik een jaar of veertien. Het was voor het eerst dat er meer op de wereld was dan een beschut tienerleven. Dat anderen met geweld (veelal jonge mensen) geen recht gaven op hun eigen leven” (vrouw, 57 jaar, doet vrijwilligerswerk). En: “...Vietnam: dit conflict maakte mij politiek en algemeen maatschappelijk bewust. De conflicten die daaruit voortvloeiden hebben mij persoonlijk gevormd” (man, 59 jaar, vakgroepopleider lerarenopleiding hogeschool), “...De Cuba-crisis heeft mijn studiekeuze radicaal veranderd; was de reden dat ik niet naar Delft ging maar naar Politieke Wetenschappen in Amsterdam” (vrouw, 55 jaar, universitair docent), “door het uitbreken van het HIV-virus en de uitvinding van ziekteremmers is mijn leven sterk veranderd...eerst heb ik mijn vriend verloren...later bleek ik zelf seropositief en begonnen bij mij gezondheidsklachten...nu volledig arbeidsongeschikt...met de hulp van de nieuwste HIV-remmers, familie en vrienden gaat het weer goed” (man, 53 jaar, arbeidsongeschikt), “als er geen suffragettes waren geweest zouden we nog niet zo ver gekomen zijn als nu...ik heb zelf nog op een apart meisjes-lyceum gezeten en ik vind dat mijn kinderen geboft hebben dat zij gewoon met jongens zijn opgegroeid” (vrouw, 52 jaar, bezigheden onbekend). “...kreeg in 1959 de kans om op kostschool het gymnasium te volgen en daarna een medicijnenstudie. Mijn vader had daarover vooruitstrevende ideeën. Alle meisjes uit mijn klas gingen toen naar de huishoudschool en een enkele bevoorrechte naar de ULO” (vrouw, 52 jaar, jeugdarts gemeente), “Als vrouw heb ik nu een volledige baan en ben op mijn vijftigste kostwinner. Dat was vroeger ondenkbaar...” (vrouw, 51 jaar, docent maatschappijleer), “Mijn hele kijk op

normen en waarden, zoals gezag, seksualiteit, opvoeding, rol man en vrouw werd anders door de opkomst van de hippiecultuur” (man, 46 jaar, sectiehoofd verzekeringsmaatschappij).

De voornoemde antwoorden zijn afkomstig van mensen met een relatief hoge opleiding en ook relatief zeldzaam. De meesten, ongeacht opleidingsniveau, volstaan met soms tamelijk obligate, zij het daarom niet minder treffende antwoorden: b.v. dat men er door de mogelijkheid om door te leren een “vrij onbezorgde leefstijl opna kon houden” (man, 53 jaar, wachtchef oliemaatschappij), dat men door het doorbreken van taboes er “meer begrip is om vrijelijk te communiceren over seks e.d.” (vrouw, 53 jaar, staffunctionaris gezondheidsinstelling), dat men door de wederopbouw en de jaren zestig kon “stijgen op de maatschappelijke ladder...ontworstelen uit klein-burgerlijke verzuilde samenleving (man, 47 jaar, voorlichter/medewerker lichamelijk gehandicapten) of door de televisie en computer “is mijn jeugd verrijkt en de manier van studeren en ordenen van informatie verbeterd” (man, 45 jaar, verpleegkundige), “de landing op de maan vond ik zelf een keerpunt: iets dat onmogelijk leek, bleek werkelijk te kunnen. Gevolg hiervan is dat je nu denkt dat niets meer onmogelijk is” (man, 44 jaar, medewerker politiebasiszorg) en over de verbeterde medische kennis “als er op het gebied van kanker niet zoveel onderzocht was over de hele wereld, dan had ik nu niet dit interview kunnen doen, dan was ik overleden” (vrouw, 38 jaar, doet thuis de huishouding). De jongere generaties verwijzen verder zeer vaak op indirecte effecten van opnieuw de oorlogservaringen van de eigen ouders. Eén voorbeeld volstaat: “als je een oorlog hebt meegemaakt, dan kom je daar niet zonder littekens uit. Mijn ouders zijn ook grootgebracht met een visie van hard werken en jezelf redden, dat hebben ze ook overgebracht op hun kinderen” (vrouw, 43 jaar, doet thuis de huishouding). Niet alleen het arbeidsethos, ook de visies op onder andere oorlog, onenigheid, discriminatie, gezag, op alles en iedereen die ‘anders’ is, lijken volgens de respondenten dermate beïnvloed dat de Tweede Wereldoorlog een erfenis is geworden die ook jongere generaties niet los laat. Ook valt bij de jongste generaties het persoonlijke contact op dat ze als gevolg van wereld- of nationale gebeurtenissen sterk waarderen. Een treffend voorbeeld: “Internet wordt steeds belangrijker voor mij: contact met anderen. Ook het einde van de Sovjet-Unie. Velen zeiden altijd dat er een derde-wereldoorlog kwam. Op een gegeven moment bestond onze vijand niet meer. Ik ging op reis naar Rusland en een Russin kwam bij ons op bezoek” (vrouw, 33 jaar, administratief medewerker bibliotheekdienst). Tot slot een gelukkig mens: “Ik ben homo, dus lijkt me logisch dat ik de ‘voortschrijdende’ homo-emancipatie toejuich. Ik kan meer mezelf zijn en ‘uitkomen voor mijn gaardheid’. Of het nog niet genoeg is ben ik ook nog eens

pacifist en zodoende (weer vanzelfsprekend) erg blij met de afschaffing van de dienstplicht: ‘Joepie’ zou ik willen zeggen” (man, 29 jaar, zoekt voor het eerst werk).

5.3 Verwachtingen over het persoonlijke leven

De invloed van de belangrijke historische momenten van de twintigste eeuw op het persoonlijk leven komt in het bovenstaande sprekend tot uitdrukking. De vraag is hoe Nederlanders door deze sterke indrukken naar de toekomst van hun persoonlijke leven kijken. Vrijwel direct bij de start van de CentERdata Millennium Enquête is Nederlanders gevraagd of zij optimistisch of pessimistisch zijn over hun persoonlijke toekomst. Daarnaast is gevraagd hoe zij denken dat andere Nederlanders hun eigen persoonlijke toekomst zien. Tabel 5.1 vat het optimisme van de Nederlander over het eigen leven in cijfers.

Tabel 5.1 Optimisme over het persoonlijke leven in de volgende eeuw (N=1391)

%	over eigen leven	Nederlanders volgens Nederlanders
1 zeer optimistisch	4	0
2 optimistisch	49	25
3 niet optimistisch/niet pessimistisch	30	33
4 pessimistisch	6	4
5 zeer pessimistisch	1	0
6 nooit over nagedacht	10	38
gemiddelde (1-5)	2,5	2,7
standaarddeviatie	0,7	0,6

Een krappe meerderheid is optimistisch over de toekomst van het eigen persoonlijke leven. Eenderde houdt zich met een neutrale keuze op de vlakte. Echt pessimistisch is slechts 7% van de Nederlanders. Jongeren zijn evident optimistischer dan ouderen. De inschatting van de persoonlijke toekomstverwachtingen van andere Nederlanders blijkt een moeilijke opgave. Bijna vier op de tien respondenten geeft aan hierover nooit te hebben nagedacht. Nederlanders vullen naarmate ze ouder zijn de verwachtingen van andere Nederlanders pessimistischer in. Vergelijken we de eigen toekomstverwachting en de inschatting van de toekomst van de ander dan denken Nederlanders dat anderen een pessimistischer persoonlijk toekomstbeeld hebben dan zijzelf. Er is een samenhang tussen de oordelen over het eigen leven en de inschatting van de ander in dit verband: als men optimistisch is over de eigen toekomst denkt

men dat ook anderen zo tegen hun toekomst aankijken (en vice versa).^{vi} Even voordat de persoonlijke toekomstsentimenten aan bod kwamen in de CentERdata Millennium Enquête hadden Nederlanders hun oordeel gegeven over de toekomst van de Nederlandse samenleving (zie Hoofdstuk 3, tabel 3.1). Een vergelijking van de cijfers uit beide tabellen toont aan dat Nederlanders optimistischer zijn over de toekomst van het eigen leven dan over de toekomst van Nederland (54% tegen 42%). Er blijkt eveneens een evidente en sterk positieve relatie tussen het maatschappelijke en persoonlijke toekomstperspectief te bestaan: hoe optimistischer Nederlanders zijn over het eigen leven, des te optimistischer schatten zij de toekomst van de samenleving als zodanig in (en andersom).^{vii}

Opnieuw kregen de respondenten de gelegenheid in eigen woorden hun optimisme of pessimisme over hun persoonlijke toekomst toe te lichten. Ook op de deze plaats starten we met de optimisten (een kleine meerderheid van de Nederlanders). De oudere cohorten onder hen geven blijkt van een “optimistische aard en optimistische levensstijl (en daardoor) geniet ik volop van het leven en de wereld om me heen” (man, 59 jaar, gepensioneerd), zien “voorlopig geen grote verslechtingen” (man, 78 jaar, gepensioneerd), verwachten dat hun “leven rustig en prettig zal verlopen” (man, 78 jaar, gepensioneerd) of wijten hun optimisme gewoon aan “een stukje vertrouwen in de toekomst” (man, 71 jaar, gepensioneerd). En: “optimistisch want pessimisme verbetert nergens iets” (man, 77 jaar, gepensioneerd), “ik ben nu een gelukkig mens, tegenslagen heeft een ieder, ook in de volgende eeuw: de schouders eronder” (man, 68 jaar, gepensioneerd), “onze generatie (van voor 1940) heeft hard gewerkt en in de periode 1968-1978 goed verdiend, waarvan we nog steeds profiteren” (vrouw, 66 jaar, doet thuis de huishouding), “ik ben gezond en het gaat mijn naar den vleze en zolang die situatie voortduurt ben ik optimistisch” (man, 65 jaar, gepensioneerd). De iets jongere cohorten vertrouwen op een prettige pensioenperiode in de volgende eeuw, “door de goede mogelijkheden in ons land een plezierig vooruitzicht” (man, 59 jaar, algeheel onderhoudsman), en zeggen daarnaast vaak dat de “financiële zaken goed geregeld (zijn), de familiebanden meer dan goed, alle fundamenten goed geworteld” (man, 54 jaar, verkoopleidingevende grafkistenfabriek). Een enkele kanttekening: “materieel hebben wij nu en in de toekomst niets de klagen, hoewel de werkdruk niet mag toenemen” (man, 55 jaar, adviseur bij assurantiebedrijf). De veertigers benadrukken vaak ervaringen waardoor ze persoonlijk rijker, meer in balans zijn geraakt en zich aan ‘de knoppen’ voelen zitten: “ik ben bezig mij een andere levensstijl aan te passen, wat je moet beseffen wordt je vanzelf aangereikt! Ik richt me puur op hoe ik mezelf wil voelen en dat is: gelukkig, ontspannen en

stress-vermijndend. De eerste 50 jaar heb ik me ontwikkeld en de volgende 50 jaar ga ik genieten. Ik ga namelijk voor de 100 jaar” (vrouw, 50 jaar, medisch analiste in streekziekenhuis), “ik ben wijzer, gebalanceerder en weet veel meer wat ik nog wil doen” (vrouw, 48 jaar, arbeidsongeschikt), “ik kan behoorlijk invloed uitoefenen op mijn eigen leven en ik verwacht dat dat zo zal blijven...ik voel me meester van mijn eigen lot” (man, 44 jaar, organisatieadviseur bankiersbedrijf). De dertigers lijken niets dan groots geluk voor zich te zien: “op dit moment ben ik gelukkig en ik heb de laatste jaren gemerkt dat ik gelukkiger wordt naarmate ik ouder word. Ik heb er vertrouwen in dat deze ontwikkeling zich voortzet. Bovendien heb ik het plan om qua werk vanaf mijn 45ste rustiger aan te gaan doen” (vrouw, 39 jaar, eigen bedrijf), “de economie gaat goed en blijft mijns inziens goed draaien, ikzelf begin waarschijnlijk een eigen bedrijf, wat ik helemaal zie zitten” (man, 37 jaar, projectmanager informatica), “ik ben gelukkig getrouwd en heb twee lieve kinderen. Ik heb werk waarin ik me thuis voel en ik woon in een prettige leefomgeving. Zowaar de voorwaarden voor een goed leven in de volgende eeuw” (man, 35 jaar, administratief medewerker koninklijke marine), “dat ligt aan de omstandigheden waarin ik nu verkeer: geweldige partner, leuk werk met plezierige collega’s, een veel te klein huis waar op (hopelijk korte) termijn verandering in zal komen...mijn gevoel is: dat kan niet stuk!” (vrouw, 33 jaar, adviseur rechtspositie en arbeidsvoorwaarden bij een gemeente), “als dertiger sta ik volop in het leven. Ik ben opgeleid, heb een gezin, ken geen echte armoede, heb alle gemakken van elektrische apparatuur en wetenschap” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding). Hetzelfde geldt feitelijk voor de nog jongere Nederlanders: “ik heb alles wat mijn hartje begeert” (man, 27 jaar, ijzervlechter/lasser), “eindelijk die vaste baan, genoeg werk en inkomen” (man, 24 jaar, voorheen uitzendkracht luchthavenbedrijf) “het gaat steeds beter met me, ik studeer volgende maand af, heb inmiddels een goede baan om mee te beginnen, mijn carrière kan alleen maar groeien, ik heb goede toekomstperspectieven en ben gezond!” (man, 24 jaar, scholier/student), “ik ben zeer optimistisch omdat ik ga studeren en daar heb ik veel zin in. Ook heb ik een heel erg lieve en te gekke vriend met wie ik hoop te trouwen en van wie ik hoop kinderen te krijgen. Ik zie mijn leven helemaal zitten. Verder heb ik goede banden met al mijn gezinsleden en een paar hele goeie vrienden. Ik wordt steeds optimistischer!” (vrouw, 22 jaar, scholier/student), “de vooruitzichten zijn goed, ik heb het nu goed en als je er iets van wil maken, dan is toch ook wel belangrijk dat je optimistisch bent, lijkt me” (man, 18 jaar, scholier/student), “je wordt volwassen en het gaat goed met de Nederlandse economie dus je krijgt een hoop kansen” (man, 16 jaar, scholier/student).

De mensen die de neutrale categorie (niet optimistisch/niet pessimistisch) kozen, zeggen haast zonder uitzondering geen reden te zien dat er in de volgende eeuw grote veranderingen in hun persoonlijk leven zullen optreden: ze 'zien wel' wat er op hen afkomt. De dertigers en veertigers onder hen zijn toch wel wat bezorgd en dat heeft zonder uitzondering met werk te maken: "als flexwerker, zie ik weinig veranderingen ten goede, vooral binnen mijn gebied (de wetenschap) en heeft consequenties voor de lange termijn, zelf voor je pensioen zorgen b.v." (man, 40 jaar, beroep onbekend), "omdat ik momenteel geen vaste baan heb" (man, 39 jaar, werknemer buitendienst groenvoorziening), "onzekerheid over werkgelegenheid in de volgende eeuw" (man, 39 jaar, scholier/student), "mijn man raakt dit jaar zijn baan kwijt" (vrouw, 38 jaar, doet thuis de huishouding), "ik denk dat de individuele werknemer een onzekere tijd tegemoet gaat en welvaart niet meer zo vanzelfsprekend is" (man, 34 jaar, videoreparatietechnicus electronicaverhuurbedrijf). Toch is ook de meerderheid van deze cohorten vaak even kort van stof als oudere of jongere: ze weten het niet omdat "ik van dag tot dag leef en wel zie wat me te wachten staat" (vrouw, 32 jaar, tandartsassistente) of omdat "ik nauwelijks nadenk over de toekomst" (man, 31 jaar, zoekt voor het eerst werk).

Slechts 7% van de Nederlanders is pessimistisch of zelfs zeer pessimistisch over de persoonlijke toekomst. Pessimisten zijn voornamelijk ouderen en knagen opnieuw duchtig aan het imago van Nederlanders van tolerantie en openheid voor vreemde culturen. De eerste pessimistische respondent: "Het zal voor Nederlanders moeilijk worden zich tussen al de buitenlanders te kunnen handhaven" (vrouw, 86 jaar, doet thuis de huishouding) en "Pessimistisch a) omdat mijn leven in de volgende eeuw niet lang zal zijn, b) Nederland te lang over besluiten doet (inspraakprocedures), c) Nederland onvoldoende erkent dat het een klein land is, ook t.a.v. Europa, d) Nederland te vol raakt en alles in de Randstad moet gebeuren, en e) oplossingen voor zich uitschuift: de kool en de geit spaart (man, 67 jaar, gepensioneerd), "zoals reeds aangegeven past de buitenlander zich niet aan. De kosten voor asiel, gezondheidszorg en sociale voorzieningen zullen de pan uitrijzen en niet meer betaalbaar zijn...alles wordt duurder" (man, 67 jaar gepensioneerd), "met echte Nederlanders wordt geen rekening meer gehouden, alles staat in het teken van andere groepen mensen die hier massaal worden toegelaten" (man, 55 jaar, doet thuis de huishouding). Ook angst voor de toekomst van de AOW, andere sociale voorzieningen en de gezondheidszorg speelt een rol: "ik ben 63 jaar en sedert korte tijd hoor ik steeds meer stemmen uit de regering dat de AOW onbetaalbaar wordt. Ik heb daar mijn hele leven voor betaald en ben te oud om een aanvullend pensioen op te bouwen" (man, 63 jaar, gepensioneerd), "omdat de prijzen flink zullen stijgen en uitkeringen flink achter zullen blijven" (man, 57 jaar, arbeidsongeschikt) "ik maak me

zorgen over de AOW-uitkering...ook de ontwikkeling voor de ouderenzorg baart me zorgen” (man, 54 jaar, hoofd interne controle handelsmaatschappij), “als ik zie hoeveel moeite het ons heeft gekost om onze oude moeder na een hopeloos te kort schietende thuiszorg, via ziekenhuis, bejaardentehuis in een verzorgingstehuis te krijgen, hoe daar door de voortdurende bezuinigingen een groot gebrek is aan goed en deskundig personeel en mensen ook daar weer aan hun lot worden overgelaten, dan ben ik pessimistisch voor de tijd dat ik 80+ ben” (man, 52 jaar, technisch coördinator automatenbedrijf), “met de naoorlogse grijze golf zullen de ziekenhuizen en oude-van-dagenvoorzieningen steeds drukker worden en overbelast, ook zal ik steeds minder mee kunnen in de techniek en worden mijn inkomsten minder dan ze al zijn; om te huilen dus: snik” (man, 49 jaar, zoekt werk na baanverlies), “geen baan, geen vooruitzicht, de sociale lasten zijn blijkbaar niet meer op te brengen en zijn er geen plekken waar wij, sociale minkukels en hulpbehoevenden, naar toe kunnen als onze huisjes en medicijnen te duur worden en dus staan we ergens in het eerste kwartaal van de volgende eeuw waarschijnlijk op straat” (vrouw, 48 jaar, arbeidsongeschikt), “ik denk dat de sociale voorzieningen sterk zullen dalen” (man, 46 jaar, 1^e monteur autobedrijf), “het zal erg moeilijk worden om met de overheid waarmee wij de 21^e eeuw in gaan voor een lulletje als mij het hoofd voor mij en mijn gezin boven water te houden” (man, 44 jaar, technisch inspecteur), “meer vergrijzing, aantasting sociale zekerheid” (man, 37 jaar, arbeidsongeschikt), “het verschil tussen arm en rijk wordt alleen maar groter en roept men dit terug te dringen, maar dat is alleen maar een zoethoudertje (denk aan scholen, dat is zowat voor de arbeider niet meer te betalen, denk aan klassejustitie” (man, 31 jaar, wachtmeester bij de cavalerie). De zeer pessimistische ouderen zijn bang voor de dood: “perspectief is er niet of het moet zijn dat de zes planken eerder komen dan het verpleeghuis” (man, 75 jaar, doet vrijwilligerswerk). Tot slot de enige twee zeer pessimistische jonge Nederlanders: “ik denk dat de wereld in 2000 vergaat” (man, 30 jaar, bezigheden onbekend) en “door de veroudering komen er problemen met pensioenregelingen, enz.” (vrouw, 20 jaar, scholier/student).

5.4 De balans tussen werk en privé

Op een geheel andere plaats in de CentERdata Millennium Enquête zijn we nagegaan of Nederlanders veranderingen in het persoonlijk leven verwachten. Wellicht dat men hierin aanleiding tot optimisme of pessimisme ziet. Eerder zagen we al dat de meerderheid van de Nederlanders niet verder dan tien jaar vooruit kijkt. We hebben, hierop anticiperend, de

respondenten gevraagd op welke domeinen, zoals relaties, beroep en de combinatie werk-gezin, er in hun eigen leven tussen nu en tien jaar eventueel veranderingen optreden. Vervolgens is respondenten gevraagd op welke van deze domeinen de veranderingen het sterkst zijn. Tabel 5.2 rapporteert de uitkomsten.

Tabel 5.2 Levensdomeinen waarop tussen nu en 10 jaar veranderingen optreden

	% (heel sterk	% nauwe- lijks	% (heel) niet	gemid- delde	stan- daardde- viatie	% sterkst
- relatie, huwelijk en gezin	28	38	33	3,0	1,1	21
- seksuele leven	21	49	30	3,1	0,9	3
- huisvesting	24	41	36	3,1	1,0	12
- inkomen	26	54	20	2,9	0,8	11
- vermogen- en bezitvorming	25	53	22	3,0	0,9	4
- eigen persoonlijkheid	14	56	30	3,2	0,9	7
- vrije tijd	23	53	24	3,0	0,9	9
- opvoeding van kinderen	28	36	36	3,2	1,1	10
- opleiding/scholing	25	38	37	3,2	1,1	6
- beroep/werk	29	38	32	3,1	1,1	10
- combinatie werk-gezinsleven	27	40	34	3,1	1,1	8

Op alle verschillende domeinen zijn het minderheden die binnen nu en tien jaar een sterke of heel sterke veranderingen verwachten. Nergens is het aandeel Nederlanders dat in deze mate veranderingen verwacht groter dan eenderde. Het zijn, lettend op de gemiddelden, het inkomen, de vermogens- en bezitvorming, de vrijetijd en het domein van relaties, huwelijk en gezin waarvan men eerder zegt veranderingen te verwachten dan van andere domeinen. Op dit laatste domein, dat van relaties, huwelijk en gezin, verwachten Nederlanders, als ze uit alle domeinen moeten kiezen, ook de sterkste verandering tussen nu en tien jaar. Zonder uitzondering zijn er op de domeinen sterke onderscheidingen tussen jongere en oudere Nederlanders. Of het nu om veranderingen in het relatiedomein, op het inkomensvlak of met betrekking tot beroep of de combinatie werk-gezinsleven gaat, steeds zijn het de twee jongste cohorten (16-19- en 20-34-jarigen) die turbulente toekomst voorzien, het alleroudste cohort (65+) dat geen verandering tegemoet zegt te zien en de twee middencohorten (35-49- en 50-64-jarigen) die eensluidend nauwelijks nog veranderingen voorspellen. Ook het domein dat als het sterkst veranderlijk wordt geïdentificeerd verschilt sterk per leeftijdsgroep. De 16-19-jarigen kiezen in groten getale voor het domein 'opleiding en scholing'(45%), de 20-34-jarigen voor relatie, huwelijk en gezin (35%), de 35-49- en de 50-64-jarigen zijn sterk verspreid over bijna alle domeinen (met lichte voorkeuren voor relatie, huwelijk en gezin en opvoeding voor de

35-49- en voor relatie, huwelijk en gezin, vrijetijd en inkomen voor de 50-64-jarigen) en de alleroudste (65+) voorzien de sterkste veranderingen op het vlak van huisvesting, relatie, huwelijk en gezin en de eigen persoonlijkheid.

Uiteraard hebben we de kans niet laten liggen om na deze laatste keuze, het domein waarop men de sterkste verandering verwacht, na te gaan wat de verandering dan is die Nederlanders voorzien. Eenvijfde van de Nederlanders verwacht de sterkste veranderingen op het gebied van relaties, huwelijk en gezin. De oudste generatie lijkt te berusten in een snel naderende dood. Het merendeel van de 65-plussers maakt zich wat dit betreft weinig illusies. Een klein deel van hen hoopt een nieuwe start te maken: “mogelijk een nieuwe relatie” (man, 68 jaar, gepensioneerd), “na vele jaren weduwnaar te zijn geweest, een nieuwe relatie aangegaan” (man, 66 jaar, gepensioneerd), “misschien ga ik in de toekomst samenwonen” (vrouw, 65 jaar, doet thuis de huishouding). Zowel de dood als nieuwe relaties behoren tot de reacties van de 55-65-jarigen, een enkeling wijst er op dat de eigen kinderen zelf weer kinderen krijgen en dat de eigen kinderen ‘uitvliegen’. De 55-minners maken zich nauwelijks zorgen over de dood. Nederlanders rond de 50 jaar lijken haast met enige opluchting kond te doen dat de kinderen de deur uit zijn, ze daarom meer tijd voor zichzelf hebben en de relatie met de partner een andere invulling krijgt. Ook dienen zich relationele spanningen aan. Enkelen zijn wat dit betreft zeer openhartig: “Precies weet ik het niet, maar waarschijnlijk een echtscheiding” (vrouw, 50 jaar, commercieel medewerkster), “wellicht einde aan mijn huwelijk” (man, 47 jaar, ambtenaar), “ik wil overstappen naar crisisopvang, zodat ik tussendoor meer ruimte voor mezelf heb. Ik heb ruimte nodig” (vrouw, 38 jaar, doet thuis de huishouding), “dat weet ik juist niet, maar tot nu toe hebben we soms flinke ruzies, dus ben ik benieuwd hoe het in de komende jaren zal gaan” (vrouw, 37 jaar, doet thuis de huishouding). Rond het veertigste levensjaar wordt er driftig op het krijgen van nieuwe relaties, of zelfs op het huwelijk gespeculeerd. Onder de veertig worden er ook frequent nieuw verwachte gezinsleden genoemd en wordt meer en meer de hoopvolle verwachting uitgesproken het vrijgezellenbestaan te verruilen voor een leven met een partner plus nazaten. Typisch is: “Hoop juist een relatie te krijgen en kinderen...” (vrouw, 31 jaar, bejaardenverzorgster), en “ik denk dat ik een levenspartner zal tegenkomen en ik waarschijnlijk nog een kind krijg” (vrouw, 30 jaar, maatschappelijk werkster), of directer “vriendin vinden, trouwen en een gezin stichten (man, 22 jaar, scholier/student).

Veranderingen op seksueel gebied zijn het voorland van 40-plussers en mannen. Slechts een handvol 40-minners en een kleine tiental vrouwen noemt dit type veranderingen (op een totaal

van ruim veertig Nederlanders). Kort samengevat komt het erop neer dat ‘het’ gezien de leeftijd ‘niet veel’ meer is en men wat ‘bezadigder’ wordt: “we zijn te oud om op volle toeren door te kunnen gaan” (man, 62 jaar, gepensioneerd). De vrouwen geven, zeer stereotiep wellicht, vaker aan dat hierdoor de kwaliteit van de seksuele beleving of de relatie zelf er niet slechter op hoeft te worden. Tot slot: “ik ga veel meiden wreed nemen” (man, 20 jaar, scholier/student).

Prozaïscher zijn de veranderingen die men op het gebied van huisvesting voorziet. Voor de alleroudste cohorten gaat het dan, zoals is te verwachten om de passage van zelfstandig wonen naar het wonen in groepsverband in “de derde levensfase” (man, 61 jaar, gepensioneerd). Sommige houden nog een slag om de arm: “Gezien mijn leeftijd zou het mogelijk zijn dat ik niet zelfstandig kan blijven wonen, hoewel er nu geen directe reden voor is” (vrouw, 86 jaar, gepensioneerd). De zelfcontrole op de passages op de huisvestingsmarkt zijn duidelijker merkbaar vanaf ongeveer 65 jaar en jonger: het kopen van een (ander) huis of het verhuizen naar rustigere oorden, van klein naar groot (“mijn huis wordt van 32m² vergroot naar 80m² en daar kijk ik erg naar uit”, vrouw, 45 jaar, doet thuis de huishouding) of juist andersom, van een huis naar een appartement of ook juist weer precies omgekeerd. Voor het zogenaamde ‘down-sizing’, het kleiner gaan wonen, omdat kinderen het huis uit gaan (en om te voorkomen dat kinderen die - eindelijk - uit huis zijn de kans te ontnemen terug naar huis te keren, zoals sommige zieners van de huidige tijdgeest voorspellen) is niet veel empirische evidentie. Slechts een enkeling brengt het kleiner gaan wonen in verband met ‘nestverlating’. De jongere cohorten, tussen de 35 en 25 jaar, spreken vooral de hoop uit een koopwoning te kunnen vinden. De enkele jongeren onder 25 jaar die voor dit thema hebben gekozen, lijken uit te zien naar het moment dat ze op zich zelf kunnen wonen.

Een thema waarbij vooral onder oudere generaties enige opwinding ontstaat is de inkomensverandering. De 65-plussers (ruim 10% van diegenen die dit thema noemen) voorzien dat hun inkomen uit AOW en pensioen minder waard wordt en ze er in koopkracht op achteruit gaan (het leven wordt steeds duurder). De 60-64-jarigen, een vijfde van de Nederlanders die dit thema kozen, zien zonder uitzondering op tegen de periode dat ze (vanuit een dienstbetrekking of vut) met pensioen gaan en in de AOW terechtkomen. Een voorbeeld: “over vier jaar zal een pensioenuitkering krijgen en die zal niet zo denderend zijn” (vrouw, 61 jaar, doet thuis de huishouding). Een enkeling verbindt dit aan een prangend generatieprobleem: “het is zeer de vraag of ik kan blijven genieten van mijn AOW/pensioen, zoals dat thans het geval is. Steeds minder werkenden zullen steeds meer belasting moeten opbrengen om de komende generaties ‘ouderen’ te kunnen laten ‘genieten’ van hun ‘oude

dag” (man, 63 jaar, gepensioneerd). Pas bij de 55 jaar zien we de eerste Nederlander (op ongeveer de helft van het aantal mensen dat dit thema kiest) die een inkomensstijging verwacht. Toch blijven dit type optimistische verwachtingen een uitzondering: “ik maak steeds meer uren, waardoor mijn inkomen stijgt en mijn man krijgt binnenkort een hogere functie waardoor hij ook meer gaat verdienen...” (vrouw, 48 jaar, magazijnmedewerker groothandel in enveloppen) of “ik ben bijna afgestudeerd en ga dan op zoek naar een baan. dat zal het einde betekenen van mijn ABW-carière” (vrouw, 45 jaar, scholier/student) en “ik heb een baan binnenkort, dankzij een omscholingscursus. Ik was offsetdrukker en heb me laten omscholen tot DTP’er en mijn stageplek is mijn werkplek geworden” (man, 40 jaar, scholier/student). Vanaf 35 jaar en jonger (toch ook een vijfde van diegenen die voor inkomensverandering als de sterkste verandering kozen) zijn de vooruitzichten bijna onverdeeld positief. Meer werken, promotie naar een hogere functie, het krijgen van een vaste in plaats van een tijdelijke baan en ook “ik zal een diploma hebben en daardoor een goede kans maken op de arbeidsmarkt waardoor ik eindelijk een beter inkomen zal hebben en niet meer afhankelijk ben van de staat” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding) en “ik zal waarschijnlijk een stuk meer verdienen, omdat ik nu onderbetaald wordt voor het werk dat ik doe: herziening hiervan is telkens uitgesteld vanwege eventuele reorganisatie binnen het bedrijf” (vrouw, 28 jaar, webmaster weekbladbedrijf) worden in dat verband genoemd.

Over vermogens- en bezitvormingsveranderingen zijn vergelijkbare geluiden te vernemen. Angst voor geldontwaarding en het niet meer kunnen werken aan het vermogen door ‘het dure leven’ als men niet meer werkt typeren de oudste generatie. De middengeneratie (vanaf ongeveer 55 jaar) noemt de waardeestijging van het eigen huis als blij moment voor de bezits- en vermogensvorming. Bij sommigen kan het niet op: “gezien de financiële vooruitzichten van onze ‘economische eenheid’ is een vertienvoudiging van ons vermogen een reële mogelijkheid (man, 45 jaar, docent scholengemeenschap). De weinigen jongeren, onder de 35 jaar, die voor dit thema gekozen hebben zijn niet zo goedgemutst: “als je tegenwoordig in dit land eenverdiener bent met een gezin, is het niet meer te doen, omdat je het steeds slechter krijgt en bovendien door ons zogenaamde paarse kabinet nog harder gepakt wordt” (man, 33 jaar, monteur telecom-bedrijf). Een enkeling is hoopvol en poogt reclame te maken via de CentERdata Millennium Enquête: “Ik hoop meer te verdienen met mijn X-kaas, dat moet je proeven, dit is een heerlijke geitenkaas met eko-keurmerk” (man, 31 jaar, eigen bedrijf).

Het is opmerkelijk dat zo’n 7% van de Nederlanders voor de komende 10 jaar een sterke verandering op het gebied van de eigen persoonlijkheid voorspelt. Het is intrigerend te weten

wat deze Nederlanders nu zelf met veranderingen op dit terrein bedoelen. Dat loopt sterk uiteen. Eerst de 65-plussers. Sommigen zijn bang geestelijk achteruit te gaan en te dementeren, een aantal noemt de naderende dood zelf (al of niet door levensbedreigende ziektes), meerdere noemen het gevoel geen deel meer te zijn van de samenleving dat aan ze knaagt en enkelen voelen zich juist sterker, actiever en vitaler geworden met het voortschrijden der jaren en “hopen dat de persoonlijkheid zich steeds meer gaat ontwikkelen en er geen stilstand zal plaatsvinden. Daar werk ik de afgelopen jaren sterk aan” (vrouw, 70 jaar, doet thuis de huishouding). Ook zegt een aantal eigenlijk zelf niet te weten wat er precies zal veranderen. Sommigen houden zich letterlijk het liefst op de vlakte: “moeilijk om daar een juist antwoord op te geven, omdat dit zo persoonlijk is. In mijn leven gebeuren dingen die heel moeilijk zijn voor mij en om deze te omschrijven” (man, 76 jaar, gepensioneerd). De topcohorten van de middengeneratie, diegenen tussen 55 en 65 jaar, blijven steken bij ‘ouderdom komt met gebreken’, de hoop vooral ‘aan zichzelf te blijven werken’ en andere vage voorstellingen: “geven van cursussen betreffende esoterische aangelegenheden” (man, 63 jaar, doet vrijwilligerswerk) en “mijn ontwikkeling zal meer spiritueel gericht zijn worden en ik zal steeds meer gaan leven uitgaande van niet-materiële zaken en ontwikkelingen” (vrouw, 59 jaar, doet vrijwilligerswerk). De cohorten tussen de 55 en 35 jaar zijn van een optimistischer slag en willen “meer vrijetijd voor mezelf” (vrouw, 54 jaar, doet thuis de huishouding), “gewoon zonder sores lekker voortleven” (man, 53 jaar, basregisseur luchthavenbedrijf), “nu de kinderen uit huis zijn een opleiding of cursus volgen” (vrouw, 52 jaar, bezigheden onbekend), “een jaar gaan reizen” (man, 50 jaar, technisch administrateur printer- en plotterbedrijf), “mij meer met spiritualiteit bezighouden, meer lezen over het leven na het leven” (vrouw, 47 jaar, doet thuis de huishouding), vinden dat hun “persoonlijkheid voortdurend in beweging moet zijn” (vrouw, 38 jaar, doet thuis de huishouding), of denken dat hun persoonlijkheid zal veranderen omdat “ik mij bezig houd met alternatieve geneeswijzen, waardoor ik met verschillende situaties te maken krijg die voor mij veel betekenen” (vrouw, 37 jaar, doet thuis de huishouding). Haast zonder uitzondering zijn het vrijetijdsbestedingen waar deze generatie ‘rijker’ van denkt te worden. Het is zeer opmerkelijk dat de tien respondenten van 35 jaar en jonger zich gereserveerder en ook wat topperiger opstellen en de hoop uitspreken persoonlijk te groeien: “weet ik niet, ik hoop dat ik kan groeien, sterker wordt en beter leer omgaan met persoonlijke problemen” (vrouw, 35 jaar, lerares) “de bewustwording van mezelf... ik ben de laatste jaren bezig met de vraag met wie ik nu eigenlijk ben” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding) “ik hoop dat ik leer wat beter voor mezelf op te komen. Ik heb eigenlijk te vaak ruzie met mezelf hierover” (vrouw, 33 jaar,

doet thuis de huishouding), “heel veel, ik ga weg waar ik nu woon en de kinderen blijven bij mijn man, zodat ik meer tijd krijg om aan mezelf te werken... een opleiding volgen en echt gaan werken in wat ik leuk vindt” (vrouw, 29 jaar, bezigheden onbekend), “meer bewust van zaken worden” (man, 29 jaar, beroep onbekend). We zien een haast perfect patroon van (problemen met) vorming en ontdekking, van (hoop op) verdieping en ontplooiing en van (angst voor) beperking en loslating bij de respondenten uit de drie levensstadia. Er zijn, en dat is tot slot vermeldenswaardig, geen respondenten onder de 29 jaar die voor dit item gekozen hebben.

Ruim 8% van de Nederlanders voorspelt dat op het terrein van de vrijetijd in hun leven de sterkste veranderingen optreden. Een relatief laag aantal 65-plussers kiest voor vrijetijdsveranderingen. Diegenen die er voor kiezen, weten dit niet of nauwelijks toe te lichten of beperken zich tot het benadrukken van de toegenomen hoeveelheid tijd met het ouder worden. Een klein aantal van hen geeft aan het ‘rustiger aan’ te willen gaan doen of nu aan zichzelf toe te komen: “Doordat je ouder wordt, krijg je meer rust om iets voor jezelf te gaan doen. Je hoeft niet zo nodig meer allerlei huishoudelijke klussen tot in de perfectie te doen en dat spaart tijd (vrouw, 69 jaar, doet thuis de huishouding). “Toetreding tot het legioen der vutters” (man, 61 jaar, administrateur) en gepensioneerden maakt de oudere cohorten van de middengeneratie (tussen de 55 en 65 jaar) ‘vrij van verplichtingen’ en “dat zal een hele verandering zijn, maar hopelijk een rustvolle en genietende verandering” (man, 60 jaar, werkvoorbereider groot chemisch concern). Wilde plannen met de grotere hoeveelheid tijd zijn er niet of nauwelijks (op een enkele keer ‘meer reizen’ na). Mensen rond de 50 jaar noemen vrij frequent dat ze zelf minder gaan werken, een deeltijdwerkkring zoeken of een kortere weekweek ambiëren. Nog wat jonger, rond de 45 jaar, komt daar de verlossing van studie-, thuisklus- en zorgtaken bij: “Ik denk dat ik meer vrijetijd krijg naarmate de kinderen ouder worden” (vrouw, 45 jaar, doet thuis de huishouding), “ik studeer nog, naast een drukke baan en een huis waar nog een aantal grote klussen gedaan moet worden. De studie is bijna afgerond de klussen ook, dus het wordt tijd voor het grote genieten van vrouw, kinderen en huis!!!” (man, 43 jaar, medewerker centrum doofblinden). Mensen van 40 jaar en jonger voorzien juist minder vrijetijd of problemen met de huidige beperkte hoeveelheid tijd: “Meer beschikbaar zijn voor mijn werk op variabele tijden en voor meerdere dagen van huis weg voor het werk” (man, 40 jaar, assistent-accountant), “er zijn straks steeds minder ‘van 8 tot 5’ banen en dat geldt voor iedereen, zodat je nog meer met agenda’s je vrijetijd in gaat delen met anderen” (man, 34 jaar, teamcoach vleesverwerkend bedrijf), “meer tijd zien te maken voor sociale verplichtingen en activiteiten, buiten huishouden en baan om” (vrouw, 32 jaar,

bezigheden onbekend). De jongste die dit thema koos is 29 jaar: “Ik ga de schaarse vrijetijd die ik heb rustiger besteden, meer genieten, een hond nemen en lange wandelingen maken (dan maar een keertje niet afwassen of koken)” (vrouw, 29 jaar, medewerkster salesafdeling afvalinzamelingsbedrijf).

Het thema veranderingen in de opvoeding is het thema van de middengeneratie. De oudsten onder hen, rond de 50-55 jaar, noemen het ‘uitvliegen’ van de kinderen als een belangrijke motivatie om dit thema te kiezen. De opvoeding van de kinderen eindigt in de ogen van deze respondenten met kinderen die het ouderlijk huis verlaten: “mijn kinderen zijn zo ver volwassen dat ik mijn taak als opvoeder bijna afgerond heb. Ze hebben dan hun eigen leven. De verandering voor mij is, dat ik ze een eigen leven moet laten leven, zonder me er mee te bemoeien. Dat is een grote verandering” (vrouw, 49 jaar, doet thuis de huishouding). Hoewel sommige nieuwe kansen zien: “Kinderen zullen volledig volwassen en op hun plek zijn; wellicht dat ik me kan gaan bekommeren om mijn kleinkinderen” (man, 51 jaar, hoofd afdeling milieu gemeente). De meesten uit dit middencohort zijn overigens zeer summier in hun toelichting en laten het bij het vermelden dat kinderen het huis uit gaan of zijn. Ouders jonger dan 45 jaar blijken op te zien tegen de periode dat de kinderen gaan ‘puberen’, niet langer kind, maar jongere worden: “ze zijn op een leeftijd dar de opvoeding veel tijd gaat vergen om hun op het juiste spoor te laten blijven en andere mensen te respecteren” (man, 45 jaar, applicatie-beheerder bankbedrijf), “twee kinderen stormen de puberteit in, hebben dus een speciale aandacht nodig. De anderen gaan de puberteit in, als de eerste twee er alweer uit zijn. Wordt dus een spannende tijd. Wel boeiend!!!!” (man, 44 jaar, leerkracht basisonderwijs), “door mijn kinderen de komende tijd op te voeden, zal ik terdege getoetst worden over hoe ik zelf met het leven omga...we zullen in een balans moeten komen, ik ben zo benieuwd hoe dat gaat... (ik hoop nog veel te leren...!)” (vrouw, 43 jaar, doet thuis de huishouding), “binnen 10 jaar verwacht ik dat onze kinderen op eigen benen staan, dus onze taak als opvoeders vernadert sterk en loopt af. het zijn en worden steeds meer zelfstandig denkende volwassenen en onze rol verandert van opvoeder in adviseur” (vrouw, 43 jaar, administratief medewerkster bankbedrijf). Dit type uitlatingen lopen tot de 29-jarigen aan toe. De allerjongsten (van 29 jaar en jonger) noemen de geboorte van kinderen als aanleiding om voor opvoedingsveranderingen te kiezen.

Veranderingen op het gebied van opleiding en scholing zijn ook het domein van de relatief jonge cohorten. Slechts een handvol 40-plussers noemt dit thema. Zij en degenen onder de 40 jaar noemen dit domein omdat ze een nieuwe opleiding gaan volgen, soms “om hun persoonlijke ontwikkeling een impuls te geven” (man, 39 jaar, gezinsvoogd), vaker en dat

zeggen vooral de 30'ers “om in het werk te kunnen bij blijven” (man, 34 jaar, plasmasnijder). Degenen onder de 30 jaar gaan ‘straks een andere opleiding doen, dus dit verandert sterk’ of zeggen vol vertrouwen “ik ga naar een nieuwe andere vervolgopleiding en krijg zo later een vaste baan” (vrouw, 17 jaar, scholier/student). Bijna niemand draagt opmerkelijk genoeg thema's uit het onderwijsdomein die wellicht in de toekomst een rol gaan spelen. De enige die dat wel doet komt uit de jongste generatie: “ik denk dat mensen in de toekomst op latere leeftijd langer en meer doorstuderen en een grotere verscheidenheid aan opleidingen volgen” (man, 28 jaar, in militaire dienst).

Veranderingen in beroep en werk in de komende tien jaar spreken uiteraard vooral werkenden aan. Heel soms is dat een 65-plusser: “door verkoop eigen onderneming in staat om bijbaan om te zetten in nieuw beroep” (man, 67 jaar, eigen bedrijf/beroep onbekend). De oudere cohorten werkenden halen in dit verband, zoals was te verwachten, het meest de naderende (vroegtijdige) pensionering aan. Bij mensen rond de 50 jaar vallen de klachten over (verwachte) wijzigingen in de organisatie, de werkinhoud, werkdruk en arbeidsvoorwaarden op. Enkele sprekende voorbeelden: “Tweede-Fase-effecten, fusiegolven, verzelfstandiging van scholen, decentralisatie vanuit de overheid” (man, 53 jaar, docent), “werkdruk zal toenemen” (man, 51 jaar chauffeur openbaar-vervoersbedrijf), “mijn werk wordt geautomatiseerd...ik moet wel een cursus volgen” (vrouw, 51 jaar, administrateur sociale dienst), “ontwikkelingen op mijn werk geven onduidelijke en onzekere perspectieven” (man 50 jaar, beroep onbekend), “het werk wordt zwaarder, meer probleemkinderen, volle klassen het onderwijs minder geld, tekort aan leerkrachten” (vrouw, 50 jaar, onderwijzeres), “er is bij ons reorganisatie na reorganisatie gaande” (man, 47 jaar, controleur energiebedrijf). Nog een vijftal andere 47-jarigen uit totaal uiteenlopende beroepen noemen dreigende ontslagen na reorganisaties. Op een enkeling na die met frisse moed voor zichzelf begint (en een loondienstbetrekking af wil bouwen) somberen de 40-50-jarigen over de dwang tot presteren, systemen als job-rotation (waardoor ook ander werk aanvaard moet worden), werkdruk, flexibilisering en aflopende arbeidscontracten. De dertigers houden het haast zonder uitzondering op nieuwe banen of het veranderen van banen zonder dat duidelijk is ze hier zelf voor kiezen of toe gedwongen worden. Een uitzondering: “Ik zal proberen regelmatig van functie te veranderen en waar mogelijk promotie te maken. In ieder geval zal ik ernaar streven niet langer dan vijf jaar dezelfde functie te vervullen” (vrouw, 35 jaar, hoofd filialen bij gemeente). Ook anderen voorzien dat ze veel van baan veranderen en daarmee “zal mijn inkomen, carrière, bezit, persoonlijk leven, gezin, persoonlijkheid onder invloed van deze ontwikkelingen mede veranderen (man, 32 jaar, onderwijskundig medewerker IT-

opleidingsbedrijf). Nederlanders onder de 30 jaar hebben het bijna allen over de hoop op een (andere) baan die aansluit bij wat ze nu (weer of nog) aan het studeren zijn.

Tot slot, valt het op dat diegenen die menen dat in hun persoonlijk leven veranderingen in de combinatie werk en gezin zullen optreden nauwelijks toelichten wat er dan verandert. Eerder herhalen ze dat er wat verandert. De ruim vijftig 50-plussers die dit thema gekozen hebben komen haast allen met de toelichting dat ze (over tijdje) met pensioen gaan. Soms voegen ze daar aan toe dat dat betekent dat zo meer van het gezinsleven en de vrijetijd gaan genieten. Onder veertigers en oudere dertigers is opnieuw de vrees voor werkdruk dominant, daarmee in dit verband doelend op de kosten voor het leven buiten het werk om: “De grens tussen werk en gezin vervaagt. Door een GSM en laptop neem je je werk mee naar huis en ben je 24 uur per dag bezig” (man, 48 jaar, leidinggevende luchtvaartmaatschappij), “nog meer de mogelijkheid werk en vrijetijd ineen te laten vloeien” (man, 48 jaar, consultant), “doordat we in de 24-uurseconomie leven is het moeilijk om de werktijden aan de partner aan te passen” (man, 46 jaar, trambestuurder), “zoals de overheid nu bezig is zal ik weinig tijd voor mijn gezin overhouden” (man, 44 jaar, technisch inspecteur), “verschuivingen in werkuren en schooluren van de kinderen minder contacten” (man, 43 jaar, werkvoorbereider), “werk legt te veel druk op mijn gezinsleven” (man, 42 jaar, administrateur bankbedrijf), “waarschijnlijk zal ik nog harder en langer moeten werken, waardoor het gezinsleven er doordeweeks bij inschiet en ik de zaterdag heb om bij te komen en dus de zondag overschiet” (man, 41 jaar, buitendienstmonteur), “door toch meer te gaan werken zal de druk op het huishouden toenemen” (vrouw, 39 jaar, bezigheden onbekend). De jonge dertigers ventileren nauwelijks dit type vrees. Ze lijken zich veeleer af te vragen of ze meer of juist eerder minder kunnen gaan werken, mede om “daardoor meer tijd aan m’n gezin te kunnen besteden” (man, 34 jaar, automonteur). Nederlanders onder de 30 jaar kijken vooruit en denken dat ze minder zullen gaan werken, zodra er (meer) kinderen komen. Met enkele uitzonderingen aan de onderkant van de arbeidsmarkt: “over een aantal jaren nemen we kinderen, maar om genoeg geld te hebben in deze maatschappij moet de vrouw blijven werken” (vrouw, 25 jaar, verkoopster witte boekenmarkt)

De ervaren spanningen over werk en privé hangen zonder twijfel nauw samen met één van de meest cruciale keuzemomenten in de levensloop van mensen, de keuze of men wil gaan werken (en hoeveel uren dan) of thuis voor de opvoeding van de kinderen wil zorgen. De ‘traditionele’ keuze voor een situatie waarbij de man fulltime werkt en de vrouw fulltime thuis voor de kinderen zorgt wordt zeldzamer. In een moderne levensloop, aldus onderzoekers van de hedendaagse biografische routes van jongeren, wordt een veelheid aan keuzes

gemaakt, met als gevolg dat tussen partners voortdurend onderhandeld moet worden over de verdeling van taken binnen- en buitenshuis.^{viii} Ook in de CentERdata Millennium Enquête zijn we nagegaan welke keuzes over werk en gezin Nederlanders, bij de start van hun volwassenheid, maakten. Tabel 5.3 bevat de bevindingen.

Tabel 5.3 De keuze tussen werk-gezin aan het begin van de volwassenheid (v23a) (N=1391)

	%
- full/parttime werken en kinderloos blijven	13
- fulltime baan naast ouderschap	31
- parttime baan naast ouderschap	16
- eerst werken, tijdelijk ophouden met werken om me te wijden aan het ouderschap en daarna weer gaan werken	14
- werken en dan definitief ophouden met werken om me te wijden aan het ouderschap	14
- anders	13

De grootste groep Nederlanders, bijna een derde, kiest voor een combinatie van een fulltime baan naast ouderschap. Bij nadere inspectie blijkt deze keuze vooral populair onder de 50-plussers (rond de 40% van hen maakt deze keuze tegen 20-25% diegenen onder de 50 jaar). Steeds ongeveer eenzevende van de Nederlanders kiest voor werken zonder kinderen (relatief populair onder 20-34- en 35-49-jarigen met steeds 16%), voor parttime werken naast ouderschap (met 21% de keuze van vooral de 20-34-jarigen), een tijdelijke onderbreking van de beroepsloopbaan (met 18% vooral iets voor de 35-49-jarigen) of het werken en bij de komst van kinderen definitief ophouden met werken (relatief vaak onder de oudste leeftijdsgroepen, de 50-64-jarigen en 65-plussers met 20% en 17% respectievelijk, te vinden). Een andere dan de voorgegeven keuze had de voorkeur van vooral de allerjongste, de 16-19-jarigen (bijna 60% van hen koos hiervoor), met name omdat, zo bleek na doorvragen, ze zich bij deze keuze nog niets konden voorstellen. Ook naar sekse zien we een aantal belangrijke onderscheidingen. Maar liefst 58% van de mannen heeft voor een fulltime baan naast ouderschap gekozen tegen slechts 5% van de vrouwen, 8% van de mannen ging parttime werken en combineerde dat met het ouderschap tegen 23% van de vrouwen, 3% van de mannen stopte tijdelijk om zich te wijden aan het ouderschap en pakte daarna het beroepsleven weer op tegen 26% van de vrouwen en ook slechts 3% van de mannen ging

eerst werken en stopte dan definitief om zich aan het ouderschap te wijden tegen 25% van de vrouwen.^{ix}

Eerder in dit hoofdstuk zagen we dat ruim 50% van de Nederlanders optimistisch is indien men aan de persoonlijke toekomst in de volgende eeuw denkt. Maar hoe ligt dit voor specifieke individuele kansen? Is men ook optimistisch over de eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden in de komende eeuw, of zijn er ook pessimistische geluiden te beluisteren. Verschilt het optimisme naar oudere en jongere generaties? Kortom, lopen de verwachtingen die men koestert over de toekomst van Nederland synchroon aan de verwachtingen over de toekomst van de eigen levensloop en carrière? We hebben de respondenten gevraagd aan te geven of ze met veel of met weinig vertrouwen oordelen over de eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden in de volgende eeuw (zie tabel 5.4).

Tabel 5.4 vertrouwen in eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden (v27a) (N=1155)

	%
1 met zeer veel vertrouwen	12
2 met veel vertrouwen	32
3 niet met veel, maar ook niet met weinig vertrouwen	26
4 met weinig vertrouwen	4
5 met zeer weinig vertrouwen	1
6 nooit over nagedacht	3
7 niet op mij van toepassing	21
gemiddelde (1-5)	2,3
standaarddeviatie	0,9

De gegevens hebben alleen betrekking op degenen voor wie de vraag relevant is, personen van 65 jaar of ouder zijn buiten beschouwing gelaten (17% van de 1391 respondenten of 236 personen). Nederlanders zijn optimistisch: bijna 45% zegt de toekomst met veel vertrouwen tegemoet te zien als het gaat om de eigen arbeidscarrière, eenderde kiest een middenpositie. De vraag is uiteraard hoe dit vertrouwen zich uitkristalliseert binnen verschillende leeftijdscategorieën. Het zijn, zo blijkt uit nadere analyse, met name de jongeren en jongvolwassenen die in grote meerderheid optimistisch zijn over de eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden, in vergelijking met deze groepen ligt het vertrouwen van 35-plussers beduidend lager. Van de jongeren (onder de 20 jaar) ziet 70% met veel vertrouwen de toekomst tegemoet, tegen zo'n 66% van de 20-34-jarigen, deze percentages dalen echter tot zo'n 38% en 20% onder respectievelijk de 35-49- jarigen en de 50-64-jarigen.

We hebben het niet bij deze vaststelling gelaten, maar aan respondenten gevraagd een toelichting op hun antwoord te geven. Het is begrijpelijk dat de oudste cohorten onder de huidige werkenden weinig hoogdravende verwachtingen hebben over hun eigen loopbaanontwikkelingen in de volgende eeuw, immers pensionering ligt voor hen in het verschiet.

“Voor mij is er in 2003 de vut (hoop ik)” (man, 57 jaar, leraar bouwkunde), “het zal mijn tijd nog wel duren” (vrouw, 55 jaar, universitair docent), “ik ben aan het afbouwen” (man, 53 jaar, basregisseur luchthavenbedrijf), “daar hoeft ik mij niet druk over te maken, ik werk nog maar een paar jaar” (vrouw, 52 jaar, medewerkster energiebedrijf), “ik ben midden vijftig dus hoeft niet meer zo nodig carrière te maken” (man, 55 jaar, bedrijfsleider zuivelconcern), “ik werk nog maar zes jaar” (man, 54 jaar, werkvoorbereider spoorwegbouwbedrijf), “ik verwacht nauwelijks nog verandering” (man, 53 jaar, docent hogeschool). Naast deze nuchtere vaststellingen vallen er onder de ouderen ook meer positieve toekomstverwachtingen over de verdere loopbaan te beluisteren. “Ik heb veel vertrouwen in mijn kans op werk want in mijn vak zijn er veel te weinig vakmensen” (man, 56 jaar, calculator bouwbedrijf), “ik heb altijd mijn boterham kunnen verdienen en dat zal zo blijven” (man, 54 jaar, eigen bedrijf), “omdat ik er voor ga” (man, 53 jaar, chauffeur), “ik heb veel vertrouwen in de toekomst omdat ik de wijzigingen in mijn vakgebied (automatisering) nog steeds heel boeiend vind en nog goed kan bijhouden” (man, 51 jaar, hoofd automatisering bij een ROC), “ik weet dat ik beschik over een aantal talenten, dat ik mijn werk goed doe, dat ik daarvoor gewaardeerd wordt en dat mijn werk goed in de markt ligt” (man, 51 jaar, hoofd afdeling milieu gemeente), “ik heb onlangs mijn diploma voor kraamverzorgende gehaald en omdat daar een enorm tekort aan is verwacht ik nog zeker 15 jaar te kunnen werken in een beroep dat ik heel leuk vind” (vrouw, 50 jaar, studerend), “ik heb een vaste baan in een bedrijf waar ik me safe voel en waar mensen als belangrijk ‘asset’ gezien worden” (man, 49 jaar, application support analist voedingsconcern). Niettemin is er onder de categorie ouderen ook de nodige zorg over de eigen beroepsperspectieven in de volgende eeuw. “ik ben te oud voor deze maatschappij” (vrouw, 56 jaar, doet thuis de huishouding), “ik ben in het jaar 2000 55 jaar en zit nog steeds in de WAO, indien ik daar uit zou komen heeft niemand mij meer nodig in het arbeidsproces!” (man, 55 jaar, doet thuis de huishouding), “ik ben nu 50 jaar en mijn tijd is wel geweest” (vrouw, 51 jaar, doet thuis de huishouding), “ik ben nu 51 jaar en elk jaar is het weer een probleem om een volledige baan te krijgen” (vrouw, 51 jaar, docent maatschappijleer scholengemeenschap), “ik ben te oud” (vrouw, 50 jaar, werkzoekend na

baanverlies). In de tussencategorie zien we een wat breder palet aan toekomstverwachtingen. Nederlanders in deze leeftijdscategorie die zonder meer positief oordelen over de eigen toekomstmogelijkheden reageren als volgt. “Er is veel vraag in de markt naar de expertise die ik heb” (man, 49 jaar, milieuadviseur/stralingsdeskundige), “aan onderwijskrachten is geen gebrek” (vrouw, 49 jaar, lerares), “ik werk in de gezondheidszorg en mijn belangstelling gaat uit naar de ouder wordende mens. Met de vergrijzing die voor de deur staat denk ik aan beroepskansen geen gebrek te hebben” (vrouw, 48 jaar, groepsleider zorginstelling), “ik verwacht dat straks de oudere werknemer met meer werkervaring en levenservaring beter wordt gewaardeerd dan nu en dus meer mogelijkheden krijgt” (vrouw, 47 jaar, administratief medewerkster kerkelijke instelling), “ik ben docent economie en geschiedenis in het voortgezet onderwijs; nog nooit eerder is er een groter tekort geweest aan zulke docenten en in de toekomst wordt dit tekort alleen maar groter” (man, 45 jaar, docent scholengemeenschap), “iemand die werken wil heeft altijd werk” (man, winkelaccountmanager zuivelconcern), “het internet zal alleen maar uitbreiden en ik werk in deze branche” (man, 42 jaar, regisseur/cameraman bij een internetbedrijf), “de vraag naar mensen in de automatisering zal in de volgende eeuw alleen maar toenemen” (man, 41 jaar, technisch specialist automatiseringsbedrijf), “vanwege de vele mogelijkheden tot het volgen van opleidingen heb ik het volste vertrouwen dat indien ik kennis verwerf mijn beroepskansen optimaal zijn in de volgende eeuw” (vrouw, 37 jaar, medewerkster studentenadministratie universiteit) en kortweg: “ik ga het maken!” (man, 39 jaar, medewerker coöperatieve in- en verkoopvereniging). Uiteraard, treffen we ook bij deze categorie meer negatieve toekomstverwachtingen, toch zijn deze verhoudingsgewijs spaarzaam, althans als we naar de meer extreme uitingen kijken. “Omdat er duidelijk leeftijdsdiscriminatie is. De jongeren hebben ook betere opleidingen” (vrouw, 48 jaar, engineer handelonderneming), “bij de reorganisatie in mijn bedrijf komen er steeds meer mensen op straat en mijn leeftijd is te hoog om bij een nieuwe baas aan te kloppen. Ik heb dat reeds diverse keren tevergeefs geprobeerd” (man, 47 jaar, medewerker interne controle energiebedrijf), “omdat mijn opleiding tekort schiet, er is vooral vraag naar hoger personeel” (vrouw, 45 jaar, koffiedame bij provinciehuis), “zit al wel een beetje aan mijn top” (man, 37 jaar, afdelingsdirecteur bank), “ik zou wel ooit weer willen gaan werken, maar mijn opleiding stelt niet veel voor en al helemaal niet over vijf jaar. Ik zal mij moeten om- of bijscholen” (vrouw, 34 jaar, doet thuis de huishouding”). We zagen dat jongeren en jongvolwassenen als groep de toekomst met veel vertrouwen tegemoet zien als het gaat om de eigen arbeidscarrière in de volgende eeuw. Voorbeelden die men inbrengt ter staving van dit optimisme zijn o.a. als volgt.

“Als leerkracht op een basisschool in de Randstad ben ik verzekerd van een baan, wel zijn er weinig doorstroommogelijkheden” (vrouw, 35 jaar, lerares), “goede opleiding, goede baan, taalvaardig, scholing op WO-niveau, sterk netwerk” (man, 35 jaar, jurist bij pensioenfonds), “ik werk bij de Marine en gezien de ontwikkelingen van de laatste tijd zie je dat deze baas nodig is in tijden van crisis. De situatie in Joegoslavië kan zich overal voordoen” (man, 35 jaar, administratief medewerker Marine), “de vraag naar vaklieden wordt alleen maar groter, in de volgende eeuw zal dat niet anders zijn” (man, 36 jaar, allround metselaar aannemersbedrijf), “er is schaarste te verwachten voor HBO-technici zoals ik” (software engineer), “ik ben computerprogrammeur en nog even en zelfs een broodrooster bevat software!” (man, 33 jaar, programmeur software bedrijf), “krapte op de arbeidsmarkt” (man, 31 jaar, buschauffeur), “ik heb een goede opleiding en werkhouding, ben niet bang voor verandering, ben enthousiast en nieuwsgierig” (vrouw, 30 jaar, juriste ministerie), “als kapster is er eigenlijk altijd wel werk en ik denk dat dit in de toekomst ook wel zo blijft” (vrouw, 30 jaar, eerste kapster in kapsalon), “we zitten in een digitale revolutie en dat is mijn werk. De werkgelegenheid wordt steeds groter in mijn sector” (vrouw, 28 jaar webmaster uitgeverconcern), “ik ga een goede tijd tegemoet” (man, 24 jaar, scholier/student), “ik doe een goede opleiding en ik heb grote ambities” (man, 20 jaar, scholier/student), “met mijn opleiding die ik als het goed is over vier jaar af heb, pikken ze mij van de straat af” (man, 18 jaar, scholier/student). De argumenten van de jongste generaties om hun eigen toekomst vertrouwen tegemoet te zien blijken aldus gestoeld op een combinatie van goede opleiding, gepercipieerde schaarste op de arbeidsmarkt, een positieve werkhouding en een dito ambitieniveau. Hoe ligt dat voor de weinige jongeren en jongvolwassenen die pessimistisch zijn over de eigen kansen? “Ik heb weinig ambitie en geen goede opleiding” (man, 34 jaar, videoreparatie-technicus verhuurbedrijf), “omdat ik een paar jaar uit mijn beroep ben geweest en omdat het altijd moeilijk is om een baan en een gezin te combineren” (vrouw, 33 jaar, doet thuis de huishouding), “door de toenemende automatisering blijven er minder banen over voor meer mensen” (man, 32 jaar, uitzendkracht), “omdat ik geen opleidingen heb gevolgd en zelfs geen diploma heb van de huishoudschool” (vrouw, 30 jaar, bezigheden en beroep onbekend), “omdat ik chronisch ziek ben en de wet zo is dat de werkgever nu zelf ziekte-dagen moet betalen, word ik nergens meer aangenomen” (vrouw, 27 jaar, doet thuis de huishouding) en zelfs een enkel apocalyptisch vergezicht: “omdat ik denk dat in het jaar 2000 de wereld vergaat” (man, 30 jaar, bezigheden en beroep onbekend).

5.5 Conclusies

Tot slot van dit hoofdstuk wordt gezien wat de relatie is tussen het private en het publiek domein, tussen wat Nederlanders op het persoonlijk vlak voor zichzelf in petto hebben en wat ze aan ontwikkelingen verwachten in het toekomstige Nederland.^x De relatie tussen de individuele en collectieve biografie begint met een blik achteruit. Wat zijn de verschijnselen die men van eminent belang acht voor het eigen leven en voor de ontwikkeling van de samenleving? Om deze vergelijking te kunnen maken grijpen we terug op de resultaten uit Hoofdstuk 2. De Tweede Wereldoorlog is dominant in de antwoorden, dat wil zeggen als Nederlanders een antwoord hadden. Tussen de 20% (de alleroudsten) en 56% (de allerjongsten) van de Nederlanders gaf aan geen enkele gebeurtenis te kunnen noemen die van persoonlijke invloed is geweest. Dit doet enigszins afbreuk aan het belang van al dan niet ingrijpende gebeurtenissen voor het leven van mensen. Ook op het belang van ervaringen tijdens de formatieve jaren (tussen het 15e en 25e levensjaar) is wat af te dingen. Afgezien van de Tweede Wereldoorlog noemen de verschillende cohorten nu precies *niet* die onderwerpen die als typisch voor hun formatieve tijd worden gezien. De oudere cohorten refereren nauwelijks aan de wederopbouw of aan Indië, de middencohorten komen zelden toe aan het noemen van emancipatie- en democratiseringsgolven in de culturele revolutie van hun jaren zestig, de jongere cohorten geven spaarzaam blijk in een economisch moeilijke periode (de jaren tachtig) te zijn opgegroeid, en het zijn toch slechts enkelen uit de allerjongste generatie die zich beïnvloed weten door een economische bloei en de toegenomen rol van de informatie- en communicatietechnologie. Echter, *als* de cohorten aan deze ‘typische’ ervaringen refereren, lichten ze dit voorbeeldig toe, dat wil zeggen precies als men mag verwachten: respectievelijk gaf hard werken zelfstandigheid en een opener samenleving mogelijkheden om te studeren, de culturele revolutie bevrijdden hen uit knellende banden en brachten hen zelfontplooiing, ontslagen maakten hen onzeker, de ICT-golf verrijkt de jeugdijaren en stelt hen in staat tot persoonlijk contact.

De Tweede Wereldoorlog is dus voor alle generaties (jong, midden of oud) de meest genoemde twintigste-eeuwse gebeurtenis die invloed op het persoonlijke leven of dat van de familie heeft gehad. Niet alleen het autobiografisch geheugen ook het historisch geheugen van de Nederlander, jong of oud, is doordrenkt met deze oorlog. De Tweede Wereldoorlog werd ook door alle generaties genoemd als de historische gebeurtenis die de meest impact heeft gehad op de Nederlandse samenleving. Dit lijkt minder verrassend dan het is. De assumptie moet worden verworpen dat mensen de neiging hebben *niet* datgene als belangrijke

gebeurtenis te herinneren dat voor hun geboorte is gebeurd, of andersom, zoals de generatiesocioloog Mannheim stelt, dat kennis die mensen persoonlijk in reële situaties hebben opgedaan (met name in hun formatieve jaren tussen 15- en 25-jarige leeftijd) beklijft.^{xi} Er is echter in het herinnerde een evident kwalitatief verschil tussen generaties waar te nemen. In lijn met bovenstaande assumptie zijn het wel vooral de oudere generaties die de Tweede Wereldoorlog hoog prioriteren. Zij doen dat op grond van persoonlijke ervaringen. Uit hun toelichtingen blijkt hoe hard en indringend die ervaringen moeten zijn geweest. De oudere generatie focust vooral op de directe persoonlijke betekenis van deze gebeurtenis ('het betekende dat mijn ontwikkeling stagneerde', 'dat ik hebben leren relativeren', etc.) en laat haast elke referentie aan een bovenpersoonlijke, bij voorbeeld politieke of culturele betekenis van de gebeurtenis achterwege. Dit type referenties behoort tot het speelveld van de jongere generaties. Zonder directe persoonlijke ervaringen halen ze de Tweede Wereldoorlog aan als een gebeurtenis die implicaties heeft voor hun politieke keuzes en meer algemeen hun houdingen en opvattingen. Het koesteren van vrijheid, de waakzaamheid voor racisme en fascisme, het besef dat je onenigheid, discriminatie en onverdraagzaamheid moet bestrijden, de visie op oorlog in het algemeen, etc.

De collectieve herinneringen van de jongere cohorten vertonen, naast de dominante plaats van de Tweede Wereldoorlog, verder een beperkt aantal fraaie gebeurtenissen die aantonen dat het collectief geheugen sterker generationeel gelaagd is dan het autobiografisch geheugen. Nu gaat het dus om de gebeurtenissen die men op maatschappelijk niveau van belang acht. De verschillende cohorten identificeren collectieve gebeurtenissen die typisch zijn voor de formatieve jaren van de betreffende cohorten. Ook gevraagd naar de 'slechte' en 'goede' dingen van de twintigste eeuw zien we een dergelijke tendens. De oudere cohorten noemen zaken die de fysieke en sociaal-economische zekerheid van de eigen generatie bepaalden (WO II, wederopbouw, watersnoodramp, welvaart, studiekansen, hygiëne, arbeidsomstandigheden). Naarmate de cohorten jonger worden zien we ontplooiingskansen, technologie, milieu, democratie, vrijheid, verdraagzaamheid prominenter naar voren komen. Politicologen zouden deze trend interpreteren als een verschuiving van materialisme (met een sterk accent op fysieke en materiële zekerheid) naar postmaterialisme (met een hogere prioriteit op inspraak en welzijn).^{xii} Wijzen de oudere cohorten, soms met enige verbazing over het eigen geluk, op de mogelijkheden om, 'ook als arbeiderskind', te studeren en aan de eigen ontwikkeling te werken, de jongere zijn frequenter van mening dat de prestatie- en werkdruk doornen in het oog zijn. Sociologen zouden er op wijzen dat er in Nederland een enorme verbetering in onderwijskansen is ontstaan waardoor voorgeschreven posities in de

maatschappij minder vanzelfsprekend zijn geworden en waardoor posities meer door eigen verdiensten in plaats van afkomst worden bepaald.^{xiii} De tol die collectief betaald wordt is de druk van de meritocratische samenleving of ‘prestatie­maatschappij’ op voortdurend presteren, je bewijzen en nooit verslappen. Jongere cohorten noemen dit als een saillant collectief verschijnsel.

Desalniettemin is de grootste groep Nederlanders (56%) positief over de toekomst van het persoonlijk leven. Jongeren zijn diegenen die vooral optimistisch zijn en die de verwachtingen van andere Nederlanders optimistisch inschatten. Men is voorts positiever over de eigen toekomst dan over de toekomst van Nederland (41%). Er zijn 7% pessimisten als het om de toekomst van het eigen leven en 12% pessimisten als om de toekomst van Nederland gaat. Is men positief over het eigen leven dan is men dat ook over Nederland en vice versa. De oudste generatie ziet optimisme als een persoonlijkheidstrekkje, de middengeneratie heeft de schapen op het droge en is ‘persoonlijk gegroeid’, dertigers houden het niet droog van hun geluk over de posities thuis en op het werk en de allerjongste generatie verheugt zich op de kansen die met de nakende volwassenheid op hun wachten. Dertigers en veertigers zijn ongelukkiger met de flexibele arbeidsmarkt en dientengevolge de baanonzekerheid. De echte pessimisten, zowel voor de persoonlijke als maatschappelijke toekomst, zijn oud en laten geen gelegenheid voorbij gaan om dat te verbinden aan het aantal allochtonen, asielzoekers, etc, en de daaruit volgende teloorgang van de Nederlandse cultuur. Als ze over Nederland positief zijn, zijn alle generaties dat om de (nu) bloeiende economie, de oudste omdat we als Nederland in de wereld meetellen en weten wat ‘bikkelen’ is, de middengeneratie omdat Nederland buiten alle brandhaarden op de wereld blijft en de jongste omdat Nederland een onafhankelijke positie inneemt. Het persoonlijk pessimisme en het collectief pessimisme zijn dus aan de culturele effecten van ‘het buitenlandervraagstuk’ gekoppeld. Het persoonlijk en collectief optimisme aan de economische dimensie, zij het dat het collectief optimisme ook trekjes heeft van een zeker cultureel ethnocentrisme (de hoerastemming over de goede Nederlandse aard).

De sterkste persoonlijke verandering in de komende tien jaar verwacht de grootste groep Nederlanders (21%) op het gebied van relaties, huwelijk en gezin. Vooral jongeren (met name de 20-34-jarigen) verwachten op dit gebied sterke veranderingen. De dood van partners, het uithuisgaan van kinderen, het aanknopen van nieuwe relaties zijn de respectievelijke angst, opluchting en hoop van de oude, midden- en jonge generaties. Ook de verwachte veranderingen in het werk (10% kiest hiervoor) worden niet zelden beïnvloed door de vrees dat werkdruk andere levensdomeinen onder spanning zet. Veranderingen op het

schakeldomein werk-gezin zijn het voorland van een ander substantieel deel van de Nederlanders (8%) waarbij bijna zonder uitzondering aan toegevoegd wordt dat het werk in de komende 10 jaar een zwaardere wissel trekt op het gezinsleven. Het is de werkdruk waarvan ook bijna driekwart van de Nederlanders voorspelt dat deze in de volgende eeuw toeneemt.

De persoonlijke toekomst wordt dan ook getekend door een modern dilemma: het combineren van werk en privé. Jonge Nederlanders maken nauwelijks nog een traditionele keuze waarbij bij het krijgen van kinderen de man fulltime blijft werken en de vrouw stopt. Tal van combinatiemogelijkheden worden geëxploreerd en met name het parttime werken naast ouderschap is populair. Dit zal betekenen dat steeds meer Nederlanders met hun partners in onderhandeling moeten over de verdeling van werk- en zorgtaken. Toch blijft de Nederlander optimistisch: 45% van de Nederlanders onder 65 jaar kijkt met zeer veel of veel vertrouwen naar de eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden. Opnieuw kijken vooral jongeren (rond de 70%) met vertrouwen naar hun toekomstige beroepsloopbaan. Slechts 5% van de Nederlanders onder de 65 jaar heeft weinig of zeer weinig vertrouwen in deze kansen en mogelijkheden. De gemiddelde Nederlander jonger dan 65 jaar heeft veel vertrouwen tot vertrouwen in de beroepstoekomst en dat blijken met name de jongeren en jongvolwassenen te zijn. De hoop en verwachting dat de sterke ambities en talenten op de huidige krappe arbeidsmarkt snel in klinkende munt om te zetten zijn liggen aan dit optimisme ten grondslag. De slechtopgeleiden en de mensen die al enige tijd langs de kant staan zijn, ook als ze jong, niet in zo'n juichstemming.

Noten

ⁱ Zie m.n. Henk Becker (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff. Voor een uitgebreide kritiek op en empirische behandeling van Beckers generatietheorie, ook met Telepaneldata, zie I. Diepstraten, P. Ester & H. Vinken (1999, 2^e druk). *Mijn Generatie. Zelfbeelden, jeugdervaringen en lotgevallen van generaties in de twintigste eeuw*. Tilburg: Syntax Publishers.

ⁱⁱ Een goede derde plaats wordt ingenomen door antwoorden die strikt genomen bij deze vraag niet van toepassing zijn (10% van de antwoorden van de 65-plussers en van de 55-65-jarigen). Het gaat dan om antwoorden waarbij mensen naar persoonlijke 'life events' verwijzen, zoals hun huwelijk, de geboorte van kinderen of het overlijden van naasten, die geen relatie met gebeurtenissen op het wereldtoneel of op de schaal van Nederland als geheel hebben.

ⁱⁱⁱ Daarnaast is nog eens ongeveer 10% van de antwoorden uit dit cohort niet van toepassing (alleen persoonlijke life events).

^{iv} De antwoorden die refereren aan persoonlijke gebeurtenissen zonder maatschappelijke dimensie zijn onder de 35-45-jarigen iets minder sterk vertegenwoordigd dan onder de 45-55-jarigen (ruim 7% van de antwoorden, b.v. "overlijden van mijn moeder, mijn motorongeluk van 12 jaar geleden", man, 41 jaar, beroep onbekend).

^v Een relatief gering aandeel antwoorden gaat over gebeurtenissen in het persoonlijke leven zonder maatschappelijke dimensie (rond de 5%; deze beschouwen we dus als niet van toepassing).

^{vi} F-waarde = 35.97 en df = 4 significant bij $p < .001$, Eta is .38.

^{vii} F-waarde = 83.07 en df = 4 significant bij $p < .001$, Eta is .47.

^{viii} Zie o.a. Du Bois-Reymond, M du, E. Peters & J. Ravesloot (1994). *Keuzeprocessen van jongeren. Een longitudinale studie naar veranderingen in de jeugdfase en de rol van de ouders*. Den Haag: VUGA. Voor een bespreking en een assessment van de effecten van de veranderde biografie op waardenverschillen tussen jongeren en ouderen zie Vinken, H. (1997). *Political values and youth centrism*. Tilburg: Tilburg University Press.

^{ix} Naar sekse significant (Chi-square = 632.15 en df = 5 significant bij $p < .001$).

^x We volgen hier de aanpak van H. Schuman & J. Scott (1989). Generations and collective memories. *American Sociological Review*, 54, 359-381.

^{xi} Cf. Schuman & Scott (zie vorige noot): p. 360; Vgl. K. Mannheim (1928/1929). Das Problem der Generationen. *Kölner Vierteljahresheft für Soziologie*, 7, 157-185, 309-330.

^{xii} Zie o.a. R. Inglehart (1977). *The silent revolution*. Princeton: Princeton University Press. Uit het proefschrift van N.D. de Graaf (1988). *Postmaterialism and the stratification process. An international comparison*. Utrecht: ISOR, blijkt overigens fraai dat het ervaringen met WO II zijn die naast opleidingsniveau belangrijk bijdragen aan de steun voor postmaterialisme. Deze ervaringen verklaren de vaak gevonden leeftijdseffecten (hoe ouder, hoe materialistischer en v.v.).

^{xiii} Zie o.a. Ganzeboom & W. Ultee (Red.) (1996). *De sociale segmentatie in Nederland in 2015*. Den Haag: Sdu Uitgevers en J. Dronkers & W. Ultee (Red.) (1995). *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen: Van Gorcum.

6 Conclusies

De CentERdata Millennium Enquête is het eerste Nederlandse onderzoek waarin de parallellen tussen maatschappelijke en persoonlijke biografieën zo scherp tot uitdrukking komen. Op deze plaats willen we onder andere over dit thema de meest belangwekkende bevindingen van het onderzoek resumeren. Eerst schetsen we het algemene beeld bij de vijf hoofdonderwerpen: viering en betekenis van de eeuwwisseling, oordelen over de twintigste eeuw, oordelen over de éérentwintigste eeuw, het tijdsbesef, en de relatie tussen maatschappelijke gebeurtenissen en de persoonlijke levensloop. Hierna presenteren we de belangrijkste onderscheidingen tussen jonge en oude Nederlanders binnen deze vijf onderwerpen. Tot slot doen we een poging een verband, een rode draad te ontdekken in de belangrijkste bevindingen.

Het nieuwe millennium

De millenniumwisseling lijkt de meerderheid van de Nederlanders nauwelijks in beroering te brengen. Zowel de plannen voor de viering ervan, als de betekenis die men er aan verleent en de gevoelens die men er bij heeft, zijn te typeren met één simpel woord: nuchterheid. De komende jaarwisseling is geen aanleiding voor spectaculaire uitpattingen, verwachtingen of emoties. Van de jaarwisseling zelf evenals van de komende eeuw verwacht de Nederlander weinig bijzonders. Continuïteit is het sleutelwoord: we vieren de eeuwwisseling zoals elke Oudjaarsavond, beschouwen het als een datum als elke andere en verwachten dat het leven na deze datum ‘gewoon zoals eerst’ verder zal gaan. De nieuwsgierigheid over het nakende millennium motiveren de meesten met een afwachtend ‘kijken hoe alles gewoon doorgaat’. Gevoelens van bezorgdheid over de eeuwwisseling, toch bij eenzede van de Nederlanders aanwezig, worden opvallend vaak in verband gebracht met angsten voor toenemende normvervaging c.q. groeiende intolerantie en de aantallen buitenlanders in Nederland.

De twintigste eeuw

Personen uit de politiek worden als de belangrijkste, meest bepalende figuren van de twintigste eeuw gezien. Willem Drees is de Nederlandse topscoorder, terwijl Stalin en Hitler

de wereldranglijst aanvoeren. De meest markante maatschappelijke gebeurtenis van de twintigste eeuw is voor alle Nederlanders nog steeds de Tweede Wereldoorlog. Oorlog is ook het trefwoord als het gaat om verschijnselen uit de twintigste eeuw die men het liefst achter zou willen laten, gevolgd door verschijnselen die te maken hebben met de schending van burgerrechten en met sociale misstanden. Tegelijk zijn het juist de verworvenheden op het gebied van burgerrechten, persoonlijke vrijheden en sociaal-economische ontwikkelingen die men juist het liefst mee wil nemen naar de volgende eeuw. De voorspellingen voor de volgende eeuw gaan regelmatig over sociale spanningen, maar vooral over wetenschappelijke en technologische ontdekkingen, met name op het gebied van verkeer, communicatie en gezondheid. Als het gaat om dromen over de toekomstige maatschappij dan staan niet zo zeer technologische, maar eerder sociale thema's centraal. Deze thema's kunnen samengevat worden onder de noemer 'vrede, welvaart, sociale rust'. Op persoonlijk gebied droomt de Nederlander zich een toekomst vol 'gezondheid, geluk en rijkdom'.

De éérentwintigste eeuw

Eén op de vier Nederlanders is ronduit optimistisch over het Nederland van de éérentwintigste eeuw en dan denken zij vooral aan de gunstige economische vooruitzichten en de Nederlandse volksaard ('de schouders eronder'). Somberaars (12% Nederlanders) vrezen de toekomst vanwege de voorziene aantallen buitenlanders en de hieruitvolgende negatieve effecten op de Nederlandse cultuur. Wanneer Nederlanders een reeks mogelijke maatschappelijke veranderingen voorgelegd krijgen dan maken ze geen onderscheid tussen de transities die Nederland of de wereld als zodanig treffen. Toe nemen volgens Nederlanders de communicatiemogelijkheden, werkdruk, genetische manipulatie, criminaliteit en asielzoekers, af nemen de achterstand van vrouwen en computer-analfabetisme. Voorts denken relatief grote groepen Nederlanders dat de tegenstellingen tussen arm en rijk, tussen werkenden en niet-werkenden, tussen mensen met en zonder een vaste baan in Nederland toenemen. Nederlanders prognosticeren dat zowel een reeks hedendaagse als belangrijke klassieke ongelijkheden in de volgende eeuw toenemen.

Nederlanders zullen zich in die eeuw op de eerste plaats verbonden voelen met de eigen woonplaats en met Nederland. Kosmopolieten zijn er nauwelijks. De meeste typische Nederlandse culturele verworvenheden, zeden en gebruiken zullen de komende eeuw overleven. Toch verwacht een kwart van de Nederlanders dat Nederland als zelfstandige staat, het Nederlandse koningshuis en het Nederlandse leger verdwijnen. Ook de kerk wacht moeilijke tijden. Grote groepen Nederlanders voorzien een teruglopende kerkgang en een

afnemende kerkelijke invloed op de maatschappij. Daar staat tegenover dat zes van de tien Nederlanders verwacht dat de invloed van New Age en van de Islam toeneemt. De (medische) wetenschap en techniek wordt eveneens een bloeitijd toegedicht. Treffend en tegelijk zorgwekkend is het dat bijna de helft van Nederlanders voorspelt dat er een derde wereldoorlog in de ééentwintigste eeuw plaatsvindt.

Tijdsbesef

Obsessieve aandacht voor de toekomst is de Nederlander vreemd. Nederlanders kijken niet ver in de toekomst, niet als het om het eigen leven en zeker niet als het om de maatschappij gaat. De meerderheid kijkt in beide gevallen niet verder dan 10 jaar vooruit. Verder dan de resterende duur van het eigen leven kijkt bijna niemand. Deze beperkte toekomsthorizon maakt Nederlanders weinig ontvankelijk voor lange-termijnproblemen. Ze zijn evenmin te typeren als vooruitgangs- of doemdenkers als we zien dat slechts een beperkt aantal Nederlanders de toekomst plaatst op een beter-slechter-dan-nu-ladder. Men kan of wil zich feitelijk weinig voorstellen bij de toekomst. De meerderheid zegt zich er niet mee bezig te houden. Nederlanders leven liever bij de dag in plaats van met een vooruitziende blik. Toch spaart ongeveer elke tweede Nederlander wel voor ‘moeilijke tijden’ of legt nu opzij voor de oude dag. Desgevraagd zien Nederlanders de tijdaanspraken die uit een 24-uurssamenleving volgen met vrees tegemoet. Nu al komt een grote groep van hen tijd tekort, met name voor ontspanning, contemplatie en uithuizige bezigheden. Men zegt de eigen tijdsindeling nog de baas te zijn, maar ziet met zorg om zich heen dat de scheiding tussen werktijd en vrijetijd vervaagt en mensen zich teveel door klok en agenda laten bepalen. Het gevoel dat het levenstempo nu al te hoog ligt, motiveert Nederlanders te kiezen voor het instandhouden van de zondagsrust, gesloten winkels en openbare voorzieningen in het weekend en een beperkte bereikbaarheid voor werkgevers in dat zelfde weekend. Toch is slechts eenderde van de Nederlanders bereid inkomen voor meer vrijetijd in te leveren.

Het verleden leeft, anders dan menig pleiter van het tanende historisch besef ons wil doen geloven, sterk onder de Nederlanders, zowel in persoonlijk als maatschappelijk opzicht. Nederlanders kijken ver terug, veelal verder dan de eigen levensloop. Grote groepen Nederlanders vinden geschiedenis van belang, opnieuw anders dan uit zorgelijke mediaberichten blijkt, met name omdat het het huidige bestaan verheldert. Daarnaast koesteren ze het eigen verleden als herinnering. Het verleden heeft voor mensen een duidelijke functie, maar dat laat onverlet dat men niet veel verschil ziet tussen verleden en heden. Ook nu dus geen sterk geprononceerd vooruitgangs- of doemdenken. Het verleden

heeft evident meer betekenis dan de toekomst. Meer dan de toekomst kan het verleden een identiteitsverlenende en structurerende rol in de levensloop spelen. Een zeker fin-de-sièclegevoel is Nederlanders niet vreemd, zij het in de zin van een romantisch terugblikken zonder veel oog voor de toekomst.

Maatschappelijke en persoonlijke biografie

Meer dan eens valt het publieke en private domein samen. Zowel achteruitkijkend als vooruitblikkend blijken de grote maatschappelijke gebeurtenissen een doorslaggevende rol te spelen in de persoonlijke levensloop. Kijken we naar het verleden dan valt op dat niet alleen het historisch besef van Nederlanders doordrenkt is van de gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog, maar dat ook het autobiografisch geheugen hier sterk op leunt, ook al zijn Nederlanders ver na de oorlog geboren. Of Nederlanders de Tweede Wereldoorlog nu aan den lijve ondervonden hebben of niet, in beide gevallen geven ze aan dat deze oorlog een directe persoonlijke betekenis heeft. De ene keer voor hoe men in het naoorlogse leven wist te overleven en het wist te relativiseren, de andere keer voor de houdingen, waarden en normen die men er nu opna houdt. Nederlanders noemen naast WO II nauwelijks nog maatschappelijke gebeurtenissen die voor hen van grote persoonlijke betekenis zijn geweest. Ook de overlap tussen het optimisme over de maatschappelijke en persoonlijke toekomst toont hoe sterk de band is het publieke en private domein. Opnieuw is de bloeiende economie voor de optimisten aanleiding ook een zonnige persoonlijke toekomst te schetsen. Het pessimisme over de toekomstige maatschappij en over de eigen toekomst zijn strak gekoppeld aan het 'buitenlandervraagstuk' waarin de dreigende teloorgang van de Nederlandse cultuur verbonden wordt aan de moeite die men persoonlijk zal ervaren om in een multiculturele samenleving te handhaven. Behalve door een economische dimensie wordt overigens ook het collectief optimisme ten dele bepaald door deze ethnocentrische dimensie, dat wil zeggen de dimensie waarin nu juist de eigenheid van de Nederlandse volksaard wordt geroemd ('wij zijn een hardwerkend volk...schrikken niet terug voor moeilijke situaties', 'Hollanders die alle problemen de baas kunnen', 'een volk van innovators en probleemoplossers'). Leggen we de domeinen waarop men de komende tien jaar grote persoonlijke veranderingen verwacht naast de maatschappelijke verschijnselen waarvan men meent dat deze toe- of afnemen in de toekomst, dan valt de overlap op tussen enerzijds veranderingen in het domein werk of ten aanzien van het combineren van werk en privé en anderzijds de voorspelling over de werkdruk in Nederland. Van dit laatste voorspelt zo'n driekwart van de Nederlanders een toename. Tegelijk verwacht bijna een vijfde van de Nederlanders dat het werk de komende

tien jaar een zwaardere wissel gaat trekken op het gezinsleven of op de vrijetijd. Dit mag overigens niet verhinderen dat de grootste groep Nederlanders met vertrouwen naar de eigen beroepskansen en carrière mogelijkheden kijkt.

Jonge en oude Nederlanders

Op een aantal van de hierboven beschreven punten denken de oudste, de midden- en de jongste generatie verschillend. Onder de oudste generatie verstaan we steeds de groep 65-plussers, met de middengeneratie doelen we op de groep tussen de 35 en 65 jaar en met de jongste generatie hebben we de groep onder de 35 jaar op het oog.

De kleine groep Nederlanders die met de eeuwwisseling iets bijzonders gaat doen bestaat voor de helft uit mensen uit de jongste leeftijdsgroep (jonger dan 20 jaar) van de jongste generatie. De jongste generatie als geheel, iedereen onder de 35 jaar dus, staat ook iets minder nuchter tegenover de eeuwwisseling al hebben we het dan nog steeds over een minderheid.

De jongste generatie wijkt ook af van de andere Nederlanders doordat ze veel vaker beroemdheden uit de populaire cultuur als belangrijke personen van de twintigste eeuw noemt. Dit overigens naast de politieke figuren die in de antwoorden van de andere generaties centraal staan. De oudste generatie noemt hierbij vooral figuren uit de gevestigde politieke orde, terwijl de jongste twee generaties ook vrijheid- en mensenrechtenstrijders op het oog hebben. Hoewel alle generaties de Tweede Wereldoorlog het vaakst noemen als belangrijkste maatschappelijke gebeurtenis, worden bij de jongste twee generaties ook recentere gebeurtenissen genoemd zoals de Vietnam-oorlog, de jaren zestig, de Europese eenwording en, vooral bij de jongste generatie, ook heel recente gebeurtenissen als de val van de Muur en de 'ICT-explosie'. De jongste generatie lijkt overigens meer moeite te hebben om iets te zeggen over de goede en slechte dingen van de twintigste eeuw. Opvallend is verder dat hun maatschappelijke en persoonlijke toekomstdromen in elkaar lijken over te vloeien en samengevat kunnen worden als de hoop op een prettige balans tussen werk en privé. De middengeneratie valt op doordat zij het meest specifiek is in het benoemen van goede en slechte dingen van de twintigste eeuw. Ook is zij het meest specifiek en het positiefst als het gaat om voorspellingen voor de volgende eeuw.

De 16-19-jarigen, op de voet gevolgd door de 20-34-jarigen, zijn veel optimistischer over de toekomst van Nederland dan oudere cohorten. Juist de jongeren verwachten dat de economische hoogconjunctuur verder doorzet. Als het om maatschappelijke verschijnselen en om verschillen tussen groepen Nederlanders gaat lijken de leeftijdsgroepen sterk op elkaar. Jongeren zijn er wel duidelijk het minst van overtuigd dat de invloed van de Islam toeneemt,

de allerjongsten denken voorts dat de kloof tussen arm en rijk in de volgende eeuw gedicht gaat worden. Ook jongeren menen overigens in grote getalen dat een derde wereldoorlog de volgende eeuw gaat bepalen. De toekomsthorizon, en dat is interessant gegeven het voorgaande, verschilt nauwelijks tussen de generaties. In absolute zin kijken de generaties ook even ver achteruit: de jongsten kijken twee generaties in het verleden, de oudsten zeggen het verleden tot aan het begin van de eigen levensperiode terug te kunnen halen. In relatieve zin kijken jongeren verder terug: zij zijn het immers die over de grenzen van het eigen bestaan weten te reflecteren. Over de toekomst blijken ze ook de ware optimisten te zijn: vooral over het persoonlijk leven vertrouwen zij erop dat het alleen maar beter kan gaan. Over het beter of slechter zijn van het verleden hebben de generaties dezelfde oordelen. Ook over de betekenis van geschiedenis denken ze gelijk. De allerjongsten (onder de 20 jaar) vallen wel op doordat zij vooral weinig persoonlijke betekenis hechten aan het verleden (ze herinneren zich weinig en vinden het voor het begrip van hun eigen leven niet van belang). Alle andere leeftijdsgroepen lijken ook wat dit onderwerp betreft zeer sterk op elkaar. Het zijn de 50-plussers en juist niet de jongeren die een dag planmatig willen beginnen en hun sociale contacten agenderen. De middencohorten (tussen 20 en 64 jaar) hechten een groter belang aan sparen en geld wegzetten voor de oude dag dan de jongste en oudste cohorten. Jongeren (onder de 35 jaar) zijn diegenen die zeggen tijd te kort te komen en dan vooral voor vrijetijdsbesteding buitenshuis, die een hoog tempo van leven appreciëren, die de zondagsrust evident minder vaak als een te respecteren verworvenheid zien, die best willen werken op zaterdag en zondag en de winkels dag en nacht en op zondag open willen.

Jongeren springen er verder uit als het gaat om de overlap tussen collectieve en persoonlijke biografie. Een kleine meerderheid van de allerjongsten is niet in staat maatschappelijke gebeurtenissen te noemen die een persoonlijke impact hebben gehad. Ook van hen noemt de grootste groep de Tweede Wereldoorlog en meer dan ouderen doen ze dat vanwege de invloed op houdingen ten aanzien van politiek en burgerrechten. Oudere generaties focussen toch vooral op de directe persoonlijke betekenis van deze oorlog en reppen nauwelijks over de bovenpersoonlijke, politieke of culturele betekenis. Het collectief geheugen is sterker generationeel gelaagd dan het autobiografisch geheugen. Als Nederlanders over dit laatste nadenken noemen ze vaak gebeurtenissen uit een andere periode in hun leven dan de formatieve periode. Uitzondering is uiteraard de oudere generatie. Zij hebben de Tweede Wereldoorlog meegemaakt in hun jonge jaren, de jaren waarin ervaringen volgens theoretici een levenslange betekenis hebben. Echter ook jonge generaties noemen deze oorlog, met name vanwege de impact op hun politieke houdingen en attitude ten opzichte van

burgerrechten. De theoretisch onderscheiden impact-ervaringen voor de jongere generaties opgegroeid in de jaren vijftig of later, zoals de wederopbouw, de culturele revolutie van de jaren zestig of de stagnerende economie van de jaren tachtig en de opbloeiende economie van de tweede helft van de jaren negentig, komen nauwelijks aan bod. Zodra Nederlanders echter aan de collectieve betekenis van gebeurtenissen denken, het belang van deze gebeurtenissen voor de Nederlandse maatschappij beschouwen, zien we wel een sterkere generationeel onderscheid. Oudere generaties noemen fysieke bedreigingen en sociaal-economische zekerheden (WO II, armoede en arbeidsomstandigheden, wederopbouw, watersnoodramp, welvaart, studiekansen) en hoe jonger de generaties worden des te vaker noemen ze ontplooiingskansen, technologie, milieu, democratie, vrijheid en verdraagzaamheid. Een fraai voorbeeld van de generationele verschuiving van materialisme naar postmaterialisme, ofwel van fysieke en materiële doeleinden naar culturele en immateriële prioriteiten.

Jonge generaties noemen vaker de prestatiedruk en jachtigheid van het bestaan als negatieve uitwas in het moderne Nederland en toch zijn zij het vooral die optimistisch zijn over de toekomst, zowel maatschappelijk als persoonlijk. Oudere generaties zijn vaker pessimistisch en zijn diegenen bij uitstek die hun negatieve gedachten over buitenlanders en asielzoekers de vrije loop laten. De jongste generatiecohorten (onder de 35 jaar) voorzien op haast alle terreinen sterke persoonlijke veranderingen. De allerjongste cohorten wijzen hierbij op opleiding en scholing, de 20-34-jarigen op relaties, huwelijk en gezin en de 35-plussers weten feitelijk geen specifiek domein aan te wijzen. Het zijn ook de jong-volwassenen die in de combinatie werk en gezin geen traditionele keuze meer maken en die aanvaarden dat dit vooral een onderhandeling met de partner betekent over de verdeling van werk- en zorgtaken. Kijkt echter 45% van de Nederlanders onder de 65 jaar met vertrouwen naar de eigen toekomstige carrière, bij jongeren onder de 35 jaar is dat steeds 70%. Zij hopen in de hoogconjunctuur en krappe arbeidsmarkt hun slag te slaan.

Ten slotte

De strijd om tijd zal een dominant thema worden in het Nederland van de volgende eeuw. Het vinden van een juiste balans tussen arbeid, zorg en vrijetijd zal Nederlanders in toenemende mate zorgen baren en met de nodige worstelingen gepaard gaan. Het zal ook veel maatschappelijke inventiviteit vergen om creatieve oplossingen te vinden die zowel recht doen aan individualiseringsaanspraken als aan emancipatiedoelstellingen. Deze inventiviteit zal met name van de jongste generaties moeten komen, zij zijn immers degenen die de sociale architectuur van het Nederland van de eenentwintigste eeuw zullen vormgeven.

Het is opvallend hoezeer huidige jongere generaties – meer dan andere generaties – de eigen toekomst en de toekomst van Nederland met optimisme tegemoet zien. Dit vertrouwen in de ontwikkeling van de eigen persoonlijke levensloop en de collectieve biografie van Nederland stemt tot voldoening. Optimisme, zo leert de geschiedenis, is een bepalend kenmerk van nieuw aantredende generaties als zodanig en daarmee van alle tijden. Belangrijker dan deze wat gratuite notie is of jongere generaties als ‘makers van de toekomst’ erin zullen slagen om te ontkomen aan de ‘time trap’: de discrepantie tussen tijdsaanspraken op collectief niveau en de tijdsbestedingswensen op individueel niveau. Aan de ene kant zien we een welhaast autonome ontwikkeling naar een 24-uurseconomie die de maatschappelijke gejaagdheid en werkdruk verder zal opvoeren, aan de andere kant zien we vooral onder jongere generaties relatief grotere steun voor waarden als zelfontplooiing, zelfstandigheid en zelfbeschikking. De paradox is nu dat een 24-uurssamenleving deze waarden zowel faciliteert als indamt. De tijdssouvereiniteit van de burger als consument moge toenemen, de vraag is evenwel of dit ook geldt voor diens rol als werknemer, immers de grens tussen arbeid en vrijetijd vervaagt en wordt ambigu. Het vinden van evenwicht tussen collectieve tijdsaanspraken en individuele ‘prioritijd’ zal hoog op de agenda staan van de jongere generaties in het Nederland van de volgende eeuw.

De strijd om tijd wordt overschaduwd door een geheel andere strijd: ook onder ruwweg de helft van de jongste generaties heerst de verwachting dat in de volgende eeuw een nieuwe wereldoorlog zal uitbreken. Dit kleurt hun optimisme over de eigen levensloop en de toekomst van Nederland op navrante wijze. Het is een wrange constatering dat het optimisme van de jongste generaties over hun plaats in de Nederlandse samenleving in de eerste eeuw van het nieuwe millennium gelijk opgaat met de doem van de mogelijkheid van een nieuwe wereldoorlog. Een doem die voor de burgers van het Nederland van de twintigste eeuw tot tweemaal toe realiteit was en voor velen, zo komt pregnant naar voren in dit onderzoek, de Tweede Wereldoorlog een radicale en nog steeds voelbare breuklijn vormt in de eigen persoonlijke biografie en meer nog als de meest bepalende collectieve gebeurtenis van deze eeuw geldt.

Over de auteurs

Isabelle Diepstraten (1967) studeerde Geschiedenis (eerste-graads) en Maatschappijleer aan de Tilburgse lerarenopleiding van de FONTYS Hogescholen en Cultuursociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant (KUB). Na een functie als onderzoeker bij de sectie Onderwijs & Cultuur van IVA Tilburg, Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de KUB, is zij nu docent Sociologie en Geschiedenis aan de FONTYS Hogescholen te Tilburg. Zij doceert en publiceert over maatschappelijke ongelijkheid, generaties en jeugd. Met de hieronder genoemde twee auteurs schreef zij het veelbesproken boek *Mijn Generatie. Zelfbeelden, jeugdervaringen en lotgevallen van generaties in de twintigste eeuw* (Tilburg: Syntax Publishers; tweede druk maart 1999).

Peter Ester (1953) is hoogleraar Sociologie aan de KUB en directeur van OSA, Organisatie voor Strategisch Arbeidmarktonderzoek van de KUB. Hij publiceert tal van boeken en artikelen over sociale en politieke aspecten van generatie-, arbeids- en duurzaamheidsvraagstukken. Enkele van zijn meest recente publicaties zijn: *Social and Political Attitudes in Dutch Society* (1993, met Paul Dekker), *The Individualizing Society* (1993, redactie met Loek Halman en Ruud de Moor), *De Cultuur van de Verzorgingsstaat* (1994, redactie met Loek Halman), *De Stillen op het Land. Kleine Sociologie van de Amish in Amerika* (1996), *From Cold War to Cold Peace?* (1997, met Loek Halman en Vladimir Rukavishnikov) en *Besluitvormers, Publiek en het Milieudebat* (1999, met Henk Vinken en Jan van der Straaten).

Henk Vinken (1962) studeerde Cultuursociologie aan verschillende Nederlandse universiteiten. Hij is wetenschappelijk medewerker bij Globus, Institute for Globalization and Sustainable Development van de KUB en senior-onderzoeker bij de sectie Onderwijs & Cultuur van IVA Tilburg. Hij geeft bij deze instituten sturing aan het internationaal en generatievergelijkend onderzoek naar culturele veranderingen, burgerschap en duurzaamheid. Hij publiceert veelvuldig, onder andere in bovengenoemde bundels, over deze thematiek. In 1997 promoveerde hij aan de KUB op *Political Values and Youth Centrism* (Tilburg: Tilburg University Press).

Bijlage I Tabellen naar leeftijdsgroep

Tabel 1.1 Het vieren van de eeuwwisseling (v3a)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- zoals elke jaarwisseling	26	53	61	76	80	63	***	.24
- ga iets bijzonders doen	50	18	14	7	6	14		
- niet over nagedacht	24	29	25	17	15	23		
N	86	360	411	298	236	1391		
%	6	26	30	21	17	100		

nb: p=significantieniveau: ns=niet-significant, *=p<.05, **=p<.01, ***=p<.001, CV=Cramer's V (associatiemaat gebaseerd op de Chi-kwadraat voor nominale afhankelijke variabelen waarbij <.20=zwak); leeftijdsrange is 16-94 jaar, gemiddelde leeftijd is 45,1 jaar, standaarddeviatie=16,8 jaar

Tabel 1.2 Speciale betekenis van het jaar 2000 (v16a-i)

	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m		
a een belangrijke gebeurtenis	65	17	18	2,3	40	39	20	2,8	38	38	25	2,9	31	41	28	3,0	39	45	17	2,7	39	39	23	2,8	***	.14
b een datum als iedere andere	30	43	27	3,0	60	19	21	2,5	63	17	20	2,3	68	17	15	3,2	68	20	12	2,1	62	20	18	2,3	***	.19
c een drempel naar een nieuwe tijd	55	18	27	2,7	39	24	37	3,0	41	29	31	2,9	34	35	31	3,0	43	33	25	2,8	40	29	31	2,9	*	.09
d een jaar waarover te veel ophef wordt gemaakt	64	21	16	2,2	78	18	5	1,9	84	10	6	1,8	87	8	6	1,8	84	14	2	1,7	82	13	5	1,8	***	.14
e een moment om zonden te vergeven en met anderen in het reine te komen	7	67	27	3,4	15	25	61	3,7	22	32	47	3,4	26	32	42	3,3	30	25	45	3,3	21	31	48	3,5	***	.15
f een jaar waarin solidariteit, hoop en rechtvaardigheid gesterkt worden	22	64	15	3,0	18	44	38	3,3	24	43	32	3,1	32	45	32	3,1	23	50	27	3,0	22	46	32	3,1	*	.09
g een speciaal jaar om God te prijzen en te danken	0	52	48	3,7	15	27	58	3,7	19	29	52	3,6	19	38	43	3,4	34	29	37	3,1	20	32	49	3,5	***	.17
h een jaar dat te veel aandacht krijgt	58	22	20	2,5	71	20	10	3,2	80	13	7	1,9	88	9	4	1,8	81	13	6	1,8	78	14	8	2,0	***	.21
i een moment om met een schone lei te beginnen	35	49	16	2,9	32	34	35	3,1	29	44	28	3,0	35	42	24	2,9	52	27	21	2,6	35	38	27	2,9	***	.15
- schaal items egif (range van 1=zeer oneens tot 5=eens; alpha=.75, n=1373)	2,2				2,3				2,5				2,6				2,7				2,5				***	.14
- schaal items hdb (range van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens; alpha=.78, n=1358)	2,5				2,2				2,0				1,9				1,9				2,0				***	.21

nb: 1=% (zeer) eens, 2=% neutraal, 3=% (zeer) oneens, m=gemiddelde van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens, eta=associatiemaat voor afhankelijke variabelen op intervalniveau waarbij <.20=zwak, eta-kwadraat kan worden gezien als de proportie verklaarde variantie in de afhankelijke variabele verklaard door de verschillen tussen groepen

Tabel 1.3 Persoonlijke gevoelens bij de eeuwwisseling (v37)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- hoop	7	17	19	25	36	22	***	.16
- nieuwsgierigheid	67	46	41	35	29	41		
- opwinding	9	5	3	2	0	3		
- bezorgdheid	1	12	16	22	21	16		
- vrees	-	1	0	3	3	1		
- ontzag	-	0	1	1	0	0		
- anders	15	19	21	13	11	17		

Tabel 3.1 Optimisme over Nederland in de volgende eeuw (v1a, v1c)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	eta
over het eigen optimisme								
1 zeer optimistisch	8	4	2	7	1	2		
2 optimistisch	51	40	41	38	29	39		
3 niet optimistisch								
/niet pessimistisch	28	40	34	41	41	38		
4 pessimistisch	-	6	9	16	20	11		
5 zeer pessimistisch	-	1	1	1	-	1		
6 nooit over nagedacht	14	9	13	5	10	10		
gemiddelde (1-5)	2,3	2,6	2,6	2,8	2,9	2,7	***	.21
over het optimisme van andere Nederlanders								
1 zeer optimistisch	5	2	0	1	0	2		
2 optimistisch	24	24	23	25	18	23		
3 niet optimistisch								
/niet pessimistisch	45	36	36	39	39	38		
4 pessimistisch	5	12	5	9	15	9		
5 zeer pessimistisch	1	-	0	1	-	0		
6 nooit over nagedacht	21	27	36	25	27	29		
gemiddelde (1-5)	2,7	2,8	2,7	2,8	2,9	2,8	***	.11

Tabel 3.2a Maatschappelijke problemen in de wereld in de volgende eeuw (v4aa-au)

	16-19			20-34			35-49			50-64			65+			allen				p	eta					
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3			m	1	2	3	
- werkloosheid	44	20	36	1,9	32	41	28	2,0	26	47	28	2,0	22	47	31	2,1	18	50	33	2,2	26	44	30	2,0	**	.10
- armoede	54	21	25	1,7	17	31	52	2,4	12	37	51	2,4	18	33	49	2,3	15	42	43	2,3	18	35	48	2,3	***	.20
- achterstand van vrouwen	82	18	-	1,2	74	24	2	1,3	65	33	3	1,4	63	30	7	1,4	64	33	2	1,4	68	29	3	1,4	***	.13
- oudedagsvoorzieningen	55	25	20	1,7	70	15	16	1,5	63	27	10	1,5	45	39	16	1,7	31	59	10	1,8	55	32	13	1,6	***	.19
- spanningen tussen godsdiensten	17	37	46	2,3	9	40	51	2,4	10	36	53	2,4	9	30	61	2,5	12	26	62	2,5	10	34	56	2,5	*	.09
- communicatiemogelijkheden	6	1	93	2,9	5	3	92	2,9	4	5	91	2,9	3	5	92	2,9	2	3	96	2,9	4	4	92	2,9	ns	
- werkdruk	5	24	71	2,7	6	20	74	2,7	6	20	74	2,7	3	21	76	2,7	4	32	64	2,6	5	23	73	2,7	ns	
- economische groei	1	16	83	2,8	18	35	47	2,3	11	54	35	2,2	20	49	31	2,1	21	57	22	2,0	16	46	38	2,2	***	.26
- oorlog	28	51	22	1,9	5	57	38	2,3	9	48	43	2,4	11	50	39	2,3	16	47	37	2,2	11	51	39	2,3	***	.15
- solidariteit	38	46	16	1,8	39	47	14	1,8	47	41	12	1,7	54	34	12	1,6	52	37	12	1,6	47	41	13	1,7	**	.10
- gezondheidsvoorzieningen	14	18	68	2,6	34	32	34	2,0	37	39	24	1,9	34	45	21	1,9	28	46	26	2,0	33	39	29	2,0	***	.20
- genetische manipulatie	8	13	78	2,7	4	6	91	2,9	4	12	84	2,8	5	10	86	2,8	2	12	86	2,8	4	10	86	2,8	ns	
- milieuvervuiling	11	29	60	2,5	22	24	55	2,3	23	30	48	2,3	27	29	44	2,2	28	28	44	2,2	23	28	49	2,3	**	.11
- computer-analfabetisme	91	3	7	1,2	68	13	19	1,5	58	20	22	1,6	55	21	24	1,7	55	20	26	1,7	61	17	21	1,6	***	.16
- betaalbaarheid sociale voorzieningen	61	28	11	1,5	62	31	7	1,5	61	32	7	1,5	53	37	10	1,6	46	43	11	1,6	57	35	9	1,5	**	.11
- criminaliteit	-	32	68	2,7	4	29	67	2,6	4	29	67	2,6	3	23	74	2,7	5	21	74	2,7	4	27	70	2,7	ns	
- spanningen tussen etnische groepen	5	54	41	2,4	2	38	59	2,6	4	27	69	2,7	3	19	78	2,7	3	26	71	2,7	3	30	67	2,7	***	.17
- asielzoekers	4	28	68	2,6	4	21	75	2,7	5	22	73	2,7	8	22	70	2,6	7	29	63	2,5	6	23	71	2,6	ns	
- files op de snelwegen	13	41	46	2,3	2	20	78	2,8	5	18	77	2,7	3	21	76	2,7	4	21	76	2,7	4	21	75	2,7	***	.19
- discriminatie	27	34	39	2,1	16	43	41	2,2	7	39	54	2,5	8	41	51	2,4	11	40	49	2,4	12	40	48	2,4	***	.15
- bevolkingsgroei	10	17	74	2,6	11	25	64	2,5	12	28	59	2,5	12	31	57	2,5	9	33	58	2,4	11	28	61	2,5	ns	

nb: 1=neemt af, 2=blijft gelijk, 3=neemt toe

Tabel 3.2b Maatschappelijke problemen in Nederland in de volgende eeuw (v4ba-bu)

%	16-19			20-34			35-49			50-64			65+			allen				p	eta					
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3			m				
- werkloosheid	45	28	28	1,8	46	30	24	1,8	31	46	23	1,9	27	49	24	2,0	28	49	23	2,0	34	42	24	1,9	**	.10
- armoede	63	26	11	1,5	29	36	35	2,1	21	45	35	2,1	20	46	33	2,1	23	41	36	2,1	26	41	33	2,1	***	.20
- achterstand van vrouwen	75	20	5	1,3	75	21	4	1,3	65	32	3	1,4	69	25	6	1,4	63	34	3	1,4	69	27	4	1,4	ns	
- oudedagsvoorzieningen	30	37	33	2,0	60	23	17	1,6	58	29	13	1,6	41	44	15	1,8	30	58	12	1,8	48	36	16	1,7	***	.19
- spanningen tussen godsdiensten	34	43	24	1,9	13	55	32	2,2	16	53	31	2,1	11	40	50	2,4	14	37	49	2,4	15	47	38	2,2	***	.18
- communicatiemogelijkheden	1	3	96	2,9	1	5	93	2,9	2	7	91	2,9	3	6	91	2,9	2	8	91	2,9	2	6	92	2,9	ns	
- werkdruk	5	25	70	2,6	7	16	77	2,7	5	22	74	2,7	3	21	75	2,7	3	33	64	2,6	5	22	73	2,7	ns	
- economische groei	-	15	85	2,8	17	30	53	2,4	10	50	40	2,3	14	55	31	2,2	16	58	25	2,1	13	46	41	2,3	***	.25
- oorlog	32	60	9	1,8	21	62	17	2,0	22	53	25	2,0	21	50	30	2,1	20	51	29	2,1	22	55	24	2,0	***	.12
- solidariteit	24	41	35	2,1	33	46	21	1,9	40	46	14	1,7	49	39	11	1,6	52	37	12	1,6	41	43	16	1,7	***	.20
- gezondheidsvoorzieningen	12	17	72	2,6	30	32	38	2,1	37	39	25	1,9	35	46	19	1,8	30	44	27	2,0	32	38	30	2,0	***	.23
- genetische manipulatie	5	37	58	2,5	4	18	78	2,7	5	17	78	2,7	5	17	79	2,7	5	19	76	2,7	5	19	77	2,7	ns	
- milieuvervuiling	20	26	54	2,3	33	24	42	2,1	34	28	38	2,0	36	34	31	2,0	32	33	35	2,0	33	29	38	2,1	**	.10
- computer-analfabetisme	85	7	8	1,2	71	14	15	1,4	61	21	18	1,6	57	21	22	1,7	55	22	22	1,7	63	19	18	1,6	***	.16
- betaalbaarheid sociale voorzieningen	29	32	39	2,1	64	29	7	1,4	60	31	9	1,5	47	41	12	1,6	42	50	7	1,7	54	36	10	1,6	***	.21
- criminaliteit	15	26	59	2,4	4	30	66	2,6	4	31	65	2,6	4	24	73	2,7	4	20	76	2,7	5	27	68	2,6	**	.12
- spanningen tussen etnische groepen	18	47	35	2,2	6	48	46	2,4	6	34	60	2,5	5	32	63	2,6	9	28	63	2,5	7	37	56	2,5	***	.17
- asielzoekers	4	25	71	2,7	5	21	75	2,7	7	23	70	2,6	8	25	67	2,6	6	31	64	2,6	6	24	70	2,6	ns	
- files op de snelwegen	11	30	58	2,5	1	18	81	2,8	4	17	79	2,8	2	22	76	2,7	2	21	78	2,8	3	20	77	2,7	***	.15
- discriminatie	29	26	45	2,2	16	44	40	2,2	9	39	53	2,4	8	42	50	2,4	12	39	49	2,4	12	40	48	2,4	***	.14
- bevolkingsgroei	14	18	68	2,5	14	29	57	2,4	15	35	50	2,3	15	35	50	2,4	13	36	51	2,4	14	33	53	2,4	ns	

nb: 1=neemt af, 2=blijft gelijk, 3=neemt toe

Tabel 3.3 Verschillen tussen groepen Nederlanders in de volgende eeuw (v11a-l)

%	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m		
- buitenlanders in Nederland en Nederlanders	44	41	15	1,7	30	37	33	2,0	24	38	39	2,2	28	39	34	2,1	37	33	31	1,9	29	37	33	2,0	***	.14
- mensen met verschillende geloven	30	53	18	1,9	20	48	32	2,1	17	45	39	2,2	21	36	44	2,2	29	31	40	2,2	21	42	37	2,2	***	.12
- mensen in verschillende regio's of provincies	47	29	24	1,8	37	49	14	1,8	34	53	14	1,8	32	55	13	1,8	35	48	17	1,8	35	50	15	1,8	ns	
- arme en rijke mensen	20	45	35	2,2	4	35	62	2,6	5	37	58	2,5	8	43	49	2,5	7	39	54	2,4	7	39	55	2,4	***	.16
- werkenden en niet-werkenden	11	46	43	2,3	16	37	47	2,3	10	45	45	2,4	11	47	42	2,3	7	42	52	2,5	11	43	46	2,3	ns	
- mensen met en zonder een vaste baan	21	47	33	2,1	20	37	43	2,2	14	43	43	2,3	14	41	45	2,3	10	37	53	2,4	16	40	44	2,3	**	.11
- hoger en lager opgeleide mensen	19	41	40	2,2	6	35	59	2,5	8	43	49	2,4	13	43	43	2,3	14	42	44	2,3	10	41	49	2,4	***	.15
- ouders en kinderen	39	29	32	1,9	20	54	26	2,1	18	61	21	2,0	21	59	20	2,0	21	50	29	2,1	21	55	24	2,0	ns	
- mannen en vrouwen	65	25	10	1,5	48	45	7	1,6	34	57	9	1,8	34	59	8	1,7	38	58	5	1,7	40	53	8	1,7	***	.14
- generaties onderling	8	61	31	2,2	27	49	23	2,0	20	57	23	2,0	22	57	21	2,0	24	44	33	2,1	22	53	25	2,0	*	.10
- mensen die wel en mensen die niet met de computer kunnen omgaan	47	9	44	2,0	41	18	41	2,0	42	20	38	2,0	37	27	36	2,0	43	21	36	1,9	41	20	39	2,0	ns	
- mensen met veel en mensen met weinig vrijetijd	22	55	23	2,0	9	46	46	2,4	11	48	41	2,3	5	51	44	2,4	5	48	47	2,4	9	48	43	2,3	***	.14

nb: 1=neemt af, 2=blijft gelijk, 3=neemt toe

Tabel 3.4 Identificatiehorizon (v12a, v12b)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
op de eerste plaats voel ik me...								
- vooral verbonden met mijn dorp/stad	29	37	30	31	26	31	**	.08
- vooral verbonden met mijn streek/rprovincie	8	12	15	12	14	13		
- bovenal Nederlander	46	33	34	39	45	37		
- bovenal Europeaan	6	4	6	9	7	6		
- bovenal wereldburger	11	14	16	9	7	12		
op de tweede plaats voel ik me...								
- vooral verbonden met mijn dorp/stad	25	18	23	23	27	22	***	.10
- vooral verbonden met mijn streek/provincie	11	22	28	31	25	26		
- bovenal Nederlander	33	39	28	29	30	31		
- bovenal Europeaan	25	9	15	12	15	13		
- bovenal wereldburger	6	12	7	6	3	7		

Tabel 3.5 De Nederlandse cultuur in de volgende eeuw (v15a-1)

	16-19		20-34		35-49		50-64		65+		allen		p	CV
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2		
- Nederland als eigen staat	32	68	24	76	21	79	23	77	28	72	24	76	ns	
- de Nederlandse taal	4	96	11	89	9	91	11	89	12	88	10	90	ns	
- Nederlandse gerechten (b.v. drop, haring, het broodje kroket, oliebol)	1	99	5	95	4	96	5	95	4	96	4	96	ns	
- Nederlandse feestdagen (b.v. Sinterklaas)	17	83	18	82	16	84	20	80	19	81	18	82	ns	
- het Nederlandse Koningshuis	22	78	20	80	20	80	26	74	37	63	24	76	***	.14
- het Nederlandse leger	17	83	44	56	47	53	45	55	45	55	43	56	***	.14
- Nederlandse dialecten	10	90	14	86	14	86	18	82	14	86	14	86	ns	
- Nederlandse bedrijven	11	89	12	88	9	91	18	82	12	88	12	88	*	.10
- het gevoel Nederlander te zijn	23	77	14	86	20	80	18	82	18	82	18	82	ns	
- de Nederlandse zeden en gewoonten	19	81	20	80	18	82	24	76	23	77	20	80	ns	
- het Nederlandse lied	15	85	10	90	11	90	18	82	20	80	14	86	**	.12
- Nederlandse sporten en spelen (b.v. Elfstedentocht, kaatsen, klootschieten, korfballen)	10	90	6	94	3	97	6	94	7	93	5	95	ns	

nb: 1=zal verdwijnen, 2=blijft voortbestaan

Tabel 3.6 Kerk en geloof in de volgende eeuw (v17a-g)

	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta				
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m						
a het bezoeken van kerkdiensten	69	25	5	1,4	74	23	3	1,3	72	22	6	1,3	71	23	6	1,3	74	18	8	1,3	73	22	5	1,3	ns					
b het geloof in een persoonlijke God	47	42	11	1,7	22	44	35	2,1	32	43	25	1,9	34	46	20	1,9	30	53	18	1,9	30	46	24	1,9	***	.17				
c de invloed van alternatieve godsdiensten (zoals New Age)	20	20	60	2,4	10	29	60	2,5	13	32	56	2,4	14	33	53	2,4	15	25	60	2,5	13	30	57	2,4	ns					
d de invloed van de kerk op de samenleving	65	27	8	1,4	81	18	2	1,2	68	29	3	1,3	66	27	6	1,4	64	25	10	1,5	70	25	5	1,3	***	.16				
e de mate waarin mensen zich in hun persoonlijk leven door de kerk laten leiden	54	28	18	1,6	72	25	3	1,3	70	26	5	1,4	76	21	3	1,3	73	22	5	1,3	71	24	5	1,3	***	.15				
f de invloed van de islam	30	45	25	2,0	12	46	42	2,3	11	34	55	2,4	4	23	73	2,7	4	21	75	2,7	10	33	58	2,5	***	.32				
g het geloof in reïncarnatie	33	23	44	2,1	13	54	33	2,2	17	52	31	2,1	13	59	28	2,1	18	49	33	2,1	16	52	32	2,2	ns					
- schaal items dea (range van 1=neemt af tot 3=neemt toe; alpha=.75, n=1329)	1,5				1,2				1,3				1,3				1,3				1,3				**	.11				
- schaal items gcf (range van 1=neemt af tot 3=neemt toe; alpha=.62, n=1308)	2,0				2,0				2,0				2,1				2,0				2,0				2,0				ns	

nb: 1=neemt af, 2=blijft gelijk, 3=neemt toe

Tabel 3.7 Fantasieën van Nederlanders over de volgende eeuw (v18a-r)

%	16-19			20-34			35-49			50-64			65+			allen				p	eta					
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3			m				
a dat we in de volgende eeuw andere levende wezen op andere planeten ontdekken	33	30	38	3,2	28	34	38	3,2	26	23	51	3,4	22	21	58	3,5	26	20	54	3,5	26	25	49	3,4	**	.10
b dat mensen in de volgende eeuw steeds meer op zichzelf worden teruggeworpen	31	59	10	2,8	73	18	10	2,2	74	18	8	2,2	71	18	11	2,2	68	20	12	2,3	70	20	10	2,2	***	.18
c dat God in de volgende eeuw op aarde terug zal keren	17	20	63	4,0	5	17	78	4,3	7	17	76	4,3	7	15	78	4,2	7	20	73	4,1	7	17	76	4,2	*	.09
d dat wetenschap en techniek in de volgende eeuw meer ons leven beheersen	87	6	6	1,8	91	7	3	1,7	91	5	5	1,7	91	6	3	1,6	90	6	4	1,6	91	6	4	1,7	ns	
e dat we ons in de volgende eeuw met een druk op de knop naar andere plekken op aarde kunnen verplaatsen	12	33	55	3,7	10	23	67	3,9	16	16	69	3,9	12	18	70	3,9	17	24	59	3,6	13	21	66	3,9	*	.10
f dat in de volgende eeuw de aarde zal vergaan	16	21	63	3,9	10	22	69	3,9	5	25	70	4,1	4	20	76	4,1	6	31	63	3,9	7	24	69	4,0	*	.09
g dat we in de volgende eeuw onverwacht bezoek krijgen van buitenaardse wezens	30	22	49	3,4	13	31	56	3,7	12	20	68	4,0	6	20	74	4,1	8	14	78	4,1	11	22	67	3,9	***	.19
h dat we in de volgende naar de maan of andere planeten op vakantie kunnen gaan	31	22	47	3,3	45	26	29	2,9	36	23	41	3,2	36	24	40	3,2	33	29	39	3,2	38	25	38	3,1	**	.11
i dat er in de volgende eeuw een nieuwe wereldoorlog uitbreekt	51	36	13	2,4	50	38	12	2,5	47	42	11	2,5	48	37	15	2,5	46	42	12	2,5	48	39	13	2,5	ns	
j dat er in de volgende eeuw een oplossing voor kanker komt	64	21	16	2,4	74	22	4	2,2	72	21	6	2,2	74	21	5	2,2	84	11	6	2,0	75	20	5	2,2	**	.11
k dat in de volgende eeuw vele ziektes zullen verdwijnen	46	40	14	2,5	46	27	28	2,8	43	29	28	2,8	48	26	26	2,8	42	31	28	2,8	45	29	27	2,8	ns	
l dat in de volgende mensen gemiddeld veel ouder worden	69	22	10	2,1	76	15	9	2,1	63	26	11	2,4	69	20	12	2,3	67	24	9	2,3	69	21	10	2,3	***	.12

(wordt vervolgd op volgende pagina)

Tabel 3.7 Fantasieën van Nederlanders over de volgende eeuw (v18a-r) (vervolg)

	16-19			20-34			35-49			50-64			65+			allen				p	eta					
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3			m				
% mdat in de volgende Engels de enige voertaal is	17	48	35	3,3	20	25	56	3,5	19	26	55	3,5	16	25	60	3,6	25	32	44	3,3	19	28	53	3,5	**	.10
n dat er in de volgende eeuw geen grenzen tussen landen meer zijn	23	48	29	3,0	21	34	45	3,4	28	22	50	3,3	29	23	48	3,3	31	23	46	3,2	27	27	46	3,3	ns	
o dat in de volgende eeuw bijna niemand meer een vaste baan heeft	12	21	68	3,7	19	29	52	3,4	24	34	43	3,3	29	31	39	3,1	38	28	34	2,9	25	30	46	3,2	***	.18
p dat we in de volgende eeuw vóór de geboorte kunnen kiezen hoe onze kinderen eruit zien (b.v. kleur ogen)	36	29	36	3,1	43	22	35	3,0	43	25	32	2,9	39	32	29	2,9	45	25	30	2,9	42	26	32	2,9	ns	
q dat we in de volgende eeuw bij het ongeboren kind alle erfelijke afwijkingen kunnen repareren	44	34	22	2,6	44	29	25	2,8	45	25	30	2,9	46	24	30	2,8	41	29	30	2,9	44	27	29	2,8	ns	
r dat er in de volgende eeuw geen dictaturen meer zijn	4	46	50	3,7	2	20	78	4,1	5	10	85	4,2	5	6	89	4,3	4	13	82	4,2	4	14	82	4,2	***	.15
- schaal items gaeh (range van 1=zeer waarschijnlijk tot 5=zeer onwaarschijnlijk; alpha=.76, n=1366)				3,3				3,3				3,5				3,6				3,5				3,5	***	.12
- schaal items kjl (range van 1=zeer waarschijnlijk tot 5=zer onwaarschijnlijk; alpha=.68, n=1367)				2,3				2,3				2,5				2,4				2,4				2,4	*	.08

nb: 1=(zeer) waarschijnlijk, 2=neutraal, 3=(zeer) onwaarschijnlijk; m=gemiddelde op 1=zeer waarschijnlijk tot 5=zeer onwaarschijnlijk

Tabel 4.1 De tijdshorizon als Nederlanders vooruit- en achteruitkijken (v5,v25a,v9,v26a)

	16-19		20-34		35-49		50-64		65+		allen		p1	cv1	p2	cv2
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2				
de toekomst																
- het komende jaar	9	5	8	12	8	10	8	9	7	11	8	10	***	.10	***	.11
- de komende 2 tot 5 jaar	8	14	15	23	20	21	19	19	21	17	18	20				
- de komende 10 jaar	8	20	26	30	22	24	21	22	20	10	22	22				
- de periode van de rest van mijn leven	48	49	24	26	24	35	24	43	21	48	25	38				
- de periode tot één of twee generaties na mij	2	-	10	-	9	-	12	-	13	-	10	-				
- de periode over honderd jaar en later	-	-	2	-	1	-	1	-	1	-	1	-				
- nooit over nagedacht	24	12	15	9	15	10	14	8	16	14	16	10				
het verleden																
- het afgelopen jaar	4	3	3	3	2	3	1	2	3	1	2	3	***	.19	***	.12
- de afgelopen 2 tot 5 jaar	-	15	1	6	3	5	6	5	3	3	3	6				
- de afgelopen 10 jaar	8	18	6	19	5	10	5	10	3	3	5	12				
- de periode van mijn leven tot nu toe	2	51	14	69	30	73	40	76	53	83	30	73				
- de periode van één tot twee generaties voor mij	33	-	37	-	29	-	21	-	12	-	26	-				
- honderd of meer jaar voor mijn geboorte	31	-	30	-	24	-	18	-	19	-	24	-				
- nooit over nagedacht	22	13	10	3	7	8	10	6	7	10	9	7				

nb: 1=Nederland en de wereld, 2=persoonlijk leven

Tabel 4.2 De waardering van verleden en toekomst door Nederlanders (v6a,v26b,v6b,v25b)

	16-19		20-34		35-49		50-64		65+		allen		p1	cv1	p2	cv2
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2				
het verleden																
- vroeger was hetzelfde als nu	14	28	34	44	40	42	28	35	27	33	32	39	***	.19	***	.13
- vroeger was het beter	13	9	14	8	17	14	19	17	19	17	17	14				
- vroeger was het slechter	24	28	29	34	28	30	42	36	50	43	35	35				
- nooit over nagedacht	49	35	23	14	15	13	11	12	4	7	16	13				
de toekomst																
- in de toekomst is het hetzelfde als nu	9	17	41	31	45	43	46	58	44	54	42	43	***	.16	***	.24
- in de toekomst wordt het beter	61	56	24	56	20	39	19	17	23	13	24	35				
- in de toekomst wordt het slechter	9	5	19	3	24	7	27	16	25	20	22	10				
- nooit over nagedacht	21	22	16	10	11	7	9	8	8	13	12	11				

nb: 1=Nederland en de wereld, 2=persoonlijk leven

Tabel 4.3 Het begrip geschiedenis voor Nederlanders (v8)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- een schoolvak verder niks	13	5	11	6	6	8	***	.14
- iets waar ik meer over wil weten	9	13	15	21	22	17		
- iets wat voorbij is en niks met mijn eigen leven te maken heeft	17	2	4	3	6	5		
- iets wat toont hoe onze tijd zo geworden is	39	66	50	48	38	51		
- iets wat ons kan helpen de hedendaagse problemen op te lossen	18	8	16	18	25	16		
- iets waaruit voorspellingen voor de toekomst kunnen worden gedaan	5	6	5	4	3	5		

Tabel 4.x Persoonlijke betekenis van het verleden (v30b)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- ik koester mijn verleden als herinnering	49	49	47	48	56	49	***	.12
- ik denk aan mijn verleden om mijn huidige leven beter te begrijpen	17	39	40	38	31	36		
- ik kan me niet veel van mijn verleden herinneren	24	5	5	6	6	7		
- ik wil liever niet aan mijn verleden denken	9	8	8	8	7	8		

nb: niet in tabelvorm, maar besproken in de tekst van Hoofdstuk 4

Tabel 4.y Samenhang tussen verleden-heden-toekomst (v24)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- er is samenhang tussen verleden, heden en toekomst: alle levensfasen zijn duidelijk aan elkaar geschakeld	62	60	59	56	55	58	*	.07
- elk levensdomein (gezin, werk, etc.) heeft zijn eigen samenhang tussen heden, verleden en toekomst tussen de levensdomeinen onderling is nauwelijks verband	20	25	21	20	19	22		
- er is nauwelijks samenhang tussen verleden, heden en toekomst: het hele leven van mensen hangt van toeval aan elkaar	19	15	20	24	26	21		

nb: niet in tabelvorm, maar besproken in de tekst van Hoofdstuk 4

Tabel 4.z Omgang met de toekomst van het eigen leven (v30a)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- ik plan nu dingen voor mijn toekomst	41	40	43	27	20	35	***	.15
- ik hou me niet met mijn toekomst bezig, de toekomst komt vanzelf	38	54	48	60	64	55		
- ik wil er liever niet over nadenken	20	6	9	13	17	11		

nb: niet in tabelvorm, maar besproken in de tekst van Hoofdstuk 4

Tabel 4.4 Leven met een vooruitziende blik (v28a-1)

	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m		
a de toekomst is onvoorspelbaar, ik leef liever bij de dag	53	28	19	2,5	47	28	25	2,6	55	26	19	2,5	61	25	14	2,3	74	16	11	2,1	57	25	18	2,4	***	.18
b ik ben zo min mogelijk lid van clubs of verenigingen, zodat ik meer tijd overhoud	22	28	50	3,2	25	31	44	3,2	20	21	49	3,3	25	33	42	3,2	27	32	42	3,2	24	32	45	3,2	ns	
c ik vind dat iemand elke morgen zijn dag moet plannen	18	35	47	3,5	12	28	61	3,6	20	37	43	3,3	25	43	32	3,1	45	33	21	2,7	23	35	42	3,2	***	.30
d ik ga liefst ongebonden, met zo weinig mogelijk verplichtingen door het leven	53	29	18	2,7	33	32	35	3,0	30	33	37	3,1	37	28	35	3,0	38	26	36	2,9	35	30	35	3,0	ns	
e ik vind het prettig over de toekomst na te denken	45	42	13	2,6	47	40	13	2,6	44	42	14	2,7	37	46	17	2,8	40	44	16	2,7	43	43	15	2,7	ns	
f ik vind het belangrijk geen tijd te verspillen	52	26	22	2,7	39	40	22	2,8	43	38	19	2,7	44	37	19	2,7	59	31	10	2,4	45	36	18	2,7	***	.16
g ik vind het belangrijk nu een deel van mijn inkomen in verzekeringen te stoppen	28	21	51	3,2	40	39	21	2,8	44	33	23	2,8	34	34	32	3,0	22	29	49	3,4	36	34	30	2,9	***	.23
h het verdere verloop van mijn leven heb ik redelijk goed uitgestippeld	22	40	39	3,3	24	41	35	3,2	27	43	30	3,1	37	42	22	2,8	44	35	21	2,8	31	41	28	3,0	***	.19
i ik vind het belangrijk nu te sparen voor 'moeilijke' tijden	38	38	24	2,8	64	21	15	2,4	59	31	11	2,4	58	32	10	2,4	52	26	22	2,6	58	28	14	2,5	**	.11
j ik vind het belangrijk zo vroeg mogelijk toekomstplannen te maken	9	54	38	3,3	25	35	40	3,2	22	46	32	3,1	29	49	22	2,9	41	41	18	2,8	27	43	30	3,0	***	.18
k het liefst plan ik de tijd die ik aan sociale contacten besteed ruim van tevoren	11	31	58	3,6	18	34	48	3,3	16	34	50	3,4	29	41	30	3,0	42	39	19	2,8	20	36	40	3,2	***	.26
l ik vind het belangrijk nu geld opzij te leggen voor mijn oude dag	15	34	51	3,5	53	28	19	2,5	54	32	14	2,5	55	32	13	2,5	40	38	22	2,8	50	32	18	2,6	***	.23
- schaal items ilg (range van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens; alpha=.77, n=1331)	2,8				2,5				2,6				2,6				2,7				2,6				**	.11

nb: 1=% (zeer) eens, 2=% neutraal, 3=% (zeer) oneens, m=gemiddelde van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens

Tabel 4.5 Hoe vaak heeft u het gevoel tijd te kort te komen? (v20a)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	eta
1 heel vaak	29	16	17	11	8	15		
2 vaak	10	36	25	23	18	25		
3 soms	43	37	39	38	34	38		
4 zelden of nooit	18	11	19	28	41	23		
gemiddelde	2,5	2,4	2,6	2,8	3,1	2,7	***	.23

Tabel 4.6 De 24-uurssamenleving (v21a-p)

	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m		
a de winkels moeten dag en nacht en zondagen open zijn	21	21	57	3,4	24	19	57	3,5	15	17	69	3,8	11	14	75	4,0	3	23	75	4,1	15	18	67	3,8	***	.22
b het tempo waarin alles verandert gaat te snel	33	44	23	2,9	36	36	28	2,8	51	32	18	2,6	50	35	15	2,5	53	32	15	2,5	46	34	20	2,6	***	.14
c ik het gevoel baas te zijn over mijn eigen tijd	38	34	28	2,8	40	29	31	2,9	41	32	27	2,8	49	26	25	2,7	70	15	15	2,2	47	27	26	2,7	***	.23
d alle diensten (van winkels, maar ook van de gemeente, van bibliotheken, etc.) moeten op elke moment van de dag beschikbaar zijn	28	35	37	3,0	25	22	53	3,3	17	19	64	3,6	17	18	66	3,6	15	22	62	3,6	20	21	60	3,5	***	.16
e mensen moeten, b.v. via zaktelefoons, bereikbaar zijn	27	39	35	3,1	13	19	67	3,7	9	23	68	3,8	9	20	71	3,9	10	25	65	3,8	11	23	66	3,8	***	.16
f mensen moeten meer tijd hebben om eens rustig na te denken	70	14	16	2,1	89	9	2	1,7	86	11	3	1,7	88	10	2	1,7	88	11	1	1,7	87	11	3	1,7	***	.12
g mensen laten hun leven te veel door de klok en de agenda bepalen	92	7	1	1,8	88	7	5	1,9	86	11	3	1,8	89	10	1	1,8	88	10	2	1,9	88	9	3	1,8	ns	
h de zondagsrust is een verworvenheid die we moeten respecteren	46	49	5	2,4	42	36	23	2,7	65	22	14	2,2	71	19	10	2,1	78	15	8	1,8	61	25	14	2,3	***	.28
i werk is voor mij haasten en tijdgebrek, vrijetijd is voor rust en ontspanning	55	36	9	2,2	41	37	22	2,7	42	33	25	2,7	48	35	18	2,6	39	36	25	2,8	43	35	22	2,7	***	.12
j de meeste mensen moeten op zaterdag en zondag vrij zijn	87	9	4	1,8	48	26	26	2,7	58	27	16	2,4	65	24	11	2,3	72	20	8	2,2	61	24	15	2,4	***	.22
k ik ben bereid met minder inkomen genoeg te nemen als me dat meer vrije tijd zou geven	20	51	28	3,1	31	27	42	3,1	38	26	35	2,9	32	40	27	3,0	28	43	30	3,1	32	33	34	3,0	ns	
l ik vind een hoog tempo van leven spannend	37	55	8	2,6	24	33	43	3,2	20	29	51	3,4	16	32	52	3,4	19	38	44	3,3	21	34	46	3,3	***	.21

(wordt vervolgd op volgende pagina)

Tabel 4.6 De 24-uurssamenleving (v21a-p) (vervolg)

	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m		
% m werktijd, tijd voor zorg in het huishouden en vrijetijd kan ik goed scheiden	64	33	3	2,4	47	31	22	2,7	55	27	18	2,6	58	25	17	2,5	77	19	5	2,2	58	27	16	2,5	***	.21
n mensen willen tegenwoordig veel te veel tegelijkertijd	73	25	1	2,1	85	12	3	1,9	86	12	2	1,9	85	12	3	1,9	88	12	1	1,9	85	13	2	1,9	ns	
o de grens tussen werktijd en vrije tijd wordt steeds vager	57	36	7	2,4	61	17	23	2,5	55	25	20	2,6	52	25	20	2,6	52	27	21	2,7	54	26	20	2,6	*	.09
p het leven kan me niet snel genoeg gaan	23	40	37	3,2	9	14	77	3,9	5	14	81	4,1	1	12	88	4,3	2	9	89	4,3	6	14	80	4,1	***	.31
- schaal items ade (range van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens; alpha=.76, n=1331)	3,2				3,5				3,7				3,8				3,8				3,7				***	.20
- schaal items gnf (range van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens; alpha=.66, n=1331)	2,0				1,8				1,8				1,8				1,8				1,8				ns	
- schaal items jh (range van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens; alpha=.63, Cramer's V=.38, r=.49, n=1331)	2,1				2,7				2,3				2,2				2,0				2,3				***	.26

nb: 1=% (zeer) eens, 2=% neutraal, 3=% (zeer) oneens, m=gemiddelde van 1=zeer eens tot 5=zeer oneens

Tabel 5.1 Optimisme over het persoonlijke leven in de volgende eeuw (v2a, v2c)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	eta
over het eigen optimisme								
1 zeer optimistisch	2	8	3	2	1	4		
2 optimistisch	71	54	52	45	37	49		
3 niet optimistisch								
/niet pessimistisch	14	25	28	36	40	30		
4 pessimistisch	-	4	5	8	9	6		
5 zeer pessimistisch	-	1	1	3	1	1		
6 nooit over nagedacht	13	9	12	7	12	10		
gemiddelde (1-5)	2,1	2,3	2,4	2,6	2,7	2,5	***	.23
over het optimisme van andere Nederlanders								
1 zeer optimistisch	-	1	0	-	0	0		
2 optimistisch	24	34	24	24	16	25		
3 niet optimistisch								
/niet pessimistisch	37	29	30	38	37	33		
4 pessimistisch	5	2	2	5	8	4		
5 zeer pessimistisch	1	-	-	1	-	0		
6 nooit over nagedacht	33	35	44	33	38	38		
gemiddelde (1-5)	2,7	2,5	2,6	2,8	2,9	2,7	***	.22

Tabel 5.2a Levensdomeinen waarop tussen nu en 10 jaar veranderingen optreden (v22aa-ak, v22b)

	16-19				20-34				35-49				50-64				65+				allen				p	eta
	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m	1	2	3	m		
- relatie, huwelijk en gezin	57	33	10	2,5	51	36	12	2,4	23	46	31	3,0	18	41	41	3,3	11	27	62	3,7	28	38	33	3,0	***	.43
- seksuele leven	54	25	21	2,5	32	49	19	2,8	12	60	28	3,2	18	50	32	3,2	15	36	49	3,5	21	49	30	3,1	***	.27
- huisvesting	47	24	29	2,8	46	42	12	2,5	17	49	34	3,2	12	38	50	3,4	10	33	57	3,6	24	41	36	3,1	***	.40
- inkomen	62	18	20	2,5	47	49	4	2,4	23	65	12	2,7	13	61	25	3,1	9	43	48	3,5	26	54	20	2,9	***	.42
- vermogen- en bezitvorming	71	26	3	2,3	42	46	12	2,6	23	63	14	2,9	12	61	27	3,2	10	43	47	3,4	25	53	22	3,0	***	.36
- eigen persoonlijkheid	40	48	12	2,5	21	61	18	3,0	13	62	26	3,2	9	54	37	3,3	4	42	54	3,7	14	56	30	3,2	***	.32
- vrije tijd	62	32	6	2,3	27	62	11	2,8	20	66	14	2,9	27	48	26	3,0	8	30	62	3,7	23	53	24	3,0	***	.41
- opvoeding van kinderen	46	37	17	2,7	31	52	17	2,8	34	43	23	2,9	23	28	49	3,4	14	16	70	3,8	28	36	36	3,2	***	.34
- opleiding/scholing	59	26	15	2,4	34	50	16	2,8	23	44	33	3,1	19	30	52	3,4	15	20	65	3,7	25	38	37	3,2	***	.35
- beroep/werk	65	22	14	2,3	39	51	11	2,6	27	44	29	3,0	26	34	39	3,2	13	19	69	3,8	29	38	32	3,1	***	.39
- combinatie werk-gezinsleven	51	35	14	2,6	41	45	14	2,7	21	53	26	3,1	29	31	40	3,1	9	19	72	3,9	27	40	34	3,1	***	.39
de sterkste verandering m.b.t.	%				%				%				%				%									
- relatie, huwelijk en gezin	20				35				19				13				14				21				***	.29
- seksuele leven	3				1				2				4				7				3					
- huisvesting	12				13				9				10				20				12					
- inkomen	12				10				11				13				9				11					
- vermogen- en bezitvorming	-				5				4				5				6				4					
- eigen persoonlijkheid	-				4				5				7				14				7					
- vrije tijd	-				4				7				17				9				9					
- opvoeding van kinderen	-				8				17				11				6				10					
- opleiding/scholing	45				5				3				1				5				6					
- beroep/werk	-				11				13				9				5				10					
- combinatie werk-gezinsleven	8				4				11				11				5				8					

nb: 1=% verandert (heel) sterk, 2=verandert nauwelijks, 3=verandert (helemaal) niet, m=gemiddelde op 1=heel sterk tot 5=verandert helemaal niet

Tabel 5.3 De keuze tussen werk-gezin aan het begin van de volwassenheid (v23a)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	CV
- full/parttime werken en kinderloos blijven	8	16	16	11	7	13	***	.23
- fulltime baan naast ouderschap	21	25	27	38	44	31		
- parttime baan naast ouderschap	8	23	18	12	8	16		
- eerst werken, tijdelijk ophouden met werken om me te wijden aan het ouderschap en daarna weer gaan werken	2	13	18	15	11	14		
- werken en dan definitief ophouden met werken om me te wijden aan het ouderschap	1	9	14	20	17	14		
- anders	59	14	8	4	13	13		

Tabel 5.4 vertrouwen in eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden (v27a)

%	16-19	20-34	35-49	50-64	65+	allen	p	eta
1 met zeer veel vertrouwen	20	23	7	4	-	12		
2 met veel vertrouwen	50	43	31	16	-	32		
3 niet met veel, maar ook niet met weinig vertrouwen	16	20	38	20	-	26		
4 met weinig vertrouwen	1	5	5	3	-	4		
5 met zeer weinig vertrouwen	-	1	1	2	-	1		
6 nooit over nagedacht	9	2	4	1	-	3		
7 niet op mij van toepassing	4	6	15	54	-	21		
gemiddelde (1-5)	2,0	2,1	2,5	2,7	-	2,3	***	.29

Bijlage II Vragenlijst

De CentERdata Millennium Enquête

1999 is het laatste jaar van deze eeuw. In samenwerking met de Geassocieerde Pers Diensten (GPD) te Den Haag voert de Katholieke Universiteit Brabant via het telepanel van CentERdata een onderzoek uit naar de betekenis die de eeuwwisseling voor Nederlanders heeft.

[...volgende scherm...]

Ook willen we graag weten wat u van de 20ste eeuw vond, wat u verwacht van de volgende eeuw, en of hetgeen er in de 20ste eeuw is gebeurd van invloed is geweest op uw persoonlijke geschiedenis.

[...volgende scherm...]

Er zit een aantal open vragen in de vragenlijst. Wij willen u uitnodigen om deze open vragen zo gedetailleerd mogelijk te beantwoorden.

Het bijzondere is dat de GPD de resultaten van het onderzoek gebruikt in een speciale bijlage die in verschillende regionale dagbladen verschijnt (1,9 miljoen lezers).

In die bijlage, en in alle andere publicaties over dit onderzoek, zal nooit op het niveau van individuele personen worden gepubliceerd. U blijft dus anoniem.

\v1a optimisme Nederland

Als u denkt aan NEDERLAND in de
volgende eeuw, bent u dan
optimistisch of pessimistisch?

- 1 zeer optimistisch
- 2 optimistisch
- 3 niet optimistisch, niet pessimistisch
- 4 pessimistisch
- 5 zeer pessimistisch
- 6 nooit over nagedacht

**\v1b waarom optimisme Ned
ALS v1a<>6**

Kunt u aangeven waarom u
optimistisch, pessimistisch of
juist geen van beide bent over
NEDERLAND in de volgende eeuw?
U hebt de rest van het scherm
voor uw antwoord.

\v1c anderen over Nederland

Hoe denkt u dat andere NEDERLANDERS
over NEDERLAND in de volgende eeuw
denken?

- 1 zeer optimistisch
- 2 optimistisch
- 3 niet optimistisch, niet pessimistisch
- 4 pessimistisch
- 5 zeer pessimistisch
- 6 nooit over nagedacht

\v2a optimisme pers. leven

Als u aan UW PERSOONLIJKE LEVEN
in de volgende eeuw denkt, bent
u dan optimistisch of pessimistisch?

1 zeer optimistisch

2 optimistisch

3 niet optimistisch, niet pessi-
mistisch

4 pessimistisch

5 zeer pessimistisch

6 nooit over nagedacht

\v2b waarom optimisme pers.leven

ALS v2a<>6

Kunt u aangeven waarom u
optimistisch, pessimistisch of
juist geen van beide bent over
uw persoonlijk leven in de
volgende eeuw? U hebt de rest
van het scherm voor uw antwoord.

\v2c anderen over pers.leven

Hoe denkt u dat andere
NEDERLANDERS over HUN PERSOONLIJK
LEVEN in de volgende eeuw denken?

1 zeer optimistisch

2 optimistisch

3 niet optimistisch, niet pessi-
mistisch

4 pessimistisch

5 zeer pessimistisch

6 nooit over nagedacht

\v3a vieren eeuwwisseling

Hoe gaat u de eeuwwisseling
vieren? Viert u de eeuwwisseling
zoals u elke jaarwisseling viert
of gaat u iets bijzonders doen?

1 zoals elke jaarwisseling

2 ga iets bijzonders doen

3 niet over nagedacht

**\v3b hoe vieren
ALS v3a<>3**

Hoe gaat u de eeuwwisseling dan
vieren?

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

U ziet op de volgende twee schermen
een aantal maatschappelijke ver-
schijnselen en problemen.
Kunt u voor elk van deze
verschijnselen/problemen aangeven
of u denkt dat deze in de volgende
eeuw in DE WERELD afnemen,
gelijkblijven of toenemen?

\v4aa Wer.werkloosheid
\v4ab Wer.armoede
\v4ac Wer.achterstand vrouwen
\v4ad Wer.oudedagsvoorz.
\v4ae Wer.spanningen godsdiensten
\v4af Wer.communicatiemog.
\v4ag Wer.werkdruk
\v4ah Wer.econ. groei
\v4ai Wer.oorlog
\v4aj Wer.solidariteit
\v4ak Wer.gezondh.voorzieningen
\v4al Wer.gen.manipulatie

Nemen de volgende
verschijnselen/problemen
IN DE WERELD af, nemen ze toe of
blijven ze gelijk?

1= neemt af 2= blijft gelijk
3= neemt toe 4= nooit over nagedacht

- werkloosheid
- armoede
- achterstand van vrouwen
- oudedagsvoorziening (b.v. AOW)
- spanningen tussen godsdiensten
- communicatiemogelijkheden
- werkdruk
- economische groei
- oorlog
- solidariteit
- gezondheidsvoorzieningen
- genetische manipulatie

\v4am Wer.milieuvervuiling
\v4an Wer.comp.-analfabetisme
\v4ao Wer.bet. soc. voorz.
\v4ap Wer.criminaliteit
\v4aq Wer.spanningen etn.groepen
\v4ar Wer.asielzoekers
\v4as Wer.files
\v4at Wer.discriminatie
\v4au Wer.bevolkingsgroei

Nemen de volgende
verschijnselen/problemen
in DE WERELD af, nemen ze toe
of blijven ze gelijk?

1 = neemt af
2 = blijft gelijk
3 = neemt toe
4 = nooit over nagedacht

- milieuvervuiling
- computer-analfabetisme
- betaalbaarheid sociale
voorzieningen (b.v. bijstand, WW)
- criminaliteit
- spanningen tussen etnische
groepen
- asielzoekers
- files op de snelwegen
- discriminatie
- bevolkingsgroei

Hoe ziet u dat als u kijkt naar
NEDERLAND.

Nemen de verschijnselen/problemen en
problemen op de volgende twee
schermen in NEDERLAND toe, blijven
ze gelijk, of nemen ze af?

\v4ba Ned.werkloosheid
\v4bb Ned.armoede
\v4bc Ned.achterstand vrouwen
\v4bd Ned.oudedagsvoorz.
\v4be Ned.spanningen godsdiensten
\v4bf Ned.communicatiemog.
\v4bg Ned.werkdruk
\v4bh Ned.econ.groei
\v4bi Ned.oorlog
\v4bj Ned.solidariteit
\v4bk Ned.gez.voorzieningen
\v4bl Ned.gen.manipulatie

Nemen de volgende verschijnselen
en problemen IN NEDERLAND af,
toe of blijven ze gelijk?

1= neemt af 2= blijft gelijk
3= neemt toe 4= nooit over nagedacht

- werkloosheid
- armoede
- achterstand van vrouwen
- oudedagsvoorziening (b.v. AOW)
- spanningen tussen godsdiensten
- communicatiemogelijkheden
- werkdruk
- economische groei
- oorlog
- solidariteit
- gezondheidsvoorzieningen
- genetische manipulatie

\v4bm Ned.milieuvervuiling
\v4bn Ned.comp.analfabetisme
\v4bo Ned.bet.soc.voorz.
\v4bp Ned.criminaliteit
\v4bq Ned.spanningen etn.groepen
\v4br Ned.asielzoekers
\v4bs Ned.files
\v4bt Ned.discriminatie
\v4bu Ned.bevolkingsgroei

Nemen de volgende verschijnselen
en problemen IN NEDERLAND af,
toe of blijven ze gelijk?

1 = neemt af
2 = blijft gelijk
3 = neemt toe
4 = nooit over nagedacht

- milieuvervuiling
- computer-analfabetisme
- betaalbaarheid sociale
 voorzieningen
 (b.v. bijstand, WW)
- criminaliteit
- spanningen tussen etnische
 groepen
- asielzoekers
- files op de snelwegen
- discriminatie
- bevolkingsgroei

\v5 tijd toekomst Ned/Wer.

Als ik aan de toekomst van
Nederland en de wereld denk, dan
denk ik aan gebeurtenissen in...

1 het komende jaar
2 de komende 2 tot 5 jaar
3 de komende 10 jaar
4 de periode van de rest van mijn
 leven
5 de periode tot één of twee
 generaties na mij
6 de periode over honderd jaar en
 later

7 nooit over nagedacht

\v6a vroeger Ned/Wer.

Wat betekent voor u 'vroeger' als u aan Nederland en de wereld denkt?

- 1 vroeger was hetzelfde als nu
- 2 vroeger was het beter
- 3 vroeger was het slechter

- 4 nooit over nagedacht

\v6b toekomst Ned/Wer.

Wat betekent voor u 'toekomst' als u aan Nederland en de wereld van nu denkt?

- 1 in de toekomst is het hetzelfde als nu
- 2 in de toekomst wordt het beter
- 3 in de toekomst wordt het slechter

- 4 nooit over nagedacht

\v7a goede dingen

Welke goede dingen uit de 20ste eeuw zou u naar de volgende eeuw mee willen nemen?

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

\v7b slechte dingen

Welke slechte dingen uit de 20ste eeuw wilt u niet meenemen naar de volgende eeuw?

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

\v8 geschiedenis

Bij het woord 'geschiedenis' kunnen mensen verschillende dingen denken. Wat betekent geschiedenis voor u?

- 1 een schoolvak, verder niks
- 2 iets waar ik meer over wil weten, iets wat boeit, en de fantasie prikkelt
- 3 iets wat voorbij is en niks met mijn leven te maken heeft
- 4 iets wat toont hoe onze tijd zo geworden is
- 5 iets wat ons kan helpen hedendaagse problemen op te lossen
- 6 iets waaruit voorspellingen voor de toekomst kunnen worden gedaan

\v9 tijd verleden Ned/Wer.

Als ik aan het verleden van Nederland en de wereld denk, denk ik aan gebeurtenissen in...

- 1 het afgelopen jaar
- 2 de afgelopen 2 tot 5 jaar
- 3 de afgelopen 10 jaar
- 4 de periode van mijn leven tot nu toe
- 5 de periode van één of twee generaties voor mij
- 6 honderd of meer jaar voor mijn geboorte
- 7 nooit over nagedacht

\v10a drie Nederlanders

Kunt u maximaal drie Nederlanders noemen van wie u vindt dat zij erg belangrijk zijn geweest in NEDERLAND in de afgelopen eeuw?

U hebt 3 regels voor uw antwoord.

\v10b drie pers.Wereld

Kunt u nu maximaal drie personen noemen van wie u vindt dat zij erg belangrijk zijn geweest in DE WERELD in de afgelopen eeuw?

U hebt 3 regels voor uw antwoord.

\v10c invloed persoon

Welke beroemde persoonlijkheid uit de 20ste eeuw heeft UW EIGEN VISIE op het leven positief beïnvloed, was voor u een inspiratiebron? U hebt één regel voor uw antwoord.

Op de volgende twee schermen wordt u gevraagd voor een aantal terreinen aan te geven of u denkt dat de verschillen tussen mensen in NEDERLAND in de komende eeuw toenemen, gelijk blijven of afnemen.

\v11a verschil buit.l/Ned
\v11b verschil geloven
\v11c verschil regio
\v11d verschil arm/rijk
\v11e verschil werk/niet-werk
\v11f verschil (zonder)vaste baan

1 = nemen af
2 = blijven gelijk
3 = nemen toe
4 = nooit over nagedacht

verschillen tussen:
- buitenlanders in Nederland en Nederlanders
- mensen met verschillende geloven
- mensen in verschillende regio's of provincies
- arme en rijke mensen
- werkenden en niet-werkenden
- mensen met en zonder een vaste baan

\v11g verschil opleiding
\v11h verschil ouders/kind.
\v11i verschil man/vrouw
\v11j verschil generaties
\v11k verschil computerkennis
\v11l verschil vrijetijd

1 = nemen af
2 = blijven gelijk
3 = nemen toe
4 = nooit over nagedacht

verschillen tussen:
- hoger en lager opgeleide mensen
- ouders en kinderen
- mannen en vrouwen
- generaties onderling
- mensen die wel en mensen die niet met de computer kunnen omgaan
- mensen met veel en mensen met weinig vrije tijd

\v12a eerst verbonden

Wilt u aangeven waarmee u zich op
de EERSTE plaats verbonden
voelt?

U kunt met de pijltjestoetsen naar
het antwoord van uw keuze en
vervolgens op de ENTER-toets drukken.

- 1 ik voel me vooral verbonden met
mijn dorp/stad
- 2 ik voel me bovenal verbonden met
mijn streek/provincie
- 3 ik voel me bovenal Nederlander
- 4 ik voel me bovenal Europeaan
- 5 ik voel me bovenal wereldburger
- 6 nooit over nagedacht

\v12b tweede pl. verbonden

ALS v12a<>6

Wilt u nu aangeven waarmee u zich op
de TWEEDE plaats verbonden voelt?

U kunt met de pijltjestoetsen naar
het antwoord van uw keuze en
vervolgens op de ENTER-toets drukken.

ALS v12a<>1

1 ik voel me vooral verbonden met
mijn dorp/stad

ALS v12a<>2

2 ik voel me bovenal verbonden met
mijn streek/provincie

ALS v12a<>3

3 ik voel me bovenal Nederlander

ALS v12a<>4

4 ik voel me bovenal Europeaan

ALS v12a<>5

5 ik voel me bovenal wereldburger
6 nooit over nagedacht

\v13a belangr. geb.

Er zijn een heleboel nationale of wereldwijde gebeurtenissen en veranderingen geweest in de laatste 70 jaar, zeg vanaf ongeveer 1930 tot de dag van vandaag. Kunt u maximaal twee van die gebeurtenissen noemen die volgens u bijzonder belangrijk zijn geweest? Er zijn geen goede of foute antwoorden. U kunt gewoon elke nationale of wereldwijde gebeurtenis of verandering van de laatste 70 jaar noemen die u te binnenschiets.

U hebt 3 regels voor uw antwoord.

\v13b waarom bel.gebeur.

Wat maakt deze gebeurtenissen of veranderingen zo belangrijk volgens u?

U hebt de rest van het scherm voor uw antwoord.

\v14a bel.geb.eigen leven

Zijn er nationale of wereldwijde gebeurtenissen of veranderingen in de periode van de laatste 70 jaar geweest die voor UW EIGEN LEVEN of dat van UW FAMILIE bijzonder belangrijk zijn geweest? Kunt u er opnieuw maximaal 2 noemen?

U hebt 3 regels voor uw antwoord.

\v14b manieren bel.geb.

Op welke manieren hebben deze gebeurtenissen of veranderingen uw leven of dat van uw familie beïnvloed?

U hebt de rest van het scherm voor uw antwoord.

Sommigen maken zich zorgen over de toekomst van de Nederlandse cultuur en tradities. Anderen zijn daar minder bang voor. Denkt u dat in de komende eeuw de kenmerken op het volgende scherm zullen verdwijnen of blijven voortbestaan?

\v15a staat
\v15b taal
\v15c gerechten
\v15d feestdagen
\v15e koningshuis
\v15f leger
\v15g dialecten
\v15h bedrijven
\v15i gevoel
\v15j zeden/gewoonten
\v15k lied
\v15l sporten/spelen

1 = zal verdwijnen,
2 = blijft voortbestaan 3 = weet niet

- Nederland als eigen staat
- De Nederlandse taal
- Nederlandse gerechten (b.v. drop, haring, het broodje kroket, oliebol)
- Nederlandse feestdagen (b.v. Sinterklaas)
- Het Nederlandse Koningshuis
- Het Nederlandse leger
- Nederlandse dialecten
- Nederlandse bedrijven
- Het gevoel Nederlander te zijn
- De Nederlandse zeden en gewoonten
- Het Nederlandse lied
- Nederlandse sporten en spelen (b.v. Elfstedentocht, kaatsen, klootschieten, korfballen)

Het jaar 2000 heeft voor sommige mensen een speciale betekenis. Kunt u aangeven in welke mate u het eens/oneens bent met de betekenissen op het volgende scherm die aan het jaar 2000 worden gegeven?

\v16a belang.geb.
\v16b gewone datum
\v16c drempel
\v16d te veel ophef
\v16e zonden vergeven

1= zeer mee eens, 2= mee eens,
3= niet mee eens, niet mee oneens,
4= mee oneens, 5= zeer mee oneens,
6= nooit over nagedacht

Het jaar 2000 is:

- een belangrijke gebeurtenis
- een datum als iedere andere
- een drempel naar een nieuwe tijd
- een jaar waarover te veel ophef wordt gemaakt
- het moment om zonden te vergeven en met anderen in het reine te komen

\v16f sol.hoop.rechtv.
\v16g God prijzen
\v16h teveel aandacht
\v16i schone lei

1= zeer mee eens, 2= mee eens,
3= niet mee eens, niet mee oneens,
4= mee oneens, 5= zeer mee oneens,
6= nooit over nagedacht

Het jaar 2000 is:

- het jaar waarin solidariteit, hoop en rechtvaardigheid gesterkt worden
- een speciaal jaar om God te prijzen en te danken
- een jaar dat teveel aandacht krijgt
- een moment om met een schone lei te beginnen

Ook over de ontwikkelingen in de kerk en het geloof bestaan optimistische en pessimistische verwachtingen. Hoe kijkt u tegen deze ontwikkelingen aan als u aan Nederland in de volgende eeuw denkt?

\v17a bezoeken kerk
\v17b geloof pers.God
\v17c altern.godsdiensten
\v17d invloed kerk/samenl.
\v17e leiden kerk
\v17f invloed islam
\v17g geloof reïncarnatie

(1 neemt af, 2 blijft gelijk,
3 neemt toe, 4 weet niet)

- het bezoeken van kerkdiensten
- het geloof in een persoonlijke God
- de invloed van alternatieve godsdiensten (zoals New Age)
- de invloed van de kerk op de samenleving
- de mate waarin mensen zich in hun persoonlijk leven door de kerk laten leiden
- de invloed van de islam
- het geloof in reïncarnatie

Hoe waarschijnlijk acht u de ontwikkelingen op het volgende scherm in de volgende eeuw?

- \v18a levende wezens**
- \v18b teruggeworpen**
- \v18c terugkeer God**
- \v18d wet./techniek**

- 1 zeer waarschijnlijk
- 2 waarschijnlijk
- 3 niet waarschijnlijk, niet onwaarschijnlijk
- 4 onwaarschijnlijk
- 5 zeer onwaarschijnlijk
- 6 nooit over nagedacht

Hoe waarschijnlijk acht u het...

- dat we in de volgende eeuw andere levende wezens op andere planeten ontdekken
- dat mensen in de volgende eeuw steeds meer op zichzelf worden teruggeworpen
- dat God in de volgende eeuw op aarde terug zal keren
- dat wetenschap en techniek in de volgende eeuw steeds meer ons leven beheersen

- \v18e knop verplaatsen**
- \v18f aarde vergaat**
- \v18g bezoek aliens**
- \v18h planeetvakantie**

- 1 zeer waarschijnlijk
- 2 waarschijnlijk
- 3 niet waarschijnlijk, niet onwaarschijnlijk
- 4 onwaarschijnlijk
- 5 zeer onwaarschijnlijk
- 6 nooit over nagedacht

Hoe waarschijnlijk acht u het...

- dat we ons in de volgende eeuw met een druk op de knop naar andere plekken op aarde kunnen verplaatsen
- dat in de volgende eeuw de aarde zal vergaan
- dat we in de volgende eeuw onverwacht bezoek krijgen van buitenaardse wezens
- dat we in de volgende eeuw naar de maan of andere planeten op vakantie kunnen gaan

\v18i wereldoorlog
\v18j oplossing kanker
\v18k verdwijnen ziektes
\v18l mensen ouder
\v18m Engels voertaal
\v18n geen grenzen

- 1 zeer waarschijnlijk
- 2 waarschijnlijk
- 3 niet waarschijnlijk, niet onwaarschijnlijk
- 4 onwaarschijnlijk
- 5 zeer onwaarschijnlijk
- 6 nooit over nagedacht

Hoe waarschijnlijk acht u het...
- dat er in de volgende eeuw een nieuwe wereldoorlog uitbreekt
- dat er in de volgende eeuw een oplossing voor kanker komt
- dat in de volgende eeuw vele ziektes zullen verdwijnen
- dat in de volgende eeuw mensen gemiddeld veel ouder worden
- dat in de volgende eeuw Engels de enige voertaal is
- dat er in de volgende eeuw geen grenzen meer zijn tussen landen

\v18o vaste baan
\v18p kleur ogen kiezen
\v18q erf.afwijkingen
\v18r geen dictaturen

- 1 zeer waarschijnlijk
- 2 waarschijnlijk
- 3 niet waarschijnlijk, niet onwaarschijnlijk
- 4 onwaarschijnlijk
- 5 zeer onwaarschijnlijk
- 6 nooit over nagedacht

Hoe waarschijnlijk acht u het...
- dat in de volgende eeuw bijna niemand meer een vaste baan heeft
- dat we in de volgende eeuw vóór de geboorte kunnen kiezen hoe onze kinderen eruit zien (b.v. kleur ogen, haar, etc.)
- dat we in de volgende eeuw bij het ongeboren kind alle erfelijke afwijkingen kunnen repareren
- dat er in de volgende eeuw geen dictaturen meer zijn

\v19a privetijd
\v19b werkomst.heden
\v19c werkrelatie
\v19d vaste baan
\v19e samenwerken
\v19f geraadpleegd worden
\v19g promotiemog.
\v19h afwisseling
\v19i stabiel

U ziet de ANTWOORDMOGELIJKHEDEN met
de F4-toets!

[de ANTWOORDMOGELIJKHEDEN]

- 1 nu belangrijk en blijft in
de toekomst belangrijk
- 2 nu belangrijk en wordt in de
toekomst nog belangrijker
- 3 nu belangrijk en wordt in de
toekomst juist onbelangrijk
- 4 nu onbelangrijk en blijft in de
toekomst onbelangrijk
- 5 nu onbelangrijk en wordt in de
toekomst nog onbelangrijker
- 6 nu onbelangrijk en wordt juist
belangrijker
- 7 nooit over nagedacht

Hoe belangrijk vindt u het nu en hoe
belangrijk wordt het in de toekomst
dat mensen...

- genoeg tijd voor priv,- of
gezinsleven hebben
- goede werkomstandigheden
(ventilatie, verlichting,
ruimte, enz.) hebben
- een goede werkrelatie met
directe chefs hebben
- een vaste baan hebben
- collega's hebben die onderling
goed samenwerken
- door chefs geraadpleegd worden
bij hun beslissingen
- promotiemogelijkheden hebben
- werk met afwisseling en
avontuur hebben
- stabiele en solide personen zijn

\v19j spaarzaam
\v19k doorzettingsvermogen
\v19l tradities
\v19m minder nerveus
\v19n oneens met chefs
\v19o te vertrouwen
\v19p chefs zonder antwoord

U ziet de ANTWOORDMOGELIJKHEDEN met
de F4-toets!

[de ANTWOORDMOGELIJKHEDEN]

1 nu belangrijk en blijft in
de toekomst belangrijk
2 nu belangrijk en wordt in de
toekomst nog belangrijker
3 nu belangrijk en wordt in de
toekomst juist onbelangrijk
4 nu onbelangrijk en blijft in de
toekomst onbelangrijk
5 nu onbelangrijk en wordt in de
toekomst nog onbelangrijker
6 nu onbelangrijk en wordt juist
belangrijker
7 nooit over nagedacht

Hoe belangrijk vindt u het nu en hoe
belangrijk wordt het in de toekomst
dat mensen...

- spaarzaam zijn
- doorzettingsvermogen hebben
- eerbied voor tradities hebben
- minder nerveus- en gespannen op
het werk zijn
- het oneens zijn met hun chefs
en het hen durven te vertellen
- te vertrouwen zijn
- chefs mogen hebben die niet op
alle mogelijke vragen van onder-
geschikten over hun werk een
precies antwoord hebben

\v19q meerdere chefs
\v19r wedijver
\v19s regels opvolgen
\v19t eigen kracht

U ziet de ANTWOORDMOGELIJKHEDEN met
de F4-toets!

[de ANTWOORDMOGELIJKHEDEN]

- 1 nu belangrijk en blijft in
de toekomst belangrijk
- 2 nu belangrijk en wordt in de
toekomst nog belangrijker
- 3 nu belangrijk en wordt in de
toekomst juist onbelangrijk
- 4 nu onbelangrijk en blijft in de
toekomst onbelangrijk
- 5 nu onbelangrijk en wordt in de
toekomst nog onbelangrijker
- 6 nu onbelangrijk en wordt juist
belangrijker
- 7 nooit over nagedacht

Hoe belangrijk vindt u het nu en hoe
belangrijk wordt het in de toekomst
dat mensen...

- in een organisatiestructuur
werken waarin ondergeschikten
meerdere chefs hebben
- ergens werken waar wedijver
tussen medewerkers is
- bedrijfsregels opvolgen, ook
al zouden medewerkers menen
dat het in het belang van de
organisatie is om de regels te
overtreden
- op eigen kracht moeten zien te
slagen in het leven

\v20a tijd te kort

Hoe vaak hebt u het gevoel dat u
tijd voor uzelf te kort komt?

1 heel vaak

2 vaak

3 soms

4 zelden of nooit

**\v20b dingen tijd te kort
ALS v20a<>4**

Voor welke dingen komt u dan tijd
te kort?

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

In hoeverre bent u het eens dan
wel oneens met de volgende
uitspraken?

\v21a winkels open
\v21b tempo te snel
\v21c baas over tijd
\v21d diensten beschikbaar
\v21e mensen bereikbaar
\v21f mensen tijd om te denken

1 zeer mee eens 2 mee eens
3 niet mee eens/oneens
4 mee oneens 5 zeer mee oneens
6 nooit over nagedacht

- de winkels moeten dag en nacht en op zondagen open zijn
- het tempo waarin alles verandert gaat te snel
- ik heb het gevoel baas te zijn over mijn eigen tijd
- alle diensten (van winkels, maar ook van de gemeente, van bibliotheken, etc.) moeten op elk moment van de dag beschikbaar zijn
- mensen moeten, b.v. via zaktelefoons, bereikbaar zijn
- mensen moeten meer tijd hebben om eens rustig na te denken

\v21g teveel klok en agenda
\v21h zondagsrust resp.
\v21i werk/haasten vrij/rust
\v21j mensen zat/zon vrij
\v21k minder ink/meer vrij

1 zeer mee eens 2 mee eens
3 niet mee eens/oneens
4 mee oneens 5 zeer mee oneens
6 nooit over nagedacht

- mensen laten hun leven te veel door de klok en de agenda bepalen
- de zondagsrust is een verworvenheid die we moeten respecteren
- werk is voor mij haasten en tijdgebrek, vrije tijd is voor mij rust en ontspanning
- de meeste mensen moeten op zaterdag en zondag vrij zijn
- ik ben bereid met minder inkomen genoeg te nemen als me dat meer vrije tijd zou geven

\v21l hoog tempo spannend
\v21m scheiding huish/vrij
\v21n teveel tegelijk
\v21o grens werk/vrij vager
\v21p leven niet snel genoeg

1 zeer mee eens 2 mee eens
3 niet mee eens/oneens
4 mee oneens 5 zeer mee oneens
6 nooit over nagedacht

- ik vind een hoog tempo van leven
spannend

- werktijd, tijd voor zorg in het
huishouden en vrije tijd kan ik
goed scheiden

- mensen willen tegenwoordig veel
te veel tegelijkertijd

- de grens tussen werktijd en
vrije tijd wordt steeds vager

- het leven kan me niet snel
genoeg gaan

We gaan verder met een aantal vragen over uw levensloop. Op welke van de onderstaande terreinen denkt u dat er in UW persoonlijk leven tussen nu en de komende 10 jaar belangrijke veranderingen gaan plaatsvinden?

\v22aa relatie
\v22ab seks
\v22ac huisvesting
\v22ad inkomen
\v22ae vermogen
\v22af persoonlijkheid
\v22ag vrije tijd
\v22ah opvoeding
\v22ai opleiding
\v22aj beroep/werk
\v22ak werk/gezin

1 verandert zeer sterk
2 verandert sterk
3 verandert nauwelijks
4 verandert niet
5 verandert helemaal niet
6 nooit over nagedacht

- relatie, huwelijk en gezin
- seksuele leven
- huisvesting
- inkomen
- vermogen- en bezitvorming
- eigen persoonlijkheid
- vrije tijd
- opvoeding van kinderen
- opleiding/scholing
- beroep/werk
- combinatie werk-gezinsleven

[*De berekening van de variabele som:*

$$\text{som} = \text{v22aa} + \text{v22ab} + \text{v22ac} + \text{v22ad} + \text{v22ae} + \\ \text{v22af} + \text{v22ag} + \text{v22ah} + \text{v22ai} + \text{v22aj} + \text{v22ak}]$$

\v22b verandering sterkst

ALS som<>66

Op welk van de eerdergenoemde terreinen zal volgens u de verandering in uw persoonlijk leven het sterkst zijn?

- 1 relatie, huwelijk en gezin
- 2 seksuele leven
- 3 huisvesting
- 4 inkomen
- 5 vermogen- en bezitvorming
- 6 eigen persoonlijkheid
- 7 vrije tijd
- 8 opvoeding van kinderen
- 9 opleiding/scholing
- 10 beroep/werk
- 11 combinatie werk-gezinsleven

\v22c verandering pers.leven

Wat zal er op dat terrein in uw persoonlijk leven precies gaan veranderen?

U hebt de rest van het scherm voor uw antwoord.

\v23a keuze werk-gezin

Als u nu terugdenkt aan uw jeugd en de keuzes waar u toen voor stond als het om de combinatie werk-gezin ging, welke van de onderstaande keuzes komt het dichtst in de buurt bij de keuze die u toen gemaakt hebt?

Als u nog voor deze keuzes staat, welke komt dan het dichtst in de buurt bij de keuze die u gaat maken?

- 1 full/parttime werken en kinderloos blijven
- 2 fulltime baan naast ouderschap
- 3 parttime baan naast ouderschap
- 4 eerst werken, tijdelijk ophouden met werken om me te wijden aan het ouderschap en daarna weer gaan werken
- 5 werken en dan definitief ophouden met werken om me te wijden aan het ouderschap
- 6 anders

\v23b andere keuze werk-gezin
ALS v23a=6

Welke andere keuze is dat?

U hebt de rest van het scherm voor uw antwoord.

\v24 samenhan heden/verleden

Bestaat er volgens u samenhang tussen verleden, heden en toekomst in de levensloop van mensen? Geldt dat alleen voor bepaalde levensdomeinen (werk of gezin, b.v.) of is het hele verloop van het leven eigenlijk maar toeval en is er nauwelijks samenhang tussen verleden, heden en toekomst?

U kunt antwoord geven op het volgende scherm.

[...volgende scherm...]

1 er is samenhang tussen verleden, heden en toekomst: alle levensfasen zijn duidelijk aan elkaar geschakeld

2 elk levensdomein (gezin, werk etc.) heeft zijn eigen samenhang tussen heden, verleden en toekomst: tussen de levensdomeinen onderling is er nauwelijks verband

3 er is nauwelijks samenhang tussen verleden, heden en toekomst: het hele leven van mensen hangt van toeval aan elkaar

\v25a tijd toekomst leven

Als ik aan de toekomst van MIJN EIGEN LEVEN denk, dan denk ik aan gebeurtenissen in...

1 het komende jaar

2 de komende 2 tot 5 jaar

3 de komende 10 jaar

4 de periode van de rest van mijn leven

5 nooit over nagedacht

\v25b toekomst eigen leven

Wat betekent 'toekomst' voor u als u
aan UW EIGEN LEVEN denkt?

- 1 in de toekomst is het hetzelfde
als nu
- 2 in de toekomst wordt het beter
- 3 in de toekomst wordt het slechter
- 4 nooit over nagedacht

\v26a tijd verleden leven

Als ik aan mijn eigen verleden,
het verleden van MIJN LEVEN denk,
dan denk ik aan gebeurtenissen
in...

- 1 het afgelopen jaar
- 2 de afgelopen 2 tot 5 jaar
- 3 de afgelopen 10 jaar
- 4 de hele periode van mijn leven
tot nu toe
- 5 nooit over nagedacht

\v26b vroeger leven

Wat betekent 'vroeger' voor u als
u aan UW EIGEN LEVEN denkt?

- 1 vroeger was hetzelfde als nu
- 2 vroeger was het beter
- 3 vroeger was het slechter
- 4 nooit over nagedacht

\v27a beroepskansen

Als u naar uw eigen beroepskansen en carrièremogelijkheden in de volgende eeuw kijkt, met hoeveel vertrouwen ziet u dan de toekomst tegemoet?

- 1 met zeer veel vertrouwen
- 2 met veel vertrouwen
- 3 niet met veel, maar ook niet met weinig vertrouwen
- 4 met weinig vertrouwen
- 5 met zeer weinig vertrouwen

- 6 nooit over nagedacht
- 7 niet op mij van toepassing

\v27b waarom beroepskansen

ALS v27a<>6 EN v27a<>7 EN v27a<>3

Waarom hebt u juist veel of juist weinig vertrouwen in uw beroepskansen en carrièremogelijkheden in de volgende eeuw?

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

\v28a toekomst onvoorspelbaar

\v28b min mogelijk clublid

\v28c elke morgen plannen

\v28d liefst ongebonden

Hoe eens of oneens bent u het met de volgende uitspraken?

- 1 zeer mee eens 2 mee eens
- 3 niet mee eens, niet mee oneens
- 4 mee oneens 5 zeer mee oneens
- 6 nooit over nagedacht

- de toekomst is onvoorspelbaar, ik leef liever bij de dag
- ik ben zo min mogelijk lid van clubs of verenigingen, zodat ik meer tijd overhoud
- ik vind dat iemand elke morgen zijn dag moet plannen
- ik ga liefst ongebonden, met zo weinig mogelijk verplichtingen door het leven

\v28e prettig toekomst
\v28f geen tijd verspillen
\v28g verzekeringen belangr.
\v28h leven uitgestippeld

Hoe eens of oneens bent u het met de volgende uitspraken?

1 zeer mee eens 2 mee eens
3 niet mee eens/oneens
4 mee oneens 5 zeer mee oneens
6 nooit over nagedacht

- ik vind het prettig om over de toekomst na te denken
- ik vind het belangrijk om geen tijd te verspillen
- ik vind het belangrijk nu een deel van mijn inkomen in verzekeringen te stoppen
- het verdere verloop van mijn leven heb ik redelijk goed uitgestippeld

\v28i nu sparen
\v28j toekomstplannen
\v28k soc.contact.plannen
\v28l geld voor oude dag

Hoe eens of oneens bent u het met de volgende uitspraken?

1 zeer mee eens 2 mee eens
3 niet mee eens/oneens
4 mee oneens 5 zeer mee oneens
6 nooit over nagedacht

- ik vind het belangrijk nu te sparen voor 'moeilijke' tijden
- ik vind het belangrijk zo vroeg mogelijk toekomstplannen te maken
- het liefst plan ik de tijd die ik aan sociale contacten besteed ruim van tevoren
- ik vind het belangrijk nu geld opzij te leggen voor mijn oude dag

Mensen van vroeger en mensen van nu maken op verschillende tijdstippen belangrijke momenten mee in hun leven, zoals van school komen, voor het eerst vader of moeder worden, etc. Kunt u aangeven op welke leeftijd u voor het eerst de volgende dingen hebt meegemaakt? Probeert u een zo precies mogelijke schatting te maken. Als u één van deze dingen nog niet hebt meegemaakt, vult u dan de leeftijd in waarop u denkt dat mee te gaan maken. Typt u alstublieft een 0 (nul) in als u het niet weet en 99 als u denkt dat u het nooit zult meemaken.

- \v29a middelb.school**
- \v29b vaste baan**
- \v29c met iemand naar bed**
- \v29d vaste vriend(in)**
- \v29e uit huis wonen**
- \v29f vakantie zonder ouders**
- \v29g uitgaan eigen tijd**
- \v29h genoeg geld**
- \v29i trouwen**

(0 = weet niet)
(99= zal ik nooit meemaken)

Op welke leeftijd gebeurde(gebeurt) het volgende:

- van de middelbare school af
- voor het eerst een vaste baan
- voor het eerst met iemand naar bed
- voor het eerst een vaste vriend(in)
- voor het eerst uit huis wonen
- voor het eerst zonder ouders op vakantie
- voor het eerst uitgaan en thuiskomen wanneer u wilt
- voor het eerst genoeg geld verdienen om voor u zelf te zorgen
- voor het eerst trouwen

\v29j vader/moeder
\v29k verliefd
\v29l huish.taken
\v29m uitgaan
\v29n samenwonen
\v29o overlijden
\v29p stijl kleding

(0 = weet niet)
(99= zal ik nooit meemaken)

- voor het eerst vader/moeder worden
- voor het eerst zeer verliefd
- voor het eerst thuis huishoudelijke taken vervullen
- voor het eerst uitgaan
- voor het eerst samenwonen
- voor het eerst iemand die u dierbaar was verliezen (door overlijden)
- voor het eerst zelf bepalen wat voor stijl kleding u aandoet

\v30a omgaan toekomst

Hoe gaat u met de toekomst van uw eigen leven om?

- 1 ik plan nu dingen voor mijn toekomst
- 2 ik hou me niet met mijn toekomst bezig, de toekomst komt vanzelf
- 3 ik wil er liever niet over nadenken

\v30b omgaan geschiedenis

Hoe gaat u met uw eigen levens-geschiedenis om?

- 1 ik koester mijn verleden als herinnering
- 2 ik denk aan mijn verleden om mijn huidige leven beter te begrijpen
- 3 ik kan me niet veel van mijn verleden herinneren
- 4 ik wil liever niet aan mijn verleden denken

\v31a bepaalde generatie

Nu willen we graag enkele vragen stellen over generaties. Een generatie is een groep mensen die in dezelfde periode is opgegroeid. Beschouwt u uzelf als iemand die tot een bepaalde generatie behoort?

1 ja

2 nee

3 weet niet

\v31b woord generatie

ALS v31a=1

Zou u met een woord of kenmerk de generatie waartoe u behoort kunnen aanduiden of een gebeurtenis kunnen noemen die volgens u bepalend is geweest voor die generatie?

U hebt één regel voor uw antwoord.

Er is een aantal terreinen waarop
het behoren tot een generatie tot
uiting kan komen. Kunt u voor elk
van de volgende terreinen aangeven
in welke mate uw generatie
verschilt van andere generaties?

\v32aa gen. arbeid
\v32ab gen. muziek
\v32ac gen. politiek
\v32ad gen. normen

1 niet of nauwelijks verschillend
2 enigszins verschillend
3 sterk verschillend
4 weet niet

Hoeveel verschilt uw generatie ten
opzichte van andere generaties in:

- houding tegenover arbeid
- voorkeuren voor muziek, boeken
of films
- politieke en maatschappelijke
opvattingen
- normen en waarden rond
opvoeding, gezin en
seksualiteit

Kunt u voor dezelfde terreinen
aangeven hoe belangrijk
persoonlijke ervaringen en
opvattingen uit uw jeugd, uit de
tijd toen u tussen de 15 en 25 jaar
oud was, voor u thans zijn? Als u
nog in deze leeftijd bent, kunt u
denken aan de toekomst.

\v32ba jeugd.arbeid
\v32bb jeugd.muzyiek
\v32bc jeugd.politiek
\v32bd jeugd.normen

- 1 onbelangrijk
- 2 enigszins belangrijk
- 3 zeer belangrijk
- 4 weet niet

Hoe belangrijk is uw jeugd
(15-25 jaar) voor uw:

- houding tegenover arbeid
- voorkeuren voor muziek, boeken
of films
- politieke en maatschappelijke
opvattingen
- normen en waarden rond
opvoeding, gezin en
seksualiteit

Sommigen denken dat mensen die in hun jeugd, tussen hun 15e en 25e levensjaar, belangrijke gebeurtenissen hebben meegemaakt hun hele leven 'anders' blijven dan mensen die op die leeftijd die ervaringen niet hebben gehad.

Anderen geloven dat ervaringen bij het ouder worden (na het 25e levensjaar) belangrijker zijn dan ervaringen in de leeftijd van 15 tot 25 jaar.

De derde mogelijkheid is dat er gebeurtenissen zijn die voor iedereen belangrijk zijn en niets met leeftijd (met de jeugdperiode of met het ouder worden) te maken hebben.

[...volgende scherm...]

Welke van deze drie invloeden zijn het belangrijkste voor hoe u NU denkt? Als u nog tussen de 15 en 25 jaar bent, kunt u denken aan de toekomst, dus: of uw huidige jeugd-ervaringen belangrijk worden, of uw ervaringen bij het ouder worden belangrijk worden, of geen van beide.

\v32ca ervar.arbeid
\v32cb ervar.muziek
\v32cc ervar.politiek
\v32cd ervar.normen

1 mijn ervaringen tussen mijn 15e en 25e levensjaar
2 mijn ervaringen bij het ouder worden na mijn 25e levensjaar
3 ervaringen die niets met leeftijd te maken hebben

Welke ervaringen zijn belangrijk voor uw opvattingen NU:

- houding tegenover arbeid
- voorkeuren voor muziek, boeken of films
- politieke en maatschappelijke opvattingen
- normen en waarden rond opvoeding, gezin en seksualiteit

Op de genoemde terreinen kunnen generaties behalve wat betreft houdingen, normen en waarden ook verschillen wat betreft kansen en mogelijkheden.

\v33aa gen.kans.werk
\v33ab gen.kans.muziek
\v33ac gen.kans.politiek
\v33ad gen.kans.normen

Kunt u voor elk van de volgende terreinen aangeven in welke mate u vindt dat uw generatie verschilt van andere generaties?

1 niet of nauwelijks verschillend
2 enigszins verschillend
3 sterk verschillend
4 weet niet

- kans op werk en carrière-mogelijkheden
- mogelijkheid om naar eigen inzicht muziek, boeken en films te kiezen
- mogelijkheid om politieke invloed te hebben en gehoor te vinden
- mogelijkheid om naar eigen inzicht een gezin te stichten, opvoeding te regelen en seksualiteit te beleven

Kunt u voor dezelfde terreinen aangeven hoe belangrijk uw persoonlijke ervaringen met deze kansen/mogelijkheden uit uw jeugd, uit de tijd dat u tussen de 15 en 25 jaar was, thans voor u zijn? Als u nog in deze leeftijd bent kunt u denken aan de toekomst.

- \v33ba jeugd.kans.werk**
- \v33bb jeugd.kans.muziek**
- \v33bc jeugd.kans.politiek**
- \v33bd jeugd.kans.normen**

- 1 onbelangrijk
- 2 enigszins belangrijk
- 3 zeer belangrijk
- 4 weet niet

Hoe belangrijk is uw jeugd (15-25 jaar) voor uw:

- kans op werk en carrière-mogelijkheden
- mogelijkheid om naar eigen inzicht muziek, boeken en films te kiezen
- mogelijkheid om politieke invloed te hebben en gehoor te vinden
- mogelijkheid om naar eigen inzicht een gezin te stichten, opvoeding te regelen en seksualiteit te beleven

Opnieuw willen we u vragen aan te geven welke drie invloeden voor u het belangrijkste zijn geweest voor de kansen die u NU op verschillende terreinen hebt: uw jeugdervaringen (tussen uw 15e en 25e levensjaar), uw ervaringen bij het ouder worden, of ervaringen die niets met uw jeugd of met het ouder worden te maken hebben.

Als u tussen 15 en 25 jaar oud bent kunt u denken aan de toekomst, dus of uw jeugdervaringen belangrijk zullen worden, of uw ervaringen bij het ouder worden na het 25e levensjaar belangrijk zullen worden, of dat andere ervaringen die niets met leeftijd te maken hebben belangrijk zullen worden.

\v33ca ervar.kans.werk
\v33cb ervar.kans.muziek
\v33cc ervar.kans.politiek
\v33cd ervar.kans.normen

- 1 mijn ervaringen tussen mijn 15e en 25e levensjaar
- 2 mijn ervaringen bij het ouder worden na mijn 25e levensjaar
- 3 ervaringen die niets met leeftijd te maken hebben

Welke ervaringen zijn belangrijk voor uw HUIDIGE kansen:

- kans op werk en carrière-mogelijkheden
- mogelijkheid om naar eigen inzicht muziek, boeken en films te kiezen
- mogelijkheid om politieke invloed te hebben en gehoor te vinden
- mogelijkheid om naar eigen inzicht een gezin te stichten, opvoeding te regelen en seksualiteit te beleven

We schakelen over naar het thema politiek, waarden en normen. In de politiek is het niet altijd mogelijk alles te bereiken wat men graag zou willen. Op het volgende scherm staan verschillende dingen die men kan nastreven. Als u daaruit zou moeten kiezen, welk doel lijkt u dan het meest wenselijk? Dit doel geeft u een 1. Wat vindt u op de tweede plaats wenselijk? Dit doel geeft u een 2, enzovoorts.

\v34a orde
\v34b inspraak
\v34c prijsstijging
\v34d vrijheid van mening

Wilt u verschillende cijfers geven van 1 tot en met 4:

1 is het meest wenselijk
2 is daarna het meest wenselijk
etc.

- de orde in dit land handhaven
- de inspraak van burgers in belangrijke overheidsbeslissingen vergroten
- prijsstijgingen tegengaan
- de vrijheid van meningsuiting beschermen

[Indien men fout antwoordde...]

U hebt gelijke cijfers aangegeven.

Wilt u alstublieft allemaal verschillende cijfers geven van 1 tot en met 4.

We willen graag weten welke dingen
u in uw leven belangrijk vindt.
Hoe belangrijk zijn de volgende
twee zaken voor uw leven op dit
moment?

\v35a genieten
\v35b plezier maken

- 1 heel onbelangrijk
- 2 onbelangrijk
- 3 niet belangrijk/niet onbelangrijk
- 4 belangrijk
- 5 heel belangrijk
- 6 nooit over nagedacht

- van het leven genieten
- plezier maken

\v36 relatie ouders

Als u terugkijkt op uw opvoeding,
hoe kunt u dan de relatie met uw
ouders het best omschrijven?

1 Bij ons thuis werd altijd veel
gepraat tussen ouders en kinderen.
Problemen of meningsverschillen
werden altijd gezamenlijk opgelost.

2 Bij ons thuis werd er soms wel
veel gepraat en soms werd er weinig
of niet gepraat, afhankelijk van
het moment waarop het probleem of
meningsverschil naar voren kwam.
Soms werd er dus wel gezamenlijk
naar een oplossing gezocht en
soms moest ik gewoon doen wat mijn
ouders zeiden.

U kunt op het volgende scherm
antwoorden.

[...volgende scherm...]

3 Bij ons thuis werd er weinig of
niet gepraat tussen ouders en
kinderen. Bij problemen of
meningsverschillen was er geen
discussie mogelijk, ik moest altijd
doen wat mijn ouders zeiden: hun
wil was wet.

4 Bij ons thuis waren er eigenlijk
nooit problemen of menings-
verschillen, alles wat ik deed
vonden mijn ouders wel goed, ze
bemoeiden zich niet echt met wat ik
deed. Alles wat ik deed, besliste
ik zelf.

5 niet van toepassing

\v37a gevoel eeuwisseling

In de laatste vragen van deze vragenlijst komen we terug op de komende eeuwisseling. Hieronder staan enkele gevoelens die men bij de komende eeuwisseling kan hebben. Welk gevoel beschrijft het best wat u persoonlijk voelt bij de naderende eeuwisseling.

- 1 hoop
- 2 nieuwsgierigheid
- 3 opwinding
- 4 bezorgdheid
- 5 vrees
- 6 ontzag
- 7 anders

\v37b ander gevoel eeuwis.

ALS v37a<>'anders'

Waardoor hebt u een gevoel van
...v37a...?

[hier werd het antwoord op de vorige vraag - v37a -ingevuld]

ALS v37a='anders'

Welk ander gevoel hebt u bij de eeuwisseling en kunt u iets meer over dit gevoel vertellen?

U hebt de rest van het scherm voor uw antwoord.

\v38 voorspelling

We willen nog eens vooruitkijken naar de volgende eeuw. Er bestaan veel wilde voorspellingen die vaak niet meer dan 'science fiction' zijn met fantastische nieuwe vervoersmiddelen, producten en technieken.

In de jaren vijftig voorspelde men dat we in de 21ste eeuw wel 150 jaar oud zouden worden, dat kunstmanen de aarde zouden beschijnen, dat we in ufo's zouden rondvliegen. Sommige voorspellingen zijn achteraf helemaal niet vreemd: b.v. die over de invloed van de computer.

[...volgende scherm...]

Wij willen u vragen een voorspelling

te doen voor de volgende eeuw. U mag zelf weten waar die voorspelling over gaat: vervoer, wetenschap en techniek, opvattingen en religies, wonen, eten, drinken, etc.

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

\v39 mooiste droom

Tot slot, wat zou uw grootste wens, uw mooiste droom zijn voor de volgende eeuw?

U hebt 6 regels voor uw antwoord.

Mede namens de onderzoekers van de
Katholieke Universiteit Brabant,
hartelijk bedankt voor uw
medewerking!